

**LOSY POLAKÓW I LOSY OJCZYZNY:
SPOJRZENIE NA PRZESTRZENI
WIEKÓW**

tom IV

**ДОЛЯ ПОЛЯКІВ І ДОЛЯ ВІТЧИЗНИ:
ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОЛІТТЯ**

том IV

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie
Narodowy Uniwersytet im. Iwana Ohienki w Kamieńcu Podolskim

**LOSY POLAKÓW I LOSY OJCZYZNY:
SPOJRZENIE NA PRZESTRZENI
WIEKÓW
tom IV**

**ДОЛЯ ПОЛЯКІВ І ДОЛЯ ВІТЧИЗНИ:
ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОЛІТТЯ
том IV**

pod redakcją
Oleny Havryliuk, Anatolija Hlushkowieckiego

Częstochowa – Kamieniec Podolski
2025

RECENZENCI

prof. UJD, dr hab. Julia Dziwoki (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. Anatolij Filiniuk (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. UJD, dr hab. Olena Gonchar (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
dr Olena Havryliuk (Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa)
dr Anatolij Hlushkowieckij (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. UJD, dr hab. Katarzyna Janus (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. Oleksandr Komarnickij (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. dr. hab. Yuriy Povstenko (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. dr hab. Adam Regiewicz (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. UJD, dr hab. Beata Urbanowicz (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. Oleksandr Zavalniuk (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)

RADA NAUKOWA

prof. UJD, dr hab. Renata Bizior (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. Anatolij Filiniuk (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. UJD, dr hab. Alina Gil (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
dr Olena Havryliuk (Doniecki Uniwersytet Narodowy im. Wasyla Stusa)
dr Anatolij Hlushkowieckij (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. Oleksandr Komarnickij (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)
prof. UJD, dr hab. Dorota Suska (Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie)
prof. Oleksandr Zavalniuk (Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim)

REDAKTORZY

Olena Havryliuk, Anatolij Hlushkowieckij

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie
42-200 Częstochowa, ul. Waszyngtona 4/8

Druk: Narodowy Uniwersytet im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim
Kamieniec Podolski 2025

Druk współfinansowany ze środków firmy „Cedrob”

ISBN 978-83-67984-13-3

SPIS TREŚCI

Julia Dziwoki

Beata Urbanowicz

STEFAN BANACH 1892-1945 – CZYLI „PRZESTRZEŃ” POLSKIEGO
GENIUSZA7

Semen Abramowycz / Семен Абрамович

SACRUM. JAKO KAMIEŃ WĘGIELNY POLSKIEGO OŚWIECENIA (literatura
artystyczna w kontekście filiacji idej epoki)16

Henryka Ilgiewicz

POLSCY HISTORYCZY NOWODWORSKY – ICH ZWIĄZKI Z UKRAINĄ I
WILEŃSZCZYZNĄ21

Alicja Adamus

DZIAŁALNOŚĆ KONSPIRACYJNA SZARYCH SZEREGÓW W KŁOBUCKU
(1939-1945)30

Olha Honcharenko

TWARDOWSKI SCHOOL AND UKRAINIAN PHILOSOPHICAL CULTURE.....39

Maksym Cheremisin

NOT A SPECIAL OPERATION, BUT A FULL-SCALE WAR AND AGGRESSION.
EUPHEMISMS OF RUSSIAN PROPAGANDA.....46

Olena Havryliuk

OBRAZ GODNEGO ŻYCIA W POLSKICH HISTORYCZNYCH INSKRYPCJACH
Z PODOLA – MIĘDZY PRZESZŁOŚCIĄ A PRZYSZŁOŚCIĄ W NAUCZANIU
JĘZYKOWO-KULTUROWYM63

Janusz Zuziak

POCZĄTKI ORGANIZACJI POLSKIEJ NAUKI HISTORYCZNEJ W WIELKIEJ
BRYTANII PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ.....73

Ірина Валігура

ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ЕПІГРАФІКИ «MONUMENTA SARMATARUM»
ШИМОНА СТАРОВОЛЬСЬКОГО.....86

Мар’яна Ємельянова

ОПОЕТИЗОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У РОМАНІ
СЕРГІЯ ШАРИКА «ДВІЧІ ГРАФІНЯ ТА ДВІЧІ ГЕНЕРАЛ»90

Любов Жванко Дмитро Кібкало ГЕРОЙ ЛЕГІОНІВ ПОЛЬСЬКИХ РОБЕРТ КУНИЦЬКИЙ (1880-1914): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄПІСУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО	101
Олександр Завальнюк ПОЛЬСЬКА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ОКРУГИ УСРР 1930-х рр.).....	110
Андрій Задорожнюк КАТОЛИЦЬКІ СВЯТИНІ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	120
Олександр Комарніцький Людмила Комарніцька ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ПОЛЬСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ (20-30-ті рр. ХХ ст.)	130
Олег Малишко ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	140
Кирило Мелекесцев ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ	146
Наталя Міщанчук ТВОРЧІ КОНТАКТИ МИКОЛИ ЛИСЕНКА В ПОЛЬСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	153
Маріанна Плахтій Тетяна Сулятицька ПРОФЕСОР ГЕНРІХ СТРУВЕ: ЗАКОНИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ.....	162
Анатолій Філінюк ВЗАЄМИНИ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ХІХ ст.	171

Prof. UJD **Julia Dziwoki**

ORCID 0000-0002-3558-5251

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
j.dziwoki@ujd.edu.pl

Prof. UJD **Beata Urbanowicz**

ORCID 0000-0002-8534-2864

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie
b.urbanowicz@ujd.edu.pl

STEFAN BANACH 1892-1945 – CZYLI „PRZESTRZEŃ” POLSKIEGO GENIUSZA

Abstract. *Stefan Banach's life coincides with the period in which many famous Polish mathematicians lived and worked. The achievements of this period are inextricably linked to the Polish school of mathematics, which rightly gained international recognition, and, moreover, of great importance for the further development of not only mathematics itself, but also natural sciences, and physics in particular Banach was a world-renowned mathematician who introduced works of fundamental importance. Mathematics was my greatest passion and way of life. He was born on March 30, 1892 in the General National Hospital of st. Luke in Krakow. In the local hospital chapel belonging to the parish of St. Nicholas on April 3, he was baptized. He was an illegitimate child, his father Stefan Greczek was a soldier in the Austrian army, later an official, and his mother was a highlander from Borówna, Katarzyna Banach. He grew up in the family of a laundry owner, Franciszka Płowa. Stefan Banach made a major contribution to the development of Polish and world mathematics. He was an excellent mind, a valued lecturer, the author of original scientific solutions and the creator of textbooks for high schools. He became the main creator of functional analysis that is valid all over the world. As he himself wrote in the introduction to the book by Egmont Colerus From the table to the differential: Mathematics is the most beautiful and powerful creation of the human spirit.*

Key words: *Stefan Banach, Mathematics, Cracow, Lviv*

*Geniusz Banacha stworzył dla nas
tyle problemów, ile sam ich
rozwiązał*

Marshall Harvey

Stefan Banach uważany jest za jednego z największych matematyków naszego stulecia. Na całym świecie ustawicznie publikowane są prace matematyczne nawiązujące do jego koncepcji. Był też inspiracją dla młodych adeptów sztuki matematycznej. Dlatego też wokół niego skoncentrowała się plejada młodych talentów i wyrosła lwowska szkoła matematyczna. Wreszcie dla lepszego określenia sylwetki Banacha, jako człowieka oraz stylu jego pracy, oddajmy głos Hugonowi Steinhausowi – Jego przyjacielowi i współpracownikowi, który napisał:

Banach był przede wszystkim matematykiem. Mało go interesowały sprawy polityczne, chociaż miał bystre spojrzenie na każdą aktualną sytuację, w której wypadło mu się znaleźć. Przyroda nie robiła na nim żadnego wrażenia; sztuka, literatura, teatr, były dla niego drugorzędnymi rozrywkami, które co najwyżej wypełniały mu, i to rzadko, krótkie przerwy w pracy – cenił sobie natomiast zgrane towarzystwo... Myliłby się, kto by wyobrażał sobie Banacha jako marzyciela, abnegata, apostoła czy ascetę. Był to realista, który nawet fizycznie nie przypominał kan-

Fot.1. Stefan Banach.
Źródło: R. Kałuża, *Stefan Banach*,
Warszawa 1992, s.1.

dydatów na świętych lub choćby świętoszków... Był zdrowy i silny, był realistą aż do cynizmu, ale dał nauce polskiej, a w szczególności matematyce polskiej, więcej niż ktokolwiek inny"¹.

Życie Stefana Banacha przypada na okres, w którym, żyło i tworzyło wielu sławnych matematyków polskich. Z dorobkiem tego okresu wiąże się nierozzerwalnie polska szkoła matematyczna, która słusznie zdobyła międzynarodowe uznanie, a ponadto kapitalne znaczenie dla dalszego rozwoju nie tylko samej matematyki, ale również nauk przyrodniczych, a w szczególności fizyki Banach był światowej sławy matematykiem, który do tej dziedziny nauki wprowadził prace o fundamentalnym znaczeniu. Matematyka była największą pasją i sposobem na życie.

Urodził się 30 marca 1892 roku w Powszechnym Krajowym Szpitalu im. św. Łukasza w Krakowie². W tamtejszej kaplicy szpitalnej należącej do parafii św. Mikołaja w dniu 3 kwietnia został ochrzczony Był niesłubnym dzieckiem jego ojciec Stefan Greczek był żołnierzem w wojsku austriackim, później urzędnikiem, a matką góralka z Borównej Katarzyna Banach³. Wychowywał się on w rodzinie właścicielki pralni, Franciszki Płowej, i jej córki, Marii Puchalskiej. Franciszkę traktował jak matkę aż do jej śmierci w roku 1927⁴.

Fot nr 2. Stefan Banach w latach dziecięcych.
Źródło: R. Duda, *Prawda i mity o pochodzeniu Stefana Banacha*, „Wiadomości Matematyczne”,
nr 42, 2009, s. 287.

Od dzieciństwa wykazywał nieprzeciętne zdolności matematyczne i lingwistyczne. Dlatego też Piłatowa dbała o wychowanka i wysłała go do szkoły ludowej, a później w latach 1902-1910 uczęszczał do gimnazjum humanistycznego nr IV w Krakowie. Młodym Banachem opiekował

¹ <https://matematyka.net/index.php/historia-matematyki/poczet-matematykow/stefan-banach> (dostęp 9 XII 2019)

² H. Steinhaus, *Stefan Banach. Przemówienie wygłoszone na uroczystości ku uczczeniu pamięci Stefana Banacha*, [w:] *Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego. Seria II. Wiadomości Matematyczne IV* (1961), s.251.

³ A. Czerwińska – Rydel, *Gen i już! Opowieść o Stefanie Banachu*, Łódź 2020, s. 4-16.

⁴ R. Duda, *Prawda i mity o pochodzeniu Stefana Banacha*, „Wiadomości Matematyczne”, nr 42, 2009, s. 289.

się także jej znajomy rodziny Francuz Juliusz Mien, intelektualista, tłumacz literatury i fotograf, który nauczył go francuskiego⁵. Najprawdopodobniej ukierunkował on zainteresowania matematyczne chłopca i czuwał nad jego ówczesną ogólną edukacją⁶.

W gimnazjum otrzymał również wsparcie od nauczyciela matematyki i fizyki dr Kamila Krafra, który był także wykładowcą na Uniwersytecie Jagiellońskim. W szkole tej zaprzyjaźnił się także z Witoldem Wilkoszem przyszłym matematykiem. Jak wspominał Jego ówczesny kolega Adolf Rożek: *poza matematyką nic go nie interesowało*⁷. W związku z tym maturę zdał w 1910 roku w dużej mierze dzięki interwencji nauczyciela matematyki i księdza katechety Pawła Pyłki. Następnie Banach zapisał się na mechanikę na Politechnikę we Lwowie, która wówczas mieściła się przy ulicy Leona Sapiehy pod numerem 12. Miasto to było wówczas ważnym ośrodkiem kultury i nauki polskiej a zwłaszcza nauk ścisłych⁸.

Podczas studiów we Lwowie Banach utrzymywał się z korepetycji i statystował w operze lwowskiej. Był także nadzorcą przy budowie dróg i zajmował się pracą w księgarni, także pewne kwoty na utrzymanie przysyłała mu Franciszka Płowa. Przez cztery lata studiów zaliczył tylko połowę przedmiotów, a w 1914 wrócił do Krakowa. Należy dodać, iż Banach był zwolniony ze służby wojskowej, ponieważ był leworęczny i miał wadę wzroku. Dlatego też w tym czasie zatrudnił się w firmie budowlanej, a jednocześnie słuchał wykładów matematycznych Stanisława Zaremby na Uniwersytecie Jagiellońskim, a matematykę studiował jako samouk⁹. Dodatkowo prowadził ożywione dyskusje ze znajomymi, m.in. z Ottonem Nikodymem i Witoldem Wilkoszem, którzy wkrótce tak jak Banach zostali uznanymi matematykami. Odkrycie Stefana Banacha dla matematyki zawdzięczamy jednemu z najbardziej znanych ówczesnych matematyków polskich – Hugonowi Steinhausowi¹⁰, który tak pisał o pierwszym spotkaniu z Banachem i o jego pierwszej pracy naukowej:

Idąc letnim wieczorem roku 1916 wzdłuż plant, usłyszałem rozmowę, a raczej tylko kilka słów; wyrazy <<całka Lebesgue'a>> były tak nieoczekiwane, że zbliżyłem się do ławki i zapoznałem z dyskutantami: to Stefan Banach i Otto Nikodym rozmawiali o matematyce. Powiedzieli mi, że mają trzeciego kompana Wilkosza... To zagadnienie (mowa o przeciętnej zbieżności sum częściowych rozwinięć Fouriera) postawiłem mu właśnie w roku 1916, gdy zapoznałem się z nim na krakowskich plantach – próbowałem je sam rozwiązać od dłuższego czasu i niemałe było moje zdziwienie, gdy Banach znalazł odpowiedź negatywną, którą zakomunikował mi z pewnym zastrzeżeniem, polegało ono na nieznanomości przykładu DuBois Reymonda¹¹.

Wówczas Steinhaus uświadomił sobie, że Banach ma niezwykle talent matematyczny i otoczył go opieką, potem wielokrotnie mówił, że odkrycie Stefana Banacha było jego największym odkryciem matematycznym. Od tamtego momentu spotykali się dość regularnie m.in. w pokoju Steinhausu wynajmowanym w pensjonacie przy ulicy Karmelickiej 9 w Krakowie, czasem także w kawiarni Esplanada na rogu Karmelickiej i Podwala, gdzie wspólnie rozwiązywali skomplikowane zagadnienia matematyczne. Przyjaźń pomiędzy matematykami przetrwała pomimo wyjazdu Steinhausu najpierw do Lwowa, później do Jasła, gdzie pracował w firmie dostarczającej gaz do pobliskich wiosek. Już po I wojnie, w 1920 roku Steinhaus został profesorem nadzwyczajnym matematyki na Uniwersytecie Lwowskim.

W związku z tym również w roku 1920 dzięki poparciu Hugo Steinhausu Banach otrzymał posadę asystenta u profesora. Antoniego Łomnickiego na Politechnice Lwowskiej. Nie miał

⁵ M. Urbanek, *Genialni Lwowska Szkoła Matematyczna*, Warszawa 2014, s. 23.

⁶ R. Kałuża, *Stefan Banach*, Warszawa 1992, s.12.

⁷ M. Urbanek, s. 27.

⁸ R. Kałuża, s.29.

⁹ M. Urbanek, s. 30.

¹⁰ Hugo Steinhaus, urodzony w Jasle w zasymilowanej rodzinie Żydowskiej, Dzięki stryjowi Ignacemu Steinhausowi, członkowi Naczelnego Komitetu Narodowego, nie musiał ponownie walczyć w Legionach Polskich utworzonych przy austro-węgierskim wojsku. Otrzymał posadę w Centrali Odbudowy Kraju w Krakowie, a tym samym mógł poświęcić więcej czasu na matematykę, którą przed wojną studiował w Getyndze. W latach 1920-1941 profesorem Uniwersytetu Lwowskiego, a od 1945 Wrocławskiego.

¹¹ Źródło: <https://matematyka.net/index.php/historia-matematyki/poczet-matematykow/stefan-banach> (dostęp 26.11. 2019).

jednak ukończonych studiów i zgodę na asystenturę wyraził ówczesny minister. Dzięki pomocy prof. Stanisława Ruziewicza Banach opublikował na łamach „Fundamenta Mathematicae” pracę *O operacjach na zbiorach abstrakcyjnych i ich zastosowaniu do równań całkowych*, która uznana została za doktorat. Jej główne ustalenia zostały potem opublikowane w pracy: *Sur les opérations dans les ensembles abstraits et leur application aux équations intégrales*. Banach zawarł w niej podstawowe twierdzenia analizy funkcjonalnej, nowej dyscypliny matematyki. Po latach uznano ją jako przełomową w dziejach matematyki XX wieku. Stanisław Mazur powiedział, iż mała ona: „kapitałne znaczenie dla dalszego rozwoju nie tylko samej matematyki, ale również nauk przyrodniczych, a w szczególności fizyki”¹².

Fot 3. Ławeczka na Plantach. Otto Nikodym i Stefan Banach.

Źródło <https://www.rmj24.pl/nauka/news-banach-zaremba-i-inni-100-lat-polskiego-towarzystwa-matematyki,nId,3183612> (dostęp 27 XI 2019).

Opiekunem naukowym Banacha był Hugo Steinhaus ale oficjalnym prof. Kazimierz Twardowski, który w dniu 22 stycznia 1921 roku wypromował Banacha na doktora filozofii. W tym czasie kariera naukowa Stefana nabrała tempa, ponieważ w kwietniu 1922 uzyskał habilitację, a w lipcu tytuł profesora Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Miał wówczas tylko 30 lat i piastował również funkcję kierownika II Katedry Matematyki Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Warto wspomnieć także, że w 1920 roku Stefan Banach zmienił swój stan cywilny i w dniu 19 października w krakowskim kościele Karmelitów Trzwickowych na Piasku poślubił Łucję Braus. Dwa lata później na świat przyszedł ich syn Stefan. Należy w tym miejscu dodać, że Banach bardzo kochał swoją żonę. Przez 25 lat niełatwego życia była jego jedyną i najbliższą towarzyszką. Prywatnie mówił na nią Luscia¹³.

Jak wynika z badań w drugiej połowie lat 20-tych i w latach 30-tych XX wieku pozycja Stefana Banacha ulegała stałemu wzrostowi. Był niezwykle postacią wśród międzynarodowego towarzystwa matematyków. Został doceniony za życia, co nie udało się wielu ważnym naukowcom. tak wypowiadał się na temat swojego przyjaciela i współpracownika Hugo Steinhaus:

Banach został profesorem zwyczajnym w roku 1927, ale ani przedtem, ani potem nie był profesorem w uroczystym znaczeniu tego słowa. Wykładał doskonale, nigdy nie gubił się w szczegółach i nigdy nie pokrywał tablicy skomplikowanymi i mnogimi znakami. Nie dbał o do-

¹² M. Urbanek, s. 33.

¹³ R. Kałuża, s. 43.

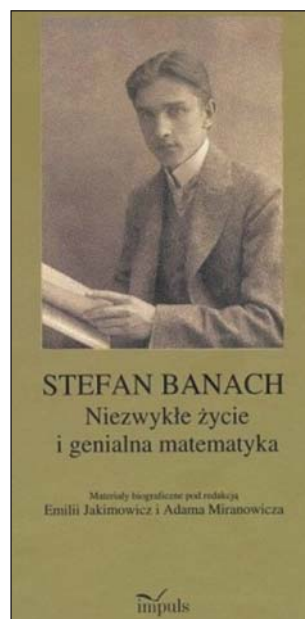
skonałość formy werbalnej, wszelki polor humanistyczny był mu obcy i przez całe życie zachował pewne cechy krakowskiego andrusa w sposobie bycia i mowy. Sformułowanie myśli na piśmie sprawiało mu duże trudności. Pisał swoje manuskrypty na luźnych kartkach wyrwanych z zeszytu; gdy trzeba było zmieniać część tekstu, wycinał zbędne miejsca i podklejał resztę czystą kartką, na której pisał nową wersję. Gdyby nie pomoc przyjaciół i asystentów pierwsze prace Banacha nigdy nie dotarłyby do drukarni. Listów nie pisywał prawie zupełnie i na pytania listowne nie odpowiadał. Nie lubował się w dociekaninach logicznych, choć rozumiał je doskonale, nie pociągały go także praktyczne zastosowania matematyki, choć z pewnością mógłby się nimi zająć, gdyby chciał przecież już w rok po doktoracie wykładał mechanikę na Politechnice¹⁴.

Dużo pracował, pisał prace, skrypty, podręczniki z zakresu matematyki. Był autorem ponad 60 prac naukowych i twórcą wielu twierdzeń o fundamentalnym znaczeniu dla wielu działów matematyki, między innymi opracował: przestrzeń Banacha, całą Banacha, granicę uogólnioną Banacha, algebrę Banacha, paradoks Banacha- Tarskiego rachunek różniczkowy i całkowity. Obecnie wielu autorów bada Jego spuściznę naukową, czego dowodem jest poniższa publikacja.

Pierwsze jego prace dotyczyły szeregów Fouriera oraz funkcji i szeregów ortogonalnych, równań Maxwella, funkcji pochodnych, funkcji mierzalnych, teorii miary W 1932 roku wydał po francusku teorię operacji liniowych *Théorie des opérations linéaires* jako pierwszy tom nowego wydawnictwa „*Monografie Matematyczne*”, którego był jednym z założycieli. Dzieło to było w pewnym stopniu ukoronowaniem badań naukowych i przyczyniło się znacznie do spopularyzowania osiągnięć Banacha wśród ogółu matematyków. Podał w nim pierwszą aksjomatyczną definicję przestrzeni nazwanych później jego imieniem (przestrzeń Banacha), nazwa ta pochodzi od Frecheta). Do podstawowych opracowań w tej dziedzinie należy główne dzieło Banacha – **Teoria operacji**, wydane najpierw w języku polskim (w 1931 roku), następnie we francuskim (w 1932 roku) i ukraińskim (1938). Książka Banacha dobrze jest znana w światowej literaturze matematycznej. Tak Banach pisał we wstępie do swojego opracowania:

Teoria operacji, stworzona przez V. Voltterre'a, zajmuje się badaniem funkcji określonych w przestrzeniach o nieskończenie wielu wymiarach. Nie ma prawie dziedziny matematyki, gdzie teoria operacji nie wynikała w sposób istotny. Dość wspomnieć, że rachunek wariacyjny i teoria równań całkowych okazały się szczególnymi przypadkami ogólnych działów zawartych w tej teorii. Piękność teorii operacji leży głównie w tym, że w niej łączą się w harmonijną całość metody matematyki klasycznej z metodami nauki nowożytnej... Są działy matematyki, których głębsze zrozumienie możliwe jest tylko przy pomocy znajomości teorii operacji. Takimi działami są: teoria funkcji zmiennej rzeczywistej, rachunek wariacyjny itp. Jeśli zwrócimy uwagę na jej piękno, tkwiące w teorii operacji, to pomijając jej liczne zastosowania (które są nieistotne dla oceny piękna samej teorii) możemy ją słusznie zaliczyć do najpiękniejszych działów matematyki¹⁵.

Tak oto ugruntował ostatecznie podstawy w niesłychanie ważnej w nowoczesnych zastosowaniach matematyki analizy funkcjonalnej. Podał jej fundamentalne twierdzenia, wprowadził terminologię, którą zaakceptowali matematycy na całym świecie. O zainteresowaniu świata matematycznego pracami Banacha świadczy między innymi fakt powierzenia mu jednego z wykładów

Fot 4 . Okładka książki autorstwa E. Jakimowicz i A. Mironowicza, poświęconej S. Banachowi.

Źródło: <http://lubimyczytac.pl/ksiazka/61086/stefan-banach-niezwykłe-zycie-i-genialna-matematyka> (dostęp 04.XII 2019).

¹⁴ Źródło: <http://www.matematyka.org/main2326520210,2,yisvp.htm> (dostęp 6 XII 2019).

¹⁵ <https://matematyka.net/index.php/historia-matematyki/poczet-matematykow/stefan-banach> (dostęp 27 XII 2019).

dów plenarnych w 1936 roku na Kongresie Matematycznym w Oslo¹⁶. Odczyty takie są z reguły powierzane przez organizatorów wybitnym matematykom, którzy referują ogólniejsze tematy najczęściej z własnymi wynikami. Zaproszenie do wygłoszenia takiego wystąpienia uważa się zawsze za duże wyróżnienie¹⁷.

Owoce doświadczeń zebranych podczas wieloletnich zleconych wykładów dotyczących mechaniki na Politechnice była praca pt: *Mechanika w zakresie szkół akademickich*, opublikowana jako *Monografie Matematyczne* 8, 9. Ten dwutomowy kurs był niezwykle popularny, ponieważ wydawano go cyklicznie w latach 1938- 1947, a także przetłumaczono na język angielski.

Styl pracy Banacha, jego niezwykła intuicja naukowa, jasność myśli, płynność słów, przejrzystość, bezpośredniość i otwartość pozwoliły mu (wraz ze Steinhausem) na stworzenie Lwowskiej Szkoły Matematycznej. W jej skład, poza nimi, wchodził inni znakomici matematycy tamtych czasów, m.in. Stanisław Mazur, Stanisław Ruziewicz, Władysław Orlicz, Juliusz Paweł Schauder, Stefan Kaczmarz, Stanisław Ulam czy Władysław Nikliborc. W spotkaniach uczestniczyli głównie akademicy, bardzo rzadko zapraszano studentów czy osoby nieposiadające specjalistycznej wiedzy matematycznej. Naukowcy skupieni wokół lwowskiej szkoły matematycznej opracowali setki twierdzeń i dowodów, które stały się podstawą nowej gałęzi nauki a mianowicie analizy funkcjonalnej. Byli oni niewątpliwie geniuszami, jednymi z najlepszych matematyków w historii Polski. Początkowo ich spotkania odbywały się w kawiarni Roma, a później w kawiarni Szkockiej mieszczącej się na Placu Akademickim – tam matematycy spotykali się już bardzo regularnie. Tam skoncentrowała się plejada młodych talentów, która wkrótce, bo już w 1929, zaczęła wydawać własny organ poświęcony analizie funkcjonalnej „*Studia Mathematica*”. Lwowska szkoła matematyczna miała także wymiar wielogodzinnych dysput społecznych i naukowych. W ulubionej przez Stefana Banacha kawiarni Szkockiej, tworzono i rozwiązywano skomplikowane problemy matematyczne. W pierwszych latach działalności lwowskiej szkoły matematycznej zapisywano je na serwetkach i kawiarnianym blacie, później tę technikę usprawniono za pomocą zeszytu (nazwanego Księgą Szkocką) podarowanego matematykom przez Łucję Banachową.

Fot 5. Fragmenty oryginalnych zapisów problematów i twierdzeń Stefana Banacha, Juliusza Schaudera, Hugona Steinhausa i Johna von Neumanna w Księdze Szkockiej.
Źródło: <http://www.lwow.com.pl/m.htm>. (dostęp 02 XII 2019)

¹⁶ M. Urbanek, s.78; Por: Stewart I., Seweryńska U, Seweryński M, *Krótką historia wielkich umysłów. Genialni matematycy i ich dzieła*, Warszawa 2019.

¹⁷ R. Kałuża, s. 81.

O istotnej pozycji Banacha w środowisku matematycznym świadczyć może fakt, iż w roku 1924 został członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności, od 1931 członkiem zwyczajnym Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, członkiem przybranym (1923) i członkiem czynnym (1927) Towarzystwa Naukowego we Lwowie, członkiem założycielem (1919) Polskiego Towarzystwa Matematycznego i jego wiceprezesem (1932–1936) oraz prezesem (1939–1945). W latach 1936–1939 był wiceprzewodniczącym Komitetu Matematycznego Rady Nauk Ścisłych i Stosowanych. Ponadto był kilkakrotnie laureatem nagród naukowych, W 1930 otrzymał nagrodę naukową miasta Lwowa. W 1939 Polska Akademia Umiejętności przyznała mu wielką nagrodę.

Być może kariera Banacha nabrałaby jeszcze większego blasku, gdyby przed wybuchem II wojny światowej przyjął intratną propozycję emigracji naukowej do USA. Polski matematyk odmówił jednak wysłannikowi słynnego twórcy cybernetyki Norberta Wienera, twierdząc, że nie ma takiej sumy pieniędzy, która skłoniłaby go do opuszczenia Polski, przyjaciół i ukochanego Lwowa.

We wrześniu 1939 roku wrócił do bombardowanego przez Niemców Lwowa¹⁸. Po zajęciu Lwowa przez wojska sowieckie w dniu 22 września 1939 roku pełnił On funkcję profesora Uniwersytetu Lwowskiego i dziekana Wydziału Matematyczno-Fizycznego. Dla przyjeżdżających wówczas do Lwowa radzieckich matematyków Banach był legendą. W 1940 roku dwaj uczeni Siergiej Ł. Sobolew i Siergiej Nikolski i byli zafascynowani profesorem Stefanem Banachem i jego dokonaniem naukowymi w dziedzinie matematyki.

W czasie okupacji niemieckiej Lwowa w latach 1941–1944, z powodu zamknięcia przez Niemców uczelni wyższych, pozbawiony został możliwości pracy zawodowej. Dlatego też wraz z wieloma innymi przedstawicielami nauki i kultury we Lwowie został wraz z synem również Stefanem karmicielem wszy w Instytucie Badań nad Tyfusem Plamistym i Wirusami prof. Rudolfa Weigla. Alternatywą był wyjazd do Rzeszy i praca w kopalniach Zagłębia Ruhry. W związku z tym Instytut prof. Rudolfa Weigla był azylem dla dużej grupy polskiej inteligencji. Legitymacja tegoż Instytutu ułatwiała życie kilkuset ludziom oraz wielu profesorom i studentom, bo chroniła przed łapaniami¹⁹. Niemcom zależało na prowadzonych z użyciem wszy badaniach i produkcji szczepionki na tyfus, dzięki czemu karmiciele pasożytów chronieni byli przed innymi represjami. Jak wynika z materiałów pracownik Instytutu w ciągu 12 dni miał do wyżywienia nowych 10 tys. larw. Praca czyli karmienie wszy zajmowała niecałą godzinę dziennie w zamian za to raz na tydzień otrzymywano kilogram chleba marmoladę i ćwierć kilograma pasztetówki.

Jak wspominał profesor Waldemar Voisė:

„Stefan Banach w czasie pracy czytając <<Lamberger Zeitung>> wyciągał ołówek i robił jednocześnie bezcenne notatki na jego łamach, które następnie na polecenie matematyka profesora Knastra zabezpieczono”²⁰.

Profesor Banach pracował w Instytucie do momentu, gdy Lwów zajęli ponownie Rosjanie. W 1944 roku ponownie został dziekanem Wydziału Matematyczno-Fizycznego Państwowego Uniwersytetu im Iwana Franki we Lwowie i stanął na czele Lwowskiego Towarzystwa Matematycznego. Niestety w listopadzie tegoż roku rozwijająca się choroba (rak płuc) uniemożliwiała mu dalszą pracę, co spowodowało rezygnację z funkcji dziekana. Banach był świadomy złego stanu zdrowia, mówił o śmierci, ale cały czas pracował. Jak wspominał Feliks Barański: *wykładał do ostatniej chwili*²¹.

Zmarł w willi Riedlów przy ulicy Dwernickiego pod numerem 12 w dniu 31 sierpnia 1945 roku. Pogrzeb odbył się 4 września. Pochowany został w grobowcu rodziny Riedlów na Cmentarzu Łyczakowskim obok mogił Marii Konopnickiej i Konstantego Ordona. Był to ostatni oficjalny pogrzeb katolicki we Lwowie z przejściem konduktu z księdzem przez miasto, jak wspominał syn matematyka

¹⁸ M. Urbanek, s. 106.

¹⁹ *Lwowskie Środowisko Naukowe W Latach 1939-1945. O Jakubie Karolu Parnasie*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993, s.146.

²⁰ Tamże, s. 147.

²¹ M. Urbanek, s. 175.

Fot. 6. Pomnik Stefana Banacha w Krakowie.

Źródło: <https://www.tvp.info/41984245/genialny-samouk-127-lat-temu-urodzil-sie-wspoltworca-lwowskiej-szkoly-matematycznej> (dostęp 01 XII 2019).

stało się to na wyraźne życzenie żony Łucji.²² W ostatniej drodze Stefana Banacha wzięły udział tłumy mieszkańców Lwowa. Uroczystość ta stała okazją do manifestacji polskiego środowiska naukowego, które jeszcze pozostało we Lwowie, co w ówczesnych realiach politycznych było aktem odwagi. Żegnało go 16 mówców. Stefan Banach zmarł przedwcześnie mając zaledwie 53 lata i wiele planów...

Pośmiertnie został On odznaczony przez prezydenta Andrzeja Dudę Orderem Orła Białego w dniu 11 listopada 2018 roku. Ponadto upamiętniono profesora ławką na krakowskich Plantach według projektu Stefana Dousy, odsłoniętą 14 października 2016 r. Z kolei w roku 1946 Polskie Towarzystwo Matematyczne ufundowało nagrodę naukową im. Banacha, jego imieniem nazwano także ulice w miastach uniwersyteckich. W celu upamiętnienia osoby

profesora w 1972 roku utworzono Międzynarodowe Centrum Matematyczne im. S. Banacha przy Instytucie Matematycznym Polskiej Akademii Nauk, a w 1992 roku – w stulecie urodzin – ustanowiono Medal im. Stefana Banacha za wybitne zasługi w dziedzinie nauk matematycznych. Od 2009 roku przyznawana jest także Międzynarodowa

Nagroda im. Stefana Banacha. Od 2001 planetoida o numerze 16856 oznaczona symbolem 1997YE8 nosi imię Stefana Banacha. 3 kwietnia 2012 roku Narodowy Bank Polski upamiętnił Stefana Banacha na złotej monecie zaprojektowanej przez Roberta Kotowicza.

Stefan Banach jest patronem wielu szkół na szczeblu podstawowym i średnim, a także uhonorowano go wieloma pomnikami i obeliskami. Nieprzypadkowo wiele międzynarodowych i światowych instytucji matematycznych, stawiających sobie za cel podwyższanie kwalifikacji kadr naukowych i rozwijanie współpracy naukowej, nosi imię wybitnego polskiego uczonego²³.

Stefan Banach wniósł kapitalny wkład w rozwój polskiej i światowej matematyki. Był znakomitym umysłem, cenionym wykładowcą, autorem oryginalnych rozwiązań naukowych i twórcą podręczników dla szkół średnich. Stał się głównym twórcą analizy funkcjonalnej obowiązującej na całym świecie. Jak sam napisał we wstępie do książki Egmonta Colerusa *Od tabliczki do różniczki: Matematyka jest najpiękniejszym i najpotężniejszym tworem ducha ludzkiego*²⁴.

Bibliografia

Opracowania

Czerwińska-Rydel, A., *Gen i już! Opowieść o Stefanie Banachu*, Łódź 2020.

Jakimowicz E., Mironowicz A., *Stefan Banach. Niezwykłe życie i genialna matematyka*, Kraków 2019.

Lwowskie Środowisko Naukowe W Latach 1939-1945. O Jakubie Karolu Parnasie, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993.

Kałuza R, *Stefan Banach*, Warszawa 1992.

Stewart I., Seweryńska U, Seweryński M, *Krótką historia wielkich umysłów. Genialni matematycy i ich dzieła*, Warszawa 2019.

Urbanek M, *Genialni Lwowska Szkoła Matematyczna*, Warszawa 2014.

²² Żona Łucja Banach po wysiedleniu ze Lwowa w roku 1946 osiadła we Wrocławiu, gdzie zmarła wyniku zawału serca w roku 1954. Pochowana została we Wrocławiu na cmentarzu św. Wawrzyńca.

²³ http://www.deltami.edu.pl/temat/roznosci/historia_i_filozofia/2016/02/08/Stefan_Banach/ (dostęp 09.XII 2019).

²⁴ R. Kałuza, s. 141.

Artykuły

Duda R, *Prawda i mity o pochodzeniu Stefana Banacha*, [w:] „Wiadomości Matematyczne”, nr 42, 2009.

Steinhaus H, *Stefan Banach. Przemówienie wygłoszone na uroczystości ku uczczeniu pamięci Stefana Banacha*, [w:] *Roczniki Polskiego Towarzystwa Matematycznego. Seria II. Wiadomości Matematyczne IV* (1961).

Internet

<https://matematyka.net/index.php/historia-matematyki/poczet-matematykow/stefan-banach>

<https://www.rmfm24.pl/nauka/news-banach-zaremba-i-inni-100-lat-polskiego-towarzystwa-matematyki,nId,3183612>

<http://www.matematyka.org/main2326520210,2,yisvp.htm>

<http://lubimyczytac.pl/ksiazka/61086/stefan-banach-niezwykle-zycie-i-genialna-matematyka>

<http://www.lwow.com.pl/m.htm>.

<https://www.tvp.info/41984245/genialny-samouk-127-lat-temu-urodzil-sie-wspoltworca-lwowskiej-szkoly-matematycznej>

http://www.deltami.edu.pl/temat/roznosci/historia_i_filozofia/2016/02/08/Stefan_Banach

Semen Abramowycz / Семен Абрамович

ORCID 0000-0002-7307-9106

Uniwersytet Narodowy w Kamieńcu Podolskim im. Iwana Ohijenka

Katedra Filologii Słowiańskiej i Językoznawstwa Ogólnego

dummuzy@ukr.net

SACRUM JAKO KAMIEŃ WĘGIELNY POLSKIEGO OŚWIECENIA (literatura artystyczna w kontekście filiacji idei epoki)

Adnotacja. W tym dziale przyjrzymy się konstruktywnej roli Sacrum w polskiej literaturze artystycznej XVIII wieku, który w Polsce potocznie nazywany jest „epoką jezuitów”, gdyż ci ostatni byli tu wiodącymi nośnikami kultury. Dlatego też w ocenach dziedzictwa kulturowego tego okresu od dawna jest posmak uprzedzeń oświecenia wobec kultury chrześcijańskiej; w szczególności polskie słowo artystyczne XVIII wieku uważa się do literatury staropolskiej. Pomija to jednak fakt, że chrześcijańskie poszanowanie dawnych świątyń, mocno osadzonych także w mentalności narodowej, zasadniczo nie wyklucza ani otwartości na fundamentalne idee świeckiego oświecenia, ani ducha tolerancji. W tym czasie powstały nie tylko popularne wśród ludu klasyczne polskie pieśni duchowe (F. Karpiński), ale także śpiewano śmiałość ludzkiego umysłu (biskup A. Naruszewicz), piękno świata materialnego i miłość ludzka (S. Trembecki, T. K. Wengersky itp.). W polskiej literaturze tego okresu można znaleźć tak potężne osobowości twórcze, jak biskup I. Krasicki, który paradoksalnie łączył głęboką moralność chrześcijańską z duchem Woltera, czy jezuita F. Bogomolec, ostry satyryk. Wszystkie najnowsze nurty literackie epoki – klasycyzm, rokoko, sentymentalizm – rozkwitały w tym czasie w Polsce swobodnie, a polska literatura tego okresu nie zasługuje na jakiekolwiek traktowanie jako „prowincjonalna” i „zacołana”. Dlatego „epokę jezuitów” należy uznać za pełnoprawny składnik kultury europejskiej tego okresu, i chrześcijańskie rozumienie Sacrum okazało się nie mniej owocne niż koncepcje deistyczne czy ateistyczne na Zachodzie. Staje się to jednak jasne dopiero w naszej post-sekularnej epoce.

Słowa kluczowe: Sacrum, oświecenie, epoka jezuitów, literatura artystyczna, nurty literackie, osobowości twórcze.

SACRUM AS THE CORNERSTONE OF POLISH ENLIGHTENMENT (the artistic literature in the context of the filiations of ideas of the epoch)

Abstract. This chapter examines the constructive role of the Sacrum in the Polish fiction of the 18th century, which in Poland is commonly called the “age of the Jesuits”, because the latter were the leading Kulturträger here. Therefore, in the assessments of the cultural heritage of this period, there has long been a flavor of enlightened prejudice against Christian culture. In particular, the Polish fiction of the 18th century is considered to be included in Old Polish literature. At the same time, the Christian respect for ancient shrines is ignored, however, those sacred objects are firmly embedded in the people’s mentality. This fundamentally does not exclude openness to the fundamental ideas of the secular Enlightenment or the spirit of tolerance. At those times, classic Polish spiritual songs were created, which are still popular among the people (F. Karpiński), but also the audacity of the human mind (Bishop A. Naruszewicz), the beauty of the material world and human love were sung (S. Trembecki, T. K. Hungarian, etc.). In the Polish literature of this period, such powerful creative personalities as paradoxically combined deep Christian morality and Voltairean spirit Bishop I. Krasyskyi and a biting satirist Jesuit priest F. Bogomolets, can be observed. Classicism, rococo, sentimentalism flourished freely in Poland, and they were the latest literary trends of the era. Therefore, the Polish literature of this century does not deserve to be interpreted as “provincial” and “backward”. So, the “age of the Jesuits” should be considered as a full-fledged component of European culture of this period. And the Christian Sacrum proved to be no less fruitful than deistic or atheistic concepts in the West. However, this conclusion became clear just in our post-secular era.

Key words: Sacrum, Enlightenment, the Jesuit era, fiction, literary trends, creative personalities.

Ze względu na brak miejsca i czasu muszę trzymać się tradycyjnego podejścia eurocentrycznego, choć pytania, które będę omawiać, mają wyraźne podobieństwa typologiczne i komparatywistyczne w życiu kulturalnym Wschodu.

Wiek XVIII w Europie, tradycyjnie nazywany Wiekiem Oświecenia i Wiekiem Rozumu, jest dziś często postrzegany jako czas ostatecznego zerwania ze Średniowieczem i ustanowienia dominacji naukowego sposobu myślenia. Jednak przed nami jest raczej pragnienie samych oświeconych, by ogłosić swoje całkowite i ostateczne zwycięstwo nad całym tym «barbarzyństwem», które zostanie entuzjastycznie podchwyczone przez marksistów, że poczują się spadkobiercami Diderota i Woltera. Nie jest to przypadek: Oświecenie jest jednym ze szczytów projektu Modernu, który kultywował mit Człowieka-Tytana, że miał być powołany do odbudowy świata, bo idee deistyczne i ateistyczne nie potrzebowały, jak ujął to Laplace, pomysłu Boga, aby wyjaśnić linie energetyczne wszechświata. Jednak panorama realnej samoświadomości Europejczyków XVIII wieku nie przemawia na korzyść tej koncepcji. Wystarczy przypomnieć, że wiek XVIII był nie tylko epoką rozwoju nauki, ale także okresem wzmożonego zainteresowania transcendentalnością i okultyzmem, a postaci Mesmera, Cagliostro i Saint-Germaina są nie mniej reprezentatywne niż postaci Holbacha, Monteskiusza czy Rousseau. Religia chrześcijańska też się nie poddała. Tak więc J. Swift, który w naszych opracowaniach i podręcznikach uparcie interpretowany jest jako propagator ducha Oświecenia, zjadliwie szydził z nadziei współczesnych ludzi na radykalną odnowę człowieka: w «Podróżach Guliwera» pojawiają się zdegradowane istoty *ehoos*, ucieleśniające Chrześcijański pogląd na człowieka jako obraz Boga zaciemniony przez grzech (*ehoo* to celowo zniekształcone hebrajskie יהוה – *Jahwe*, imię biblijnego Boga). Przypomnę, że Swift był duchownym anglikańskim, a pasjonująca kasta współczesnych jemu naukowców, którzy uporczywie usiłowali usunąć religię z ważnego miejsca w kulturze, aby sami to miejsce zająć, jest satyrycznie opisana w jego słynnym dziele jako wspólnota drapieżnych idiotów, którzy żyją na latającej wyspie Laputa i terroryzują mieszkańców Ziemi za odmowę ich karmienia. Warto też pamiętać, że sam termin *Oświecenie* Kant, który go wprowadził, zapożyczył z chrześcijańskiego leksykonu teologicznego, nadając mu zupełnie nowe, świeckie znaczenie, ale i kościelne rozumienie tego słowa nadal żyło i wzbogacało się w środowiskach ludzi religijnych, których przecież było znacznie więcej niż wolnomyślicieli.

To, co zostało powiedziane, jest prolegomeną do wyjątkowej sytuacji w Polsce w XVIII wieku, którą nazwano «epoką jezuitów», ponieważ to właśnie jezuita (po części także piarowie¹) zajęli się wdrażaniem nauki i całkowicie edukacją. Tą atmosferą aktywnego rozwoju kulturalnego odczuwamy czytając dzieło S. Zaleńskiego «Jezuici w Polsce»:

«Zostali ulokowani w części kolegium i w dwóch domach niezwykle niewygodnie, więc biskup Ludwik Załuski z Płocka, odnotowany w 1718 r. na budowę budynku szkolnego dla dóbr Okeniec, Zbaż i Raków. Budynek wybudowano w 1726 r., przeniesiono do niego szkoły, które wówczas nazwano gimnazjum Zaluscianum, bibliotekę wzbogaconą o księgozbiór kanclerza ks. Feliksa Kryskiego w 1614 r. i prymasa Stefana Wiją w 1686 r. oraz sprowadzoną z Gdańska prasę drukarską w 1716 na koszt pisarza, in L. Michał Puzyna, brat jezuita Stefana, rozbudowany i uprzywilejowany jako "Drukarnia Króla YM" i otwarty "przez Augusta III w 1735 i 1737 r.; wreszcie apteka założona w 1626 r., pierwsza po królewskiej»².

Właściwie było tak od początku powstania zakonu jezuitów, który chcieli pozyskać pojedynku z renesansowym humanizmem i specjalizowali się w mecenacie nauki i oświaty: wielu członków zakonu łączyło działalność religijną z nauką i nauczaniem, zwracając szczególną uwagę na elitarną młodzież. Jezuita założyli liczne kolegia, które cieszyły się dobrą opinią. Wpływ zakonu odczuwalny był także w zakresie literatury artystycznej. Charakterystyczne jest, że literaturę polską tego stulecia zalicza się do literatury staropolskiej, czyli tradycjonalistycznej, w czasach, gdy w in-

¹ Jednak działalność oświatowa S. Konarskiego i innych piarów rozlała się w nieco archaiczne formy, co doprowadziło do przewagi bardziej „nowoczesnych” jezuitów.

² S. Załęski Jezuita w Polsce w skróceniu 5 tomów ...: URL: <https://pbc.pbc.bian.pl/dlibra/publication/1863/edition/2341>.

nych krajach Europy, w tym nawet w Rosji, literaturę coraz bardziej przenika duch sekularyzacji i wolnomysłicielstwa. Charakterystyczne jest, że wielu badaczy proponuje rozpoczęcie liczenia polskiego Oświecenia z lat czterdziestych XIX wieku. Niemniej jednak autorytatywny badacz problemu M. Kłymowicz uważa polską literaturę doby Oświecenia za pełnoprawną stronę Oświecenia europejskiego, która odzwierciedla nie stagnację i świadomość tradycjonalistyczną, lecz, przeciwnie, burzliwy obraz modernizacji Polski po upadku Rzeczypospolitej³.

Może chodzi o to, że tutaj starożytne, kościelne znaczenie słowa *Oświecenie* nie zostało pominięte, jak w zsekularyzowanej świadomości, ale było wzięte pod uwagę jako naturalny i pełnoprawny składnik rozwoju kulturowego? I być może fakt, że działalność edukacyjna w Polsce w XVIII wieku, realizowana wyłącznie przez jezuitów, w ogóle nie należy uważać za «prowincjonalizm» lub «zacofanie»?

Tak, byli ludzie wyjątkowi, jak mnisi jezuitcy J. Baka, bardzo dziwaczny poeta barokowy⁴, czy B. Chmelowski, autor dyktando encyklopedii «Nowe Ateny», która wyraźnie należy do tzw. *selvy*. Ale są też tak potężne postaci, jak biskup I. Krasicki, założyciel «Towarzystwa Miłośników Nauki», autor pierwszej i całkowicie naukowej polskiej «Encyklopedii», prozy historycznej i licznych dzieł sztuki napisanych w duchu tradycji klasycystycznej. Obok niego stoi biskup A. Naruszewicz, wybitny naukowiec i osoba publiczna, który zainspirował śmiałość ludzkiego umysłu. Na miano «reakcjonistów katolickich» nie zasługują takie postaci polskiego Oświecenia, jak publicysta i dramaturg F. Bogomolets, działacz kulturalny i pedagog H. Kollontaj oraz wielu innych członków zakonu jezuitów. Wspominając w szczególności Kołłontaja, który był założycielem słynnego liceum w Krzemieńcu, nie można nie zauważyć, że działalność kulturalno-oświatowa zakonu była szeroko rozwinięta, zwłaszcza na ziemiach zamieszkałych przez Ukraińców⁵.

W naszej zsekularyzowanej epoce (choć zaczynają mówić o tym, że żyjemy już w społeczeństwie postsekularnym) polskie zakorzenienie w katolicyzmie wydaje się niektórym anachronizmem. Zauważmy jednak, że większość badaczy kondensuje polskie Oświecenie w ramach czasowych panowania Stanisława Poniatowskiego, a okres 1764–1795 jest zbyt krótki, by mówić o możliwości radykalnej zmiany światopoglądowej. Na przykład we Francji już w XVII wieku. ustawodawca klasycystyczny N. Boualeau zabrania pisarzowi odwoływania się do Biblii; jego era już wibruje duchem przyszłego wolterianizmu, ale wszystko to przerodziło się w rewolucyjny kataklizm pod koniec XVIII wieku. K. Mocłężyński, krakowski profesor już z XIX wieku, tak pisze o «okresie jezuickim»:

«... w charakterze narodu przez długi czas istniał element moralny, który dawał mu gwarancję egzystencji i konserwatywną siłę, pośród kłopotów, które uderzały ze wszystkich stron. Miał dość siły i energii, by wesprzeć swoje instytucje dziedziczne, dość elementu moralnego, by wznieść go ponad własne słabości i oświecić pięknem i czynami, pośród oczywistego mordu i obojętności na wspólne dobro i los»⁶.

W tym nieco rozwlekłym fragmencie wyraźnie jednak wyraża się rozumienie wyjątkowej narodowej specyfiki polskiego słowa i szacunek dla duchowego doświadczenia przodków. Jezuiti ze swej strony zawsze umiejętnie włączali się w tradycję narodową, nawet gdy okoliczności były zdecydowanie przeciwne⁷. Jednocześnie świadomość narodowa w Polsce XVIII wieku, przeżywającej nie najlepsze czasy swojej historii, była zawsze chciwie ciągnięta, jak roślina na światło, do paneuropejskich standardów kulturowych. Aktywnie rozwiązywano tu kwestie polityczne i gospodarcze: toczyły się tu spory religijne i filozoficzne, rywalizowały ze sobą różne programy literackie i artystyczne – rokoko, preromantyzm, klasycyzm⁸. Król ufundował tygodnik publicz-

³ M. Kłymowicz *Oświecenie*, PWN, Warszawa: W. N. PWN, 1998. 606 s.

⁴ Ale dzisiaj w Polsce zdarzają się i wysokie oceny pracy J. Baki, która jest interpretowana jako innowacyjna.

⁵ B. Topij Stępińska, *Uczniowie Jezuickich Instytucji Edukacyjnych w Galicji w XIX Wieku – Portrety Zbiorowy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatium w Krakowie, 2019. 440 s.

⁶ K. Mocłężyński, *Historia wymowy w Polsce. T. III. Okres czwarty. Epoka Jezuicka*. Kraków: Nakładem Jozefa Czecha Księgarza. 1860. S. 4.

⁷ Zob. np.: E. Nelson, *The Jesuits and the Monarchy*, Oxford: Taylor & Francis Ltd, 2005. 296 p.

⁸ E. Rostworowski, *Historia powszechna: Wiek XVIII*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. 739 s.

styczny «Zabawy Plejemne i Urzałeczne», w którym byli omówione idee Oświecenia na ziemi polskiej; na jego dworze szalała dyskusja o aktualnych problemach, w szczególności literackich.

Jednocześnie fenomenalna sytuacja polega na tym, że w atmosferze indywidualnej i autorskiej działalności Nowego czasu kultura polska jako całość stara się pozostawić nienaruszony autorytet Biblii właściwy Średniowieczu. Biblia była wówczas intertekstem, duchowym kanonem, który wyznaczał normy literatury. Chwile artystyczne zdarzają się w nim sporadycznie; w większości są to retoryczne i dydaktyczne struktury językowe. Z kolei literatura Średniowieczna – wzorem starożytnej literatury wschodniej – zamienia się w komentowanie Biblii (z wyjątkiem pewnych momentów literatury rycerskiej oraz literatury folklorystycznej i ludowej, które nie zajmują dominującej pozycji). Typologicznie bliskie temu modelowi są średniowieczne tradycje indobuddyjskie i wschodnia literatura islamska, których idee i styl określa Koran. W ten sposób starożytne dziedzictwo często się zdarzało praktycznie ignorowane, a jego poszczególne momenty rozplywają się w kazaniach religijnych, kronikach, hagiografii i innych gatunkach retorycznych. Pod koniec XVIII wieku, równoległe do kształtowania się takiej nauki jak estetyka, literaturę zaczęto konsekwentnie rozumieć w duchu antycznym – jako twórczość czysto artystyczną, między innymi sztukę (Lessing, Diderot itp.). Od czasów Oświecenia, które według niektórych badaczy wyznacza początek ery «kultury postreligijnej», stało się niepisaną regułą oparcia się na normach wprowadzonych przez klasycyzm; dlatego pod słowem «literatura» w dziedzinie nauk duchowych, przede wszystkim w literaturoznawstwie, zaczęli rozumieć tylko tę fikcję, której teorię przedstawia «Poetyka» Arystotelesa.

Szczególnie patosem francuskich encyklopedystów było jak najszybsze uwolnienie współczesnego człowieka od wszystkiego, co średniowieczne, co wydawało im się barbarzyństwem; dlatego średniowieczna twórczość literacka, która opierała się na Biblii, była od tego czasu często wyśmiewana, ignorowana i uciszana w zsekularyzowanych kręgach.

Specyfika polskiego Oświecenia polega na tym, że ruch kultury był tu postrzegany nie jako rewolucyjne skoki, którym niezmiennie towarzyszy destrukcja wczorajszego, ale jako ciągłość, ewolucja, a duch Oświecenia rozumiany był jako powiększanie skarbcza. doświadczenia nagromadzonego w okresie starożytnym i ponad siedemnastu wieków cywilizacji chrześcijańskiej, nowoczesnej śmiałości umysłu.

«Cała ta praca pozwoliła zaistnieć w Rzeczypospolitej w okresie monarchii Stanisława Augusta dobrze wykształconemu i nowoczesnemu pokoleniu młodych ludzi, którzy chcą i potrafią brać sprawy państwowe w swoje młode, ale sprawne ręce»⁹.

W tych, by tak rzec, występach jezuickiej tyranii, swobodnie i w pełni rozwinęły się te same kierunki badań literackich i artystycznych, co w tej samej Francji, gdzie Wolter nawoływał do «zmiażdżenia gada» (czyli Kościoła katolickiego). Duch Oświecenia w tej integrującej treści, jak rozumieci to słowo jezuici, w żaden sposób nie przeszkodził w tworzeniu nowatorskich programów literackich.

Mamy tu do czynienia z załączkami pełnoprawnego klasycyzmu – zarówno w dziedzinie twórczości literackiej (I. Krasicki, F. Bogomolec), jak i w dziedzinie teorii (F. Dmowski). Jednocześnie, jeśli we Francji Wolter bezskutecznie próbował wskrzesić gatunek heroicznej epepei («Henriada»), w Polsce ten archaiczny kanon został poddany parodii burleskowej: tak, I. Krasicki próbował napisać «Wojnu Chocimsku»), ale jego talent naprawdę zagrał w heroiczno-komicznych «Myszeidze», «Monachomachii, czyli Wojne mnichów» i «Antymonachomachii», nastawionym na satyryczne ukazanie nowoczesności, zwłaszcza występów ludzi zakonnych. On, którego współcześni uważali za «księcia poetów», a jednocześnie za «wolutera», był odważnym eksperymentatorem i pisał nie tylko klasycystyczne bajki i dramaty, ale także prozę nadużywaną u Bouaileau («Zbiór potrzebniejszych szczy, porządkiem alfabety ułożych»). W formacie «warszawskiego klasycyzmu» znalazła się także nisza dla autora słynnej «Zofijówki» S. Trembeckiego, prawdziwego wolutera, deisty i libertyna, który otwarcie kpił z katolickich świątyń. Nie można nie wspomnieć o skandalicznym młodzieńcu, uczniu jezuitów T. K. Wengerskim, «pieśniarzu rozumu» i zmysłowych radości, który sztydził z wiary chrześcijańskiej.

⁹ S. n. Literatura doby oświecenia, począwszy od połowy XVIII wieku ... URL: <http://surl.li/nlbmg>

Jednocześnie «oświecenie jezuickie» w znacznym stopniu przyczyniło się do rozwoju tradycji barokowo-rokokowej i powstania sentymentalizmu. Poezja świeckiego jezuita F. D. Knyaznina w panoramiczny sposób reprezentowała literackie poszukiwania epoki – od klasycystycznych «Bajek», «Erotyki» i «Pieśni» (tłumaczenia Horacego oraz jego własnych odów i elegii po łacinie) po sentymtalne i wrażliwe wiersze z kolorem społecznym («Matka obywatelka»). U jezuitów studiował także F. Karpiński, subtelny sentymentalista, autor pieśni religijnych, które do dziś śpiewa się w Polsce. Prawdziwym teoretykiem rokoka był J. Szymanowski («Listy o guście, czyli smaku»). Powstała wówczas polska wersja sentymentalnego dramatu burżuazyjnego – jako opozycja wobec klasycyzmu, która skupiała się na uwypukleniu perypetii codziennego życia mieszczan, zwykłych ludzi (F. Zabłocki, R. Bogusławski, J. Niemcewicz).

Jak widzimy, mamy przed sobą obraz wolnego i żywego ducha twórczego, w którym nie ma epigonii i ducha gorzkości.

Wszystko to nie sprawia wrażenia marginalności i średniowiecznego tradycjonalizmu, a wręcz przeciwnie świadczy o wspólnocie oświeconego patosu oraz poszukiwań ideologicznych i estetycznych w Polsce i innych częściach Europy – z wyraźną specyfiką narodową. W ten sam sposób Polska, która do dziś zachowuje w Europie miano „obrony chrześcijaństwa”, manifestowała fenomen nieugaszonego ducha Kontrreformacji, starając się wszczepić gałęzie najnowocześniejszych osiągnięć myśli człowieka na potężny i w pełni żywotny pień chrześcijańskiej tradycji kulturowej, który w żaden sposób nie mieści się w etykietkach «tradycjonalizmu» czy «prowincjonalności». Przed nami jasna i oryginalna karta europejskich poszukiwań kulturowych, świadcząca nie o «prowincjonalności», ale o niezależności i samoidentyfikacji polskiego ducha. I tu pojawia się Sacrum, wbrew sekularyzacyjnym tendencjom, które zaczęły dominować w przestrzeni europejskiego Oświecenia, pojawia się jako alternatywny ośrodek przyciągania, przeciwstawiony dyktatowi myślenia pozytywistyczno-materialistycznego. Ale ten dyktat był właśnie paradoksalnym dziedzictwem algorytmów myślenia średniowiecznego, a polscy jezuici wybrali drogę kompromisu i dialogu, rozwijając tezę Tomasza z Akwinu o pojmowaniu Boga nie tylko sercem, ale i umysłem. Godzina nasilenia wpływów zsekularyzowanej kultury francuskiej nadejdzie później, w epoce wojen napoleońskich.

Literatura

- Moclierzyński K., *Historia wymowy w Polsce. T. III. Okres czwarty. Epoka Jezuicka*. Kraków: Nakładem Jozefa Czecha Księgarza, 1860. 389 s.
- Klimowicz M., *Oświecenie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998. 606 s.
- Nelson E., *The Jesuits and the Monarchy*. Oxford: Taylor & Francis Ltd, 2005. 296 p.
- Rostworowski E., *Historia powszechna: Wiek XVIII*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002. 739 s.
- S. n. Literatura doby oświecenia, począwszy od połowy XVIII wieku ... URL: <http://surl.li/nlbmg>
- Topij Stępińska B., *Uczniowie Jezuickich Instytucji Edukacyjnych w Galicji w XIX Wieku – Portret Zbiorowy*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatium w Krakowie, 2019. 440 s.
- Załęski S., *Jezuici w Polsce w skróceniu 5 tomów ...*: URL: <https://pbc.pbcibiaman.pl/dlib pl/dlibra/publication/1863/edition/2341>.

Henryka Ilgiewicz

ORCID 0000-0002-4504-5638

Instytut Badań Kultury Litwy, Wilno, Litwa

POLSCY HISTORYCY NOWODWORSKY – ICH ZWIĄZKI Z UKRAINĄ I WILEŃSZCZYNĄ

Streszczenie. Celem niniejszego artykułu jest krótkie przedstawienie drogi życiowej i dorobku naukowego Witolda Nowodworskiego (1861–1923) – polskiego historyka, absolwenta i docenta Wydziału Historyczno-Filologicznego Uniwersytetu w Petersburgu, profesora Instytutu Historyczno-Filologicznego w Nieżynie, Uniwersytetu w Kijowie oraz Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, a także jego syna Witolda Nowodworskiego (1907–1978) – historyka, bibliotekarza, bibliografa, wychowanka Uniwersytetu Stefana Batorego, pracownika Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, po drugiej wojnie światowej pracownika Instytutu Bałtyckiego w Bydgoszczy, Państwowego Instytutu Książki w Łodzi oraz Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Zainteresowania naukowe Witolda Nowodworskiego, ojca w okresie petersburskim dotyczyły głównie dziejów Rzeczypospolitej w XVI wieku, życia i działalności polskiego humanisty Jana Sariusza Zamojskiego oraz walki Rzeczypospolitej z Moskwą o Inflanty. Od 1906 r. pracując w Nieżynie i Kijowie zajął się on problematyką historii powszechnej, opracował obszerny tom historii nowożytnej w języku rosyjskim i dzieło o materializmie dziejowym, w którym poddał druzgocącej krytyce doktryny Karola Marksa, jednak nie zdążył jej wydać.

Witold Nowodworski, syn w okresie wileńskim pod kierunkiem prof. Stanisława Kościakowskiego zajmował się studiami Joachima Lelewela na Uniwersytecie Wileńskim (1804–1808). Pisywał również recenzje, biogramy, zestawienia bibliograficzne, przyczynki naukowe. Zainteresowanie osobą Lelewela i jego twórczością zachował także po drugiej wojnie światowej. W 1960 r. na Uniwersytecie Łódzkim na podstawie rozprawy Bibliograficznych ksiąg dwoje Joachima Lelewela uzyskał stopień doktora. W latach następnych opublikował kilka pomniejszych prac o tematyce lelewelowskiej w czasopiśmie i pracach zbiorowych. W jego dorobku były też zestawienia bibliograficzne, biogramy polskich bibliotekarzy, recenzje prac z zakresu bibliologii, publikacje poświęcone historii i zbiorom Biblioteki Uniwersyteckiej Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Słowa kluczowe: Witold Nowodworski, ojciec, Witold Nowodworski, syn, Instytut Historyczno-Filologiczny w Nieżynie, Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie.

THE NOWODWORSKI POLISH HISTORIANS – THEIR TIES TO THE UKRAINE AND WILNO REGION

Abstract. The purpose of this article is to give a brief introduction to the life and academic achievements of Witold Nowodworski (1861–1923), Polish historian, graduate and researcher of the History-Philology Department of the University of Petersburg, Professor of the History and Philology Institute in Niezyn, the University of Kyiv and the Stefan Batory University in Wilno, and the Director of the University Library in Wilno, along with those of his son, also Witold Nowodworski (1907–1978), historian, librarian, biographer and student of the Stefan Batory University, an employee of the University Library in Wilno, and after World War II, an employee of the Baltic Institute in Bydgoszcz, Poland, the Government Book Institute in Lodz and the library of the Catholic University in Lublin, Poland.

The academic interests of Witold Nowodworski senior during his Petersburg years concerned mainly the history of the Rzeczpospolita in the 16th century, the life and work of the Polish humanist Jan Zamoyski, along with the battles between the Rzeczpospolita and Moscow over the Polish Inflanty (located in the northern part of the Rzeczpospolita, today comprising part of Latvia). Beginning in 1906 at Nizyn and Kyiv, he focused on issues of contemporary history. He completed a comprehensive work on modern history in the Russian language, and one on historical materialism in which he delivered a blistering criticism on the doctrine of Karl Marks, but which he did not manage to publish in the end.

Witold Nowodworski junior studied under the direction of Professor Stanisław Kosciakowski during his Wilno years, focusing on Joachim Lelewel's years at the University in Wilno (1804–1808). He also wrote book reviews, biographies, bibliographic collections and academic contributions to other works. His interest in the works of Lelewel continued after World War II. In 1960 at the University of Lodz, he wrote his doctoral thesis

on the basis of an analysis of the Biographical Books of Joachim Lelewel. In succeeding years, he published several smaller works on topics concerning Lelewel in various magazines and collective works. His works also include bibliographic collections, biographical sketches of certain librarians, reviews of works concerning bibliography, historical publications and to collections of the library of the Catholic University in Lublin.

Key words: Witold Nowodworski, father, Witold Nowodworski, son, the History-Philology Institute in Niezyn, the Stefan Batory University in Wilno, the University Library in Wilno

Witold Nowodworski, ojciec (1861–1923)

Witold Nowodworski urodził się 2/14 czerwca 1861 r. w majątku Lemno, w powiecie ihumeńskim, gub. mińskiej, w rodzinie szlacheckiej. Po ukończeniu gimnazjum w Połocku w 1878 r. wstąpił do Instytutu Dróg i Komunikacji w Petersburgu, ale go nie ukończył. W 1882 r. przeniósł się na Wydział Historyczno-Filologiczny Uniwersytetu Petersburskiego, który ukończył w 1885 r. ze stopniem kandydata nauk¹. Po studiach pracował jako nauczyciel w szkołach średnich, ale nie zaniedbywał też pracy naukowej. W 1894 r. w księdze zbiorowej *Charitas* ukazał się jego artykuł *Ryszard Röppel, stanowisko jego w dziejopisarstwie polskim*, poświęcony pamięci zmarłego niemieckiego historyka, autora *Historii Polski* w języku niemieckim. Nowodworski pisząc o Röppelu uwydatnił przede wszystkim bezstronność, z jaką on traktował sprawy polskie². W 1897 r. w warszawskim czasopiśmie naukowo-literackim „Ateneum” została wydana kolejna praca Nowodworskiego *Ukraina XVI wieku w świetle badań Aleksandra Jabłonowskiego*³.

Równocześnie zbierał materiały o życiu i działalności polskiego humanisty, mecenasy, doradcy króla Zygmunta Augusta i Stefana Batorego, działacza politycznego Jana Sariusza Zamojskiego (1542–1605). W 1898 r. w Petersburgu został wydany szkic popularno-naukowy Nowodworskiego p.t. *Jan Zamojski jego życie i działalność polityczna*, napisany na podstawie literatury, ale przede wszystkim własnych badań⁴. W 1901 r. w „Rozprawach Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie” ukazała się praca Nowodworskiego *Lata szkolne Jana Zamoyskiego*, w której on pisał o studiach polskiego wielmoży na uniwersytecie w Padwie. Pracę cechowała nadzwyczajna dokładność i umiejętne przedstawienie najważniejszych przejawów życia umysłowego ówczesnej Europy⁵.

W 1904 r. w Petersburgu wydano w języku rosyjskim obszerne dzieło W. Nowodworskiego *Walka Moskwy z Rzeczpospolitą o Inflanty (1570–1582)*, napisane na podstawie materiałów archiwalnych, znajdujących się w bibliotekach i archiwach Petersburgu, a także w archiwach polskich i niektórych zagranicznych⁶. Praca ta została pozytywnie oceniona przez historyków polskich i rosyjskich. Na jej podstawie W. Nowodworski uzyskał na Uniwersytecie Petersburskim stopień magistra historii powszechnej i w 1904 r. rozpoczął na Uniwersytecie Petersburskim wykłady w charakterze docenta. Według wspomnień jego studentów najbardziej interesującymi były wykłady Nowodworskiego poświęcone dziejom polskim, na których on w sposób jasny i

¹ Kandydat nauk (ros. кандидат наук) – w Rosji i wielu krajach byłego ZSRR stopień naukowy niższy od stosowanego tam stopnia doktora nauk (odpowiednika polskiego doktora habilitowanego), odpowiadający polskiemu stopniowi naukowemu doktora, nadawany po aspiranturze (studia doktoranckie) i przeprowadzeniu przewodu oraz obronie dysertacji. W Imperium Rosyjskim istniał od czasów panowania imperatora Piotra I do roku 1917, zlikwidowany przez władze radzieckie, został wprowadzony ponownie w 1934. Po II wojnie światowej wprowadzony w niektórych państwach bloku wschodniego (m.in. w PRL w latach 1951–1958). Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Kandydat_nauk. Dostęp 18 02 2023.

² W. Nowodworski, *Ryszard Röppel i stanowisko jego w dziejopisarstwie polskim*, [w:] *Charitas. Księga zbiorowa wydana na rzecz R.K. Towarzystwa Dobroczynności przy Kościele św. Katarzyny w Petersburgu*, Petersburg: Drukarnia S. Kornatowskiego, 1894, s. 347–357.

³ K. Chodynicki, *Ś.p. prof. Witold Nowodworski*, „Ateneum Wileńskie” 1923, t. 1, nr 3–4, s. 596–597.

⁴ W. Nowodworski, *Jan Zamojski, jego życie i działalność polityczna. Zarys biograficzny*, Petersburg: nakładem Kazimierza Grendyszyńskiego, 1898, 98 s.

⁵ W. Nowodworski, *Lata szkolne Jana Zamoyskiego*, Kraków 1901, 17 s. (Odbitka z „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”; t. 40).

⁶ В. Новодворский, *Борьба за Ливонию между Москвой и Речью Посполитой (1570–1582). Историко-критическое исследование*, С.-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1904, 360 s. (Записки Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета; ч. 72).

żywy zaznajamiał słuchaczy z najnowszą wiedzą historyczną o Polsce, nie unikając kwestii trudnych i zawiśniętych⁷. W wolnym od zajęć na uczelni czasie Nowodworski poszukiwał w bibliotekach i archiwach petersburskich materiałów do dziejów Polski XVI w., m. in. archiwaliów do przygotowywanej do druku kroniki Świętosława Orzelskiego, jaka miała być wydana przez Akademię Umiejętności w Krakowie⁸.

W 1906 r. Witold Nowodworski został przeniesiony na stanowisko profesora nadzwyczajnego do Instytutu Historyczno-Filologicznego w Nieżynie (ukr. Ніжин, Niżyn, miasto na północnej Ukrainie, nad rzeką Oster). W Nieżynie, oderwany od archiwów i bibliotek petersburskich, Nowodworski nie mógł systematycznie pracować w obranym przez siebie kierunku. Ogłaszał nie raz rozprawy naukowe, ale były to rzeczy przeważnie już wcześniej opracowane⁹. Ponadto wykłady z historii powszechnej, prowadzone w Instytucie Historyczno-Filologicznym w Nieżynie, od 1908 roku na Uniwersytecie Kijowskim wymagały zajęcia się problematyką historii powszechnej. Nowodworski opracował wtedy obszerny tom historii nowożytnej w języku rosyjskim i dzieło o materializmie dziejowym, w którym poddał druzgocącej krytyce doktryny Karola Marksa¹⁰.

Lata pierwszej wojny światowej, rewolucji i rozruchy Nowodworski z rodziną przetrwał na Ukrainie. W końcu wojny wykładał historię Polski i Litwy w nowo powstałym Polskim Kolegium Uniwersyteckim w Kijowie. W 1921 r. przybył z rodziną do Wilna i podjął pracę na Uniwersytecie Stefana Batorego jako profesor zwyczajny historii powszechnej. Ponadto po śmierci Ludwika Janowskiego (zm. 18 listopada 1921 r.) przejął obowiązki dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie. Niestety, pogarszający się stan zdrowia zmuszał do ograniczenia działalności. Od 1 kwietnia 1923 r. otrzymał urlop, a 1 listopada ustąpił ze stanowiska dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie¹¹. Zajęcia na Uniwersytecie Stefana Batorego prowadził do ostatnich dni życia. Zmarł w nocy z 24 na 25 listopada 1923 r. Pochowany na wileńskim cmentarzu Rossa¹².

Kazimierz Chodynicki tak pisał o Witoldzie Nowodworskim: „Cechowała go nadto niezwykła prawość i rzetelność naukowa. Łagodny i uступliwy w sprawach prywatnych, nie uznawał żadnych kompromisów, gdy chodziło o zasady. Nie liczył się z opinią, nie dbał o popularność. Zdanie swe wypowiadał bezwzględnie i bronił go uparczywie. Miłość prawdy i poczucie sprawiedliwości – oto zasadnicze rysy, które występowały zarówno w jego pracy naukowej, jak i życiu prywatnym”¹³.

Witold Nowodworski, syn (1907–1978)

Witold Nowodworski młodszy urodził się 28 października 1907 r. w Nieżynie w ówczesnej guberni czernihowskiej, w rodzinie profesora Witolda Nowodworskiego i Marii z Kowzanów. W 1915 r. rozpoczął naukę szkolną w gimnazjum klasycznym w Nieżynie, w latach 1921–1926 kontynuował w Gimnazjum im. Zygmunta Augusta w Wilnie¹⁴. Po zdaniu matury wstąpił na studia historyczne na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Od 15 sierpnia 1931 r. do 12 września 1932 r. odbywał czynną służbę wojskową, którą ukończył ze stopniem plutonowego podchorążego rezerwy¹⁵. W październiku 1932 r. na podstawie zdanych egzami-

⁷ K. Chodynicki, *Ś. p. prof. Witold Nowodworski ...*, s. 598.

⁸ *Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro (1572–1576)*, wydał Edward Kuntze, Kraków 1917 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie; Nr 75).

⁹ В. Новодворский, *Польша, Швеция и Дания*, [s.l.], 1910 (Odbitka z „Журнал Министерства народного просвещения” 1910, Nr. 11, сер. 30, отд. 2).

¹⁰ K. Chodynicki, *Ś. p. prof. Witold Nowodworski ...*, s. 599–600.

¹¹ Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie za rok 1921–1922, Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów, dalej: VUB, RS), sygn. F. 47–A305, k. 2, 5–7.

¹² *Św. p. Witold Nowodworski*, „Słowo” 1923, nr 265, 27 listopada, s. 3.

¹³ K. Chodynicki, *Ś. p. prof. Witold Nowodworski ...*, s. 600.

¹⁴ Wyciąg z dowodu osobistego dla obywatela Rzeczypospolitej Polskiej [Witolda Nowodworskiego], Lietuvos centrinių valstybės archyvas (Państwowe Centralne Archiwum Litwy, dalej: LCVA), sygn. F. 175, ap. 1(1Bb), b. 816, k. 5; Odpis metryki urodzenia Witolda Nowodworskiego z księgi metrykalnej rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego w Nieżynie, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(1Bb), b. 816, k. 6; Curriculum Vitae Witolda Nowodworskiego, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5(IV)Ca, b. 1612, k. 132.

¹⁵ Życiorys Witolda Nowodworskiego, 2.IV.1935, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(1Bb), b. 816, k. 17; Książeczka wojskowa Witolda Nowodworskiego. Odpis, 9.IX.1935, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(1Bb), b. 816, k. 19–20.

nów i przedstawionej pracy magisterskiej p.t. „Lata uniwersyteckie Joachima Lelewela 1804–1808”, dobrze ocenionej przez prof. Janusza Iwaszkiewicza i prof. Stanisława Kościalkowskiego, uzyskał stopień magistra filozofii w zakresie historii¹⁶. W październiku tego samego roku zawarł związek małżeński z koleżanką ze studiów Stanisławą Skarbek-Kruszewską¹⁷.

Po studiach do połowy czerwca 1934 r. pracował jako nauczyciel kontraktowy (8 godzin tygodniowo) najpierw w Gimnazjum im. Joachima Lelewela, potem w Gimnazjum im. Zygmunta Augusta w Wilnie¹⁸. Jednocześnie od 1 listopada 1932 r. rozpoczął pracę w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie w charakterze dietariusza. Pracował przy katalogowaniu i w czytelnich, prowadził wykaz nowych nabytków, brał udział w urządzeniu wystaw¹⁹. Zdaniem kierownictwa Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie Nowodworski odznaczał się w pracy gorliwością, inteligencją i samodzielnością w rozwiązywaniu zagadnień naukowych oraz organizacyjnych. W lutym 1936 r. przed Komisją Egzaminacyjną Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie poddał się egzaminowi na stanowisko I kategorii w państwowej służbie bibliotekarskiej i złożył go z wynikiem bardzo dobrym²⁰. Na mocy zezwolenia Ministerstwa WR i OP od dnia 1 listopada 1936 r. został on mianowany prowizorycznym asystentem bibliotecznym²¹.

Brał czynny udział w pracy społecznej i naukowej. Na zebraniach Wileńskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich, którego był członkiem, wygłaszał odczyty o katalogach rzeczowych w bibliotekach wileńskich, najnowszej bibliografii do dziejów Prus Wschodnich i Zachodnich oraz najnowszych czasopismach bibliotekarskich²². W latach 1928–1933 był współpracownikiem i przez pewien czas redaktorem wychodzącego na Uniwersytecie Stefana Batorego czasopisma „Alma Mater Vilnensis”. W 1933 r. w *Księdze Pamiątkowej Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie* ogłosił pracę *Koledzy i przyjaciele Joachima Lelewela z lat uniwersyteckich (1804–1808)*, za którą Senat USB na posiedzeniu dnia 15 marca 1935 r. przyznał mu nagrodę w kwocie 200 zł z Funduszu im. Marszałka Józefa Piłsudskiego²³.

¹⁶ Dyplom magistra filozofii w zakresie historii wydany Witoldowi Nowodworskiemu 22 października 1932 r. przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 109; Odpis dyplomu magistra filozofii w zakresie historii wydanego Witoldowi Nowodworskiemu 22 października 1932 r. przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 3; Komisja egzaminacyjna Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie dla egzaminów magisterskich [Protokoły egzaminów, złożonych przez studenta Witolda Nowodworskiego], LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 110–126; Ocena pracy magisterskiej p. Witolda Nowodworskiego [przez prof. Janusza Iwaszkiewicza i prof. Stanisława Kościalkowskiego], LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312; Lata uniwersyteckie Joachima Lelewela (1804–1808), praca napisana przez Witolda Nowodworskiego, Wilno, 1931, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 1–108.

¹⁷ Odpis metryki ślubu Witolda Nowodworskiego ze Stanisławą Marią Skarbek-Kruszewską zawartego 28 października 1932 r. w archiprezbiterialnym kościele ś. ś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Wilnie, Wilno, 28.X.1933, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1 (IBb), b. 816, k. 4.

¹⁸ Życiorys Witolda Nowodworskiego, 2.IV.1935, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1 (IBb), b. 816, k. 17.

¹⁹ Do Pana Dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej i Publicznej w Wilnie [podanie Witolda Nowodworskiego zamieszkającego w Wilnie przy ul. Lwowskiej 7, m. 7 o przyjęcie do pracy w bibliotece], Wilno, 13.IX.1932, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 1; Kwestionariusz Nr. 3. Rok 1932/1933. Mgr Witold Nowodworski, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 6.

²⁰ Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie dr Adam Łysakowski do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie drogą służbową [w sprawie państwowego egzaminu mgr Witolda Nowodworskiego, Wilno, dn. 28 grudnia 1935 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 13; Świadectwo [Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o zdanym przez Witolda Nowodworskiego egzaminie na stanowisko pierwszej kategorii w państwowej służbie bibliotecznej, Warszawa, dn. 21 lutego 1936 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 16].

²¹ Rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do Pana Mgra Witolda Nowodworskiego, praktykanta I kategorii w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie [o mianowaniu Nowodworskiego od dnia 1 listopada 1936 r. prowizorycznym asystentem bibliotecznym], Wilno, dn. 26.X.1936 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 22.

²² *Z działalności Wileńskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich*, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 448–449; 1935, t. 10, s. 560.

²³ Rektor Witold Staniewicz do Pana Mgra Witolda Nowodworskiego przez dyrekcję Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie [o przyznaniu Nowodworskiemu z Funduszu im. Marszałka Józefa Piłsudskiego nagrody w kwocie 200 zł], 22 marca 1935 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 9; W. Nowodworski, *Koledzy i przyjaciele Joachima Lelewela z lat uniwersyteckich (1804–1808)*, [w:] *Księga Pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno: Wydawnictwo Zrzeszenia Kół Naukowych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1933, s. 205–230.

W latach 1933–1937 Nowodworski zestawiał dział kroniki czasopisma „Ateneum Wileńskie” wydawanego przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie²⁴. W 1933 r. w tomie ósmym czasopisma zamieścił wspomnienia pośmiertne o architekcie, profesorze USB Juliuszu Kłosie (1881–1933)²⁵. Pisywał również recenzje, biogramy, zestawienia bibliograficzne, przyczynki naukowe do „Przeglądu Bibliotecznego”, „Kwartalnika Historycznego” oraz innych czasopism polskich²⁶.

Jednocześnie w końcu lat trzydziestych XX w. Nowodworski pracował nad przygotowaniem do druku rozprawy swego ojca, prof. USB Witolda Nowodworskiego *Materializm dziejowy. Rozbiór krytyczny pism Marksa i Engelsa*. W celu zapoznania się z najnowszą literaturą przedmiotu wziął sześciomiesięczny urlop bezpłatny (od 1 października 1938 do 31 marca 1939) i ze stypendium udzielonym przez Fundusz Kultury Narodowej wyjechał do Berlina²⁷. Literatura naukowa dotycząca teorii Marksa i Engelsa okazała się jednak tak obfita, że musiał prosić o przedłużenie bezpłatnego urlopu do 31 maja 1939 roku²⁸. Po powrocie do Wilna Nowodworski został mianowany z dnia 1 czerwca 1939 r. asystentem Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie i na tym stanowisku pracował do wybuchu drugiej wojny światowej²⁹.

Na początku wojny Witold Nowodworski jako rezerwista został powołany do Wojska Polskiego w randze plutonowego podchorążego. Po wrześniowej porażce znalazł się w obozie dla internowanych polskich żołnierzy w Wilkomierzu (lit. Ukmergė) na Litwie³⁰. Po wydostaniu się z obozu przez jakiś czas ukrywał się w Wilnie, potem zamieszkał w Gudelach w powiecie oszmiańskim, gdzie jego matka posiadała niewielki folwarczek. W lipcu 1944 r. jako żołnierz Armii Krajowej Okręgu Wileńskiego walczył w Puszczy Rudnickiej. Po rozbrojeniu polskich oddziałów partyzanckich przez Armię Czerwoną został wcielony do Armii Berlinga, w boju pod Kołobrzegiem był ciężko ranny – stracił oko³¹.

W 1945 r. po dojściu do względnego zdrowia podjął pracę jako bibliotekarz w Instytucie Bałtyckim w Bydgoszczy, gdzie sprowadził również rodzinę. W latach 1948–1949 był kustoszem w Państwowym Instytucie Książki w Łodzi. W październiku 1949 r. rozpoczął pracę w Bibliotece Głównej Katolickiego Uniwersytetu w Lublinie, nazwanej potem Biblioteką Uniwersytecką KUL, w której pracował do przejścia na emeryturę w 1973 r. Do lipca 1950 r. pełnił w tej bibliotece obowiązki dyrektora, następnie wicedyrektora. Przyczynił się do powstania i Rozwoju

²⁴ Kronika, zestawili Witold Nowodworski, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, s. 410–428; 1934, t. 9, s. 446–456; 1935, t. 10, s. 557–580; 1936, t. 11, s. 799–840; Kronika, zestawili Witold Nowodworski i Stanisława Nowodworska, 1937, t. 12, s. 676–699.

²⁵ W. Nowodworski, Ś. p. prof. Juliusz Kłos, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, s. 442.

²⁶ Spis prac Mgr. Witolda Nowodworskiego, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 44–45; T. Małała, Bibliografia prac Witolda Nowodworskiego, syna, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1979, t. 40, s. 170–177.

²⁷ Do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departamentu Nauki i Szkół Wyższych, Biura Personalnego drogą służbową [Podanie mgra Witolda Nowodworskiego o bezpłatny urlop], Wilno, dnia 3 czerwca 1938 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 33; Rektorat Uniwersytetu Stefana Batorego do Pana Mgr. Witolda Nowodworskiego, asystenta bibliotecznego [o udzieleniu urlopu bezpłatnego od dnia 1 października 1938 do dnia 31 marca 1939 r.], Wilno, 9 lipca 1938 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 35.

²⁸ Jego Magnificencja Książd Rektor Uniwersytetu Stefana Batorego [Podanie Nowodworskiego o przedłużenie urlopu bezpłatnego na czas od dnia 1 kwietnia do dnia 31 maja 1939 r.], Berlin, 5.II.1939, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 40; Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie do JM Księdza Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego [w sprawie przedłużenia bezpłatnego urlopu Nowodworskiego], Wilno, 11.II.1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 41.

²⁹ Rektorat Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do Pana Mgr. Witolda Nowodworskiego na ręce p. Dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej [o mianowaniu Nowodworskiego z dnia 1 czerwca 1939 r. asystentem Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, Wilno, dnia 6 czerwca 1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 48.

³⁰ Zaświadczenie [dyrektora dr Adama Łysakowskiego wydane mgr. Stanisławie Nowodworskiej, że jej mąż mgr. Witold Nowodworski, pracownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, jako rezerwista powołany do wojska 31 sierpnia 1939 r. w randze plutonowego podchorążego, przebywa obecnie w obozie dla internowanych w Wilkomierzu na Litwie], 12.XII.1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 52.

³¹ B. Królikowski, Witold Nowodworski (1907–1978), „Folia Bibliologica” 1990/1991, t. 38/39, s. 110; Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego. Biogramy i autobiogramy studentów, [w:] Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego, pod red. Ludwika Piechnika i Kazimierza Puchowskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996, s. 378.

Oddziału Informacji Naukowej i Bibliograficznej, kierował także Oddziałem Prac Naukowych i Dydaktycznych. Wykładał wiedzę bibliotekarską dla pracowników biblioteki, dla studentów Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, a także dla pracowników bibliotek kościelnych i klasztornych na wielu kursach. „Wykonywał to z widoczną przyjemnością. Odkrywał tajniki bibliotekarskiego i bibliograficznego kunsztu z emocją, głosem ścisłym, jakby tajemniczym. Chciał zapalać entuzjazmem, pasją, którą sam był ogarnięty. Niekiedy zresztą cel ten osiągał” – pisał o Nowodworskim Bohdan Królikowski, były jego współpracownik w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego³².

Pracując w Bydgoszczy, Łodzi i Lublinie Nowodworski nie porzucił całkowicie swoich zainteresowań wileńskich. W 1960 r. na Uniwersytecie Łódzkim obronił doktorat na podstawie wydanej w 1959 r. rozprawy „Bibliograficznych ksiąg dwoje Joachima Lelewela”³³. W latach następnych w polskich czasopismach i pracach zbiorowych ukazało się kilka pomniejszych jego prac poświęconych Lelewelowi. W jego dorobku były też zestawienia bibliograficzne, biogramy polskich bibliotekarzy, recenzje prac z zakresu szeroko pojętej bibliologii, publikacje poświęcone historii i zbiorom Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. Ponadto brał czynny udział w organizowaniu Ośrodka Archiwów, Bibliotek i Muzeów Kościelnych, przez wiele lat wchodził w skład redakcji wydawanych przez Katolicki Uniwersytet Lubelski czasopism „Zeszyty Naukowe” oraz „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, był członkiem korespondentem Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego i czynnym członkiem Stowarzyszenia Bibliotekarzy Polskich. Zmarł 3 września 1978 roku³⁴.

Podsumowanie

Podsumowując trzeba zaznaczyć, że życie i działalność zarówno ojca, jak i syna Nowodworskich były powiązane z Ukrainą i Wileńszczyzną. Witold Nowodworski ojciec w latach 1906–1920 przebywał z rodziną na dzisiejszej Ukrainie, pracował w Instytucie Historyczno-Filologicznym w Nieżynie oraz w Uniwersytecie w Kijowie, w końcu pierwszej wojny światowej w Polskim Kolegium Uniwersyteckim w Kijowie. W roku 1921 przeniósł się do Wilna, gdzie został profesorem Uniwersytetu Stefana Batorego oraz dyrektorem Biblioteki Uniwersyteckiej.

Jego syn Witold Nowodworski urodził się w Nieżynie i tam rozpoczął naukę szkolną, w roku 1921 razem z rodzicami przybył do Wilna, gdzie zakończył gimnazjum i studia historyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego. Po studiach pracował w gimnazjach wileńskich i w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie, udzielał się pracy społecznej i naukowej. Wilno opuścił w latach drugiej wojny światowej, walczył w szeregach Wojska Polskiego, potem w Armii Krajowej i Armii Berlinga. Po wojnie mieszkał w Polsce, gdzie kontynuował pracę zawodową, społeczną i naukową.

Zainteresowania naukowe Nowodworskiego starszego dotyczyły głównie życia i działalności Jana Sariusza Zamojskiego, dziejów Rzeczypospolitej w wieku XVI oraz jej stosunków z Moskwą, Nowodworskiego młodszego – osoby i twórczości Joachima Lelewela. Nowodworski syn wydawał również prace bibliograficzne, biogramy polskich bibliotekarzy, recenzje prac z zakresu bibliologii, publikacje poświęcone historii i zbiorom Biblioteki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

³² B. Królikowski, *Witold Nowodworski ...*, s. 111.

³³ W. Nowodworski, „Bibliograficznych ksiąg dwoje” Joachima Lelewela. *Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1959, 287 s.

³⁴ B. Królikowski, *Witold Nowodworski ...*, s. 113–114; T. Mała, *Bibliografia prac Witolda Nowodworskiego*, syna, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1979, t. 40, s. 170–177; A. Hamryszczak, *Bibliografia zawartości półrocznika „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” Tomy 1–100*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2014, t. 101, s. 47.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Lietuvos centrinių valstybės archyvas (Państwowe Centralne Archiwum Litwy, skrót: LCVA):

Curriculum Vitae Witolda Nowodworskiego, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5(IV)Ca, b. 1612, k. 132.

Dyplom magistra filozofii w zakresie historii wydany Witoldowi Nowodworskiemu 22 października 1932 r. przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 109.

Komisja egzaminacyjna Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie dla egzaminów magisterskich [Protokoły egzaminów, złożonych przez studenta Witolda Nowodworskiego], LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 110–126.

Książeczka wojskowa Witolda Nowodworskiego. Odpis, 9.IX.1935, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(IIb), b. 816, k. 19–20.

Lata uniwersyteckie Joachima Lelewela (1804–1808), praca napisana przez Witolda Nowodworskiego, Wilno, 1931, LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312, k. 1–108.

Ocena pracy magisterskiej p. Witolda Nowodworskiego [przez prof. Janusza Iwaszkiewicza i prof. Stanisława Kościalkowskiego], LCVA, sygn. F. 175, ap. 5 (IV)Ca, b. 1312.

Odpis metryki ślubu Witolda Nowodworskiego ze Stanisławą Marią Skarbak-Kruszewską zawartego 28 października 1932 r. w archiprezbiterialnym kościele ś. ś. Jana Chrzciciela i Jana Ewangelisty w Wilnie, Wilno, 28.X.1933, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(IIb), b. 816, k. 4.

Odpis metryki urodzenia Witolda Nowodworskiego z księgi metrykalnej rzymsko-katolickiego kościoła parafialnego w Nieżynie, LCVA, F. 175, ap. 1(IIb), b. 816, k. 6.

Wyciąg z dowodu osobistego dla obywatela Rzeczypospolitej Polskiej [Witolda Nowodworskiego], LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(IIb), b. 816, k. 5.

Życiorys Witolda Nowodworskiego, 2.IV.1935, LCVA, sygn. F. 175, ap. 1(IIb), b. 816, k. 17.

Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius (Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów, skrót VUB, RS):

Do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament Nauki i Szkół Wyższych i Biuro Personalne drogą służbową [Podanie mgr. Witolda Nowodworskiego o bezpłatny urlop], Wilno, dnia 3 czerwca 1938 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 33.

Do Pana Dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej i Publicznej w Wilnie [podanie Witolda Nowodworskiego zamieszkałego w Wilnie przy ul. Lwowskiej 7, m. 7 o przyjęcie do pracy w bibliotece], Wilno, 13.IX.1932, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 1.

Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie do JM Księdza Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego [w sprawie przedłużenia bezpłatnego urlopu Nowodworskiego], Wilno, 11.II.1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 41.

Dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie dr Adam Łysakowski do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie drogą służbową [w sprawie państwowego egzaminu mgr Witolda Nowodworskiego, Wilno, dn. 28 grudnia 1935 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 13.

Jego Magnificencja Ksiądz Rektor Uniwersytetu Stefana Batorego [Podanie Nowodworskiego o przedłużenie urlopu bezpłatnego na czas od dnia 1 kwietnia do dnia 31 maja 1939 r.], Berlin, 5.II.1939, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 40.

Kwestionariusz Nr. 3. Rok 1932/1933. Mgr Witold Nowodworski, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 6.

Odpis dyplomu magistra filozofii w zakresie historii wydanego Witoldowi Nowodworskiemu 22 października 1932 r. przez Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego na wniosek Komisji Egzaminacyjnej, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 3.

Rektor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do Pana Mgra Witolda Nowodworskiego, praktykanta I kategorii w Bibliotece Uniwersyteckiej w Wilnie [o mianowaniu Nowodworskiego od dnia 1 listopada 1936 r. prowizorycznym asystentem bibliotecznym], Wilno, dn. 26.X.1936 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 22.

Rektor Witold Staniewicz do Pana Mgr. Witolda Nowodworskiego przez dyrekcję Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie [o przyznaniu Nowodworskiemu z Funduszu im. Marszałka Józefa Piłsudskiego nagrody w kwocie 200 zł], 22 marca 1935 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 9.

Rektorat Uniwersytetu Stefana Batorego do Pana Mgr. Witolda Nowodworskiego, asystenta bibliotecznego [o udzieleniu urlopu bezpłatnego od dnia 1 października 1938 do dnia 31 marca 1939 r.], Wilno, 9 lipca 1938 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 35.

Rektorat Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie do Pana Mgr. Witolda Nowodworskiego na ręce p. Dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej [o mianowaniu Nowodworskiego z dnia 1 czerwca 1939 r. asystentem Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, Wilno, dnia 6 czerwca 1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 48.

Spis prac Mgr. Witolda Nowodworskiego, VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 44–45.

Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie za rok 1921–1922, VUB, RS, sygn. F. 47–A305, k. 2, 5–7.

Świadectwo [Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o zdanym przez Witolda Nowodworskiego egzaminie na stanowisko pierwszej kategorii w państwowej służbie biblioteczej, Warszawa, dn. 21 lutego 1936 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 16.

Zaświadczenie [dyrektora dr Adama Łysakowskiego wydane mgr. Stanisławie Nowodworskiej, że jej mąż mgr Witold Nowodworski, pracownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, jako rezerwista powołany do wojska 31 sierpnia 1939 r. w randze plutonowego podchorążego, przebywa obecnie w obozie dla internowanych w Wilkomierzu na Litwie], 12.XII.1939 r., VUB, RS, sygn. F. 47–514, k. 52.

Opracowania

Chodynicki K., *Ś. p. prof. Witold Nowodworski*, „Ateneum Wileńskie” 1923, t. 1, nr 3–4, s. 596–601.

Hamryszczak A., *Bibliografia zawartości półrocznika „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne” Tomy 1–100*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2014, t. 101, s. 47.

Kronika, zestawili Witold Nowodworski i Stanisława Nowodworska, „Ateneum Wileńskie” 1937, t. 12, s. 676–699.

Kronika, zestawiał Witold Nowodworski, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, s. 410–428; 1934, t. 9, s. 446–456; 1935, t. 10, s. 557–580; 1936, t. 11, s. 799–840.

Królikowski B., *Witold Nowodworski (1907–1978)*, „Folia Bibliologica” 1990/1991, t. 38/39, s. 109–114.

Mała T., *Bibliografia prac Witolda Nowodworskiego, syna*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1979, t. 40, s. 170–177.

Nowodworski W., *„Bibliograficznych ksiąg dwoje” Joachima Lelewela. Studium historyczno-bibliograficzne na tle epoki*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 1959, 287 s.

Nowodworski W., *Jan Zamojski, jego życie i działalność polityczna. Zarys biograficzny*, Petersburg: nakładem Kazimierza Grendyszyńskiego, 1898, 98 s.

Nowodworski W., *Koledzy i przyjaciele Joachima Lelewela z lat uniwersyteckich (1804–1808)*, [w:] *Księga Pamiątkowa Koła Historyków Słuchaczy Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie 1923–1933*, Wilno: Wydawnictwo Zrzeszenia Kół Naukowych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1933, s. 205–230.

Nowodworski W., *Lata szkolne Jana Zamojskiego*, Kraków 1901, 17 s. (Odbitka z „Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie”; t. 40).

Nowodworski W., *Ryszard Röpell i stanowisko jego w dziejopisarstwie polskim*, w: *Charitas. Księga zbiorowa wydana na rzecz R.K. Towarzystwa Dobroczynności przy Kościele św. Katarzyny w Petersburgu*, Petersburg: Drukarnia S. Kornatowskiego, 1894, s. 347–357.

Nowodworski W., *Ś. p. prof. Juliusz Kłos*, „Ateneum Wileńskie” 1933, t. 8, s. 442.

Ś. p. Witold Nowodworski, „Słowo” 1923, nr 265, 27 listopada, s. 3.

Świętosława Orzelskiego Bezkrólewia ksiąg ośmioro (1572–1576), wydał Edward Kuntze, Kraków 1917 (Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie; Nr 75).

Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego. Biogramy i autobiogramy studentów, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, pod red. Ludwika Piechnika i Kazimierza Puchowskiego, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1996, s. 378.

Z działalności Wileńskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich, „Ateneum Wileńskie” 1934, t. 9, s. 448–449; 1935, t. 10, s. 560.

Новодворский В., *Борьба за Ливонию между Москвой и Речью Посполитой (1570–1582). Историко-критическое исследование*, С.-Петербург: тип. И.Н. Скороходова, 1904, 360 s. (Записки Историко-филологического факультета Санкт-Петербургского университета; Ч. 72).

Новодворский В., *Польша, Швеция и Дания*, [S.l.], 1910 (Odbitka z „Журнал Министерства народного просвещения” 1910, Nr. 11, сер. 30, отд. 2).

Alicja Adamus

ORCID 0000-0003-1445-214X

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie

alaadamus@gmail.com

DZIAŁALNOŚĆ KONSPIRACYJNA SZARYCH SZEREGÓW W KŁOBUCKU (1939-1945)

Streszczenie. Działalność konspiracyjna harcerzy podczas II wojny światowej była świadectwem oddania i bezinteresownej miłości młodych Polaków do swojej ojczyzny. Niewiele osób pamięta, że to właśnie harcerze od początku działań wojennych silnie zaangażowali się w pomoc regularnym oddziałom Wojska Polskiego podczas walk wrześniowych w 1939 r. Po przegranej kampanii wrześniowej bardzo szybko zreorganizowali swoją działalność i przyjmując kryptonim „Szarych Szeregów” rozpoczęli działalność konspiracyjną. Przykładem prowadzenia takiej działalności byli harcerze z Kłobucka mieszczącego się nieopodal Częstochowy. W miasteczku rozpoczęto działalność konspiracyjną na wielu płaszczyznach. Harcerze z drużyny im. Tadeusza Kościuszki zaangażowani byli w takie działania jak – rozwojenie prasy konspiracyjnej, prowadzili działania sabotażowe, małą dywersję czy pełnili funkcję kurierów. Szczególnie silnie związana z kłobucką drużyną była rodzina Krupskich, od której członka – Lecha Krupskiego pochodzą materiały archiwalne wykorzystane w niniejszym artykule.

Słowa kluczowe: Szare szeregi, harcerze, harcerstwo, konspiracja.

CONSPIRATORIAL ACTIVITIES OF THE GREY RANKS IN KŁOBUCK (1939-1945)

Summary. The underground activities of the scouts during World War II were a testament to the dedication and selfless love of young Poles for their homeland. Few people remember that it was the scouts who, from the beginning of the war effort, became heavily involved in helping the regular troops of the Polish Army during the September campaign of 1939. After the defeat of the September campaign, they very quickly reorganized their activities and, adopting the codename "Grey Ranks," began underground activities. An example of carrying out such activities were the scouts of Kłobuck, located near Częstochowa. In the town, conspiratorial activity began on many levels. Scouts from the Tadeusz Kosciuszko troop were involved in such activities as – distributing conspiratorial press, carrying out sabotage activities, small-scale diversion or acting as couriers. Particularly strongly associated with the Kłobuck team was the Krupski family, from whose member Lech Krupski the archival materials used in the present article come.

Key words: grey ranks, scouts, scouting, conspiracy

Działalność konspiracyjna Szarych Szeregów w Kłobucku (1939-1945)

Początki kształtowania harcerstwa w Polsce miały miejsce w podczas I wojny światowej, wówczas to do Rzeczypospolitej trafił znany już wcześniej w Europie zachodniej „skauting”. Jego powstanie według Encyklopedii Polskiego Wydawnictwa Naukowego zostało zapoczątkowane w „(...)1907 w Wielkiej Brytanii [był] to system wychowania chłopców i dziewcząt oraz ruch młodzieżowy zgodny z celem, zasadami i metodą określonymi przez założyciela – generała R. Baden-Powella, inspirowany jego doświadczeniami z grupami młodocianych zwiadowców (angielskie scouts) w czasie wojny burskiej”¹.

Według ustaleń badaczy, już w 1910 r. dotychczas znany skauting przekształcił się w ruch młodzieżowy, który w zależności od kraju i narodowości adaptował się do potrzeb i aspiracji społeczeństwa. W powojennej Polsce idee proponowane przez omawiany ruch trafiły na podatny grunt wśród członków takich organizacji jak: „Zarzewie”², „Sokół”³ i

¹ Encyklopedia Polskiego Wydawnictwa Naukowego, hasło: skauting, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/skauting;3975842.html> [dostęp: 09.05.2022].

² „Zarzewie” – organizacja akademicka działająca w latach 1909-1920, która w ramach Polskich Drużyn Strzeleckich szkoliła młodzież do walki narodowowyzwoleńczej – zob. A. Garlicka, *Zarzewie 1909-1920*, Warszawa 1973.

³ „Sokół” – towarzystwo gimnastyczne, stanowiącą pionierską organizację wychowania sportowego w Polsce – zob. Z. Pawluczuk, *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich [w:] Prace naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie, kultura fizyczna*, Częstochowa 2010.

„Eleusis”⁴. Wszystkie wyżej wymienione organizacje zrzeszały w swych szeregach młodych aktywistów, aspirujących do prowadzenia aktywnej działalności niepodległościowej. W 1911 r. we Lwowie powstały pierwsze drużyny skautowe pod okiem Andrzeja Małkowskiego⁵. Symboliczną datą ich powołania a zarazem powstania harcerstwa Polskiego jest dzień 22 maja. Kolejne wydarzenia rozwoju harcerstwa poszły lawinowo – już w niedługim czasie powstała Naczelna Komenda Skautowa, nadzorująca powstałe drużyny⁶.

1 listopada 1916 r. miejsce miał pierwszy Zjazd „Zjednoczeniowy”, na którym oficjalnie powołano do życia organizację pod nazwą Związek Harcerstwa Polskiego. Organizacja rozwijała się dynamicznie, już w 1918 r. podjęto decyzję o jej zwierzchnictwie nad pozostałymi organizacjami skautowymi w Polsce. W miejscu tym należy nadmienić, że harcerstwo odegrało znaczącą rolę w formowaniu Polaków patriotów. Działalność w organizacji formowała w młodzieży wartości szacunku i miłości do Ojczyzny oraz pielęgnowała w młodych Polakach poczucie wolności i niezależności. Po odzyskaniu niepodległości harcerze przededefiniowali swoją działalność – z niepodległościowej na tzw. „puszczańskie idee”. W praktyce oznaczało to wychowanie młodzieży poprzez aktywność na świeżym powietrzu, za pomocą programu orlich piór i obozownictwa⁷. Należy również zaznaczyć, że w 1926 r. pojawił się nowy odłam harcerstwa zwany „Czerwonym”. Gromadził w swoich strukturach młodzież robotniczą. Harcerstwo realizując „puszczańskie idee” prowadziło swoją działalność do 1939 r. – tj. wybuchu II wojny światowej.

Zdjęcie 1. Andrzej Małkowski – twórca harcerstwa polskiego.
Źródło: Zygmunta Łęski, *ZHP w Częstochowie i Kłobucku*, Częstochowa 1993, s. 29.

Początki formowania harcerstwa w Kłobucku

Na terenie parafii kłobuckiej – nieopodal Częstochowy w czerwcu 1917 r. powstały pierwsze inicjatywy utworzenia drużyny harcerskiej. Pomysłodawcami oraz organizatorami były następujące osoby: ksiądz Michał Maniewski (wikariusz parafii kłobuckiej), Mieczysław Gładysz, Bogumił Krupski oraz Jan Kuropatwiński⁸. Powstała drużyna przyjęła nazwę: „Pierwsza Kłobucka Drużyna Harcerska im. Tadeusza Kościuszki”, członków do drużyny harcerskiej rozpoczęto rekrutować z młodzieży szkolnej oraz rzemieślniczej. Pierwszym drużynowym został jeden z głównych organizatorów – druh Bogumił Krupski⁹. Drużynowy był silnie zaangażowany w rozwój organizacyjny drużyny, organizowano wówczas szkolenia, ćwiczenia – a wszystko

⁴ „Eleusis” – stowarzyszenie religijno-filozoficzne, założone w 1902 r. przez Wincentego Lutosławskiego – zob. T. Podgórska, *Stowarzyszenie patriotyczno-Religijne Eleusis w latach 1902-1914*, Lublin 1999.

⁵ Andrzej Małkowski – (ur. 31 października 1888 w Trębkach, zm. 16 stycznia 1919 w Zatoce Mesińskiej) – twórca polskiego skautingu, instruktor i teoretyk harcerstwa, działacz polskich organizacji młodzieżowych i niepodległościowych – zob. A. Kamiński, *Andrzej Małkowski*, Warszawa 1983.

⁶ K. Łysak, *Prekursorzy harcerstwa*, Przystanek Historia IPN, <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/94728,Prekursorzy-harcerstwa.html> [dostęp: 29.11.2022].

⁷ T. Wyrwalski, *Rozwój idei puszczańskiej w skautingu 1902-1939*, Kraków 1998.

⁸ Z. Łęski, *ZHP w Częstochowie i Kłobucku*, Częstochowa 1993, s. 28.

⁹ Bogumił Krupski – ur. 20 grudnia 1903 r. w Węglowicach, zm. 12 października 1924 w Kłobucku, syn Ludwika i Heleny z Sokolnickich. Od 1907 r. mieszkaniec Kłobucka. Tuż po utworzeniu Pierwszej Drużyny Harcerskiej w Kłobucku został jej członkiem, a we wrześniu 1918 r. drużynowym kłobuckiej drużyny. W 1919 r. rozpoczął naukę w prywatnym gimnazjum Wincentego Szudejki w Częstochowie, gdzie wstąpił w szeregi IV drużyny harcerskiej (przeznaczanej w przyszłości na II drużynę im. Stefana Czarnieckiego. W lipcu 1920 r. wstąpił jako ochotnik do wojska na wojnę z bolszewikami, podczas walk został ranny a następnie dostał się do niewoli. Po zdobyciu przez Polaków Ciechanowa, Bogumił został uwolniony a następnie przewieziony do szpitala. Po powrocie do domu nadal kierował 1 KDH, w 1921 r. przekazał dowództwo Tadeuszowi Sobisiowi. Następnie zajął funkcję kierowniczą w Komendzie Hufca Częstochowskiego, niestety z powodu odnowienia się rany odniesionej pod Ciechanowem Krupski znalazł się w szpitalu, gdzie amputowano mu nogę powyżej kolana. Po operacji był zaangażowany w działalność harcerską – zob. *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

Zdjęcie 2. Druh Bogumił Krupski – drużynowy w latach 1918-1921

Źródło: Zygmunt Łęski, *ZHP w Częstochowie i Kłobucku*, Częstochowa 1993, s. 187.

to stanowiło nielegalną aktywność, tuż pod czujnym okiem okupanta niemieckiego. Po odzyskaniu niepodległości kłobucka drużyna wyszła z „podziemia” i rozpoczęła legalną działalność w budynku starej poczty.

Podczas dwudziestolecia międzywojennego kłobuccy harcerze rozwinęli swoje zdolności artystyczne, kulturalne i skautowe. Od 1925 r. wprowadzono podział na drużyny męskie i żeńskie. W tym samym roku powstało również czasopismo (miesięcznik) o nazwie „Strumień”, który wydawany był w nakładzie około 20 egzemplarzy. Od 1938 r. drużynowym harcerzy kłobuckich został druh Feliks Krupski¹⁰.

Powstanie Szarych Szeregów i działalność konspiracyjna

W sierpniu 1939 r. zbliżający się konflikt zbrojny było „czuć” w powietrzu. Coraz to nowsze, pełne niepokoju informacje docierały do polskiego dowództwa. Nie bez powodu pierwsza „cicha” mobilizacja odbyła się już w marcu 1939 r. Od sierpnia harcerze rozpoczęli służbę wartowniczą trwającą całą dobę – druhowie zmieniali się nawzajem co kilka godzin. Zostali wyposażeni w karabiny wojskowe, lornetki oraz torby sanitarne.

Feliks Krupski sprawował dowództwo nad kłobuckimi druhami do 23 sierpnia 1939 r., a mianowicie dnia, w którym został powołany do czynnej służby wojskowej¹¹. Podczas pierwszych dni września, harcerze kłobuccy pomagali regularnym oddziałom wojska jak tylko mogli. Niestety Niemcy po wejściu do miasta, rabowali i niszczyli wszystko co związane również z harcerstwem kłobuckim (w tym akta oraz sztandar).

Znane nam Szare Szeregi powstały w drugiej połowie września 1939 r. Wychowani w duchu wolności oraz patriotyzmu harcerze nie mogli beczynnymie spoglądać na wrześniowe walki. W największych ośrodkach miejskich harcerze zaangażowali się w walkę tworząc służbę pomocniczą. Tak również było na terenie Kłobucka – w ramach służby pomocniczej kłobuccy harcerze pod dowództwem Feliksa Krupskiego wraz z Batalionem Obrony Narodowej prowadzili służbę patrolową, sanitarną i obrony przeciwlotniczej. Dowódcą zastępu sanitarnego była drużna Charemszowa, żona kierownika Szkoły nr 1 w Kłobucku. Miejscem działania oddziału była południowo-zachodnia część miasta Kłobucka i okolicy. Służbę pełniono na zmianę przez całą dobę. Oddział posiadał karabiny, lornety i torby sanitarne z opatrunkami i lekami. Broń i inny sprzęt

¹⁰ Feliks Krupski – ur. 28 maja 1912 roku, zm. 29 maja w Lublińcu, syn Ludwika i Heleny Sokolnickiej. Był młodszym bratem wcześniej wspomnianego już Bogumiła Krupskiego. W 1926 r. wstąpił do Związku Harcerzy Polskich. Z wykształcenia został leśniczym po ukończeniu Państwowej Szkoły dla Leśniczych w Zagórz, w 1932 r. został zatrudniony w Nadleśnictwie Grodzisko. W latach 1933-1935 odbył służbę wojskową w 27. Pułku Piechoty w Częstochowie. Został wówczas przydzielony do kompanii telegraficznej. W 1938 r. został drużynowym 13 Zagłębiowskiej Drużyny Harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki. W marcu 1939 r. został dowódcą pomocniczego oddziału harcerskiego, następnie został zmobilizowany do służby wojskowej w ramach 7 Dywizji Piechoty w Częstochowie. Walczył w walkach pod Lelowem, Kielcami, Tomaszowem Lubelskim. W listopadzie 1939 r. przedostał się do Częstochowy, gdzie rozpoczyna działalność konspiracyjną – zob. *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

¹¹ 7. DP została zmobilizowana w pierwszej kolejności wraz z innymi wielkimi jednostkami osłonowymi. W jej skład wchodziły: 25. pp, 27. pp, 74. pp, 7. Szwadron Kawalerii Dywizyjnej, kompania kolarzy nr 7, 7. pal, 7. dac i 7. zmot. bat. art. plot., kompania sztabowa, kompania ckm i broni towarzyszącej nr 41, 7. kompania telefoniczna, 7. baon saperów, plut. żandarmerii, plut. parkowy uzbrojenia, park intendencji, kompania sanitarna, szpital polowy, polowa kolumna dezynfekcyjno-kąpielowa, polowa pracownia dentystyczna, polowa pracownia bakteriologiczno-chemiczna, kolumny taborowe nr 401, 402, 403, 404, warsztat taborowy. Oddziałami przydzielonymi były: baon Obrony Narodowej „Kłobuck” I plut. 26. eskadry lotnictwa towarzyszącego i 7. zmot. bat. art. plot. – zob. L. Mastalski, *7 Dywizja Piechoty 1918-1939*, Częstochowa 2012, s. 346.

wojskowy przechowywano na posterunku policji przy ulicy Staszica w Kłobucku”¹².

Do oddziału wówczas należeli: Janina Charezmowa, Lucyna Jasińska, Izabela Kała, Janina Kała, Stanisława Kosowska, Regina Pietrzakówna, Helena Płaczkiewiczówna, Anna Suchańska, Julia Wilk, Maria Wilk, Edward Borkowski, Borys Czarnecki, Władysław Czarnecki, Zbigniew Dul, Stanisław Gąstał, Jan Głąb, Piotr Głąb, Roman Głąb, Kazimierz Jagielski, Piotr Kotowski, Feliks Krupski, Wincenty Krawczyk, Józef Kurkowski, Wacław Kuźnik, Józef Ledwoń, Franciszek Pawełczyk, Michał Pietrzak, Stefan Puchała, Edmund Wróblewski¹³.

Pod koniec września 1939 r. w Kłobucku i okolicach rozpoczął kształtować się ruch oporu, którego inicjatorami m.in. byli młodzi druhowie. Podobna sytuacja miała miejsce na terenie innych miast całego kraju. 27 września 1939 r., środowisko warszawskie, stanowiące quorum w lokalu przy ul. Polnej podjęło decyzję o zejściu ZHP do konspiracji, w której przyjęto kryptonim „Szare Szeregi”¹⁴. W organizację konspiracyjną weszły dwie z trzech głównych organizacji wchodzących w skład ZHP: Organizacja Harcerzy i Organizacja Harcererek¹⁵. Trzecia z chodzących w skład organizacji ZHP nie została nigdy powołana do pracy konspiracyjnej. Władzę nad „Szarymi Szeregami” objęło tzw. „Naczelnictwo”, które stanowiło najważniejszy organ wykonawczy, którego członkowie wyłonieni zostali z Naczelnej Rady Harcerskiej¹⁶.

Wspominany już wcześniej kilkakrotnie Feliks Krupski wrześniowe walki toczył w szeregach 7 Dywizji Piechoty¹⁷. Walczył pod Lelowem, Kielcami, Biłgorajem i Tomaszowem Lubelskim, podczas których został dwukrotnie ranny, w konsekwencji czego od 19 września (przez pełen miesiąc) przebywał w szpitalu w Tomaszowie Lubelskim¹⁸. 19 października 1939 r. został uwięziony w niemieckim obozie dla jeńców wojennych w Jarosławiu, z którego zdołał uciec 22 listopada¹⁹. Pierwszym miejscem do którego się skierował był Kłobuck. Po powrocie, bardzo szybko nawiązał kontakt z konspiracją wojskową w Częstochowie, która wywodziła się z środowiska harcerskiego. Już 3 dni po ucieczce, 25 listopada niewiele się zastanawiając złożył przysięgę na ręce Eugeniusza Stasieckiego ps. „Piotr”²⁰, tym samym wstępując do Szarych Szeregów Obwodu Częstochowa Służby Zwycięstwu Polski (później ZWZ/AK), którego dowódcą był płk dypl. Franciszek Feliks Jędrzychowski ps. Brzechwa”²¹. W Częstochowie inicjatorem powstania struktur konspiracyjnych w środowisku harcerzy był młody nauczyciel – Eugeniusz

Zdjęcie 3. Feliks Krupski, Szare Szeregi Kłobuck

Źródło: Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735, sygn. 74).

¹² Skrócone biografie druhow i druhen, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 188, s. 6.

¹³ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historiaia/>, [dostęp: 28.08.2022].

¹⁴ S. Broniewski „Stefan Orsza”, *Całym życiem. Szare Szeregi w relacji naczelnika*, Warszawa 1983, s. 16.

¹⁵ J. Krzyczkowski, *Zwiadowcy z Szarych Szeregów*, Warszawa 1972, s. 9.

¹⁶ S. Piątkowski, *Harcerstwo Polskie w okresie okupacji 1939-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej”, nr 5-6 (114-115) 2010, s. 29.

¹⁷ Relacja z udziału w wojnie, ruchu oporu oraz pracy zawodowej Feliksa Krupskiego, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 54, s. 1.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Eugeniusz Stasiecki ps. „Piotr” – (ur. 19 lutego 1913 w Radomiu, zm. 16 sierpnia 1944 w Warszawie) – nauczyciel, harcmistrz, szef Głównej Kwatery Szarych Szeregów „Pasieki” (1943–1944), zastępca naczelnika Szarych Szeregów (1944), jeden z najwybitniejszych instruktorów harcerskich czasów wojny, kapitan AK, poległ w powstaniu warszawskim walcząc w harcerskim batalionie „Zośka” – zob. D. Kaczyńska, G. Pyka, *Piotr Pomian Szef Głównej Kwatery Szarych Szeregów*, Warszawa 1984.

²¹ Franciszek Feliks Jędrzychowski, ps. „Brzechwa”, „Chudy”, „Ostroga”, znany również jako Feliks Stypułkowski (ur. 11 stycznia 1894 w Bochni, zm. 9 marca 1942 w Poroninie) – pułkownik piechoty Wojska Polskiego, komendant Okręgu Kielce–Radom Związku Walki Zbrojnej, kawaler Orderu Virtuti Militari – zob. *Armia Krajowa – szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego*, red. K. Komorowski, Warszawa 1999, s. 415.

Stasiecki. 17 października 1939 r. Stasiecki zwołał naradę, na której podjęto decyzję o kontynuowaniu walki z okupantem niemieckim przez Hufiec Częstochowski²².

Po zaprzysiężeniu Feliks Krupski został skierowany do pracy na terenie Kłobucka²³. Za zadanie miał zorganizować placówkę ruchu oporu w celu zbioru broni z miejsc walk toczonych na początku września 1939 r. w Niemczech. Poszukiwania oraz zbiórka miały głównie odbyć się pod miejscowością Mokra, gdzie w pierwszych dniach wojny bohaterstwo niemieckiej pancernej dywizji stawiła czoła Wołyńska Brygada Kawalerii pod wodzą gen. Juliana Filipowicza²⁴. Ponadto broń zbierano we wsi Kołaczkowice oraz gajówce Rybno²⁵. Krupskiemu powierzono również zadanie zmagazynowania odnalezionej broni, jej zabezpieczenia i co najważniejsze przerzutu na teren Obwodu Częstochowskiego do użytku dla oddziałów leśnych działających na terenie powiatów częstochowskiego oraz włoszczowskiego²⁶.

Postawione przed Krupskim zadanie zostało zrealizowane, już w grudniu 1939 r. utworzył 15 osobową placówkę Związku Walki Zbrojnej/Szarych Szeregów w Kłobucku, dwie kolejne w Miedźnie, których dowódcą został pchor. Lucjan Mazurek oraz Grodzisku (dowódca plut. rez. Bronisław Adamus). W 1940 r. działalność kłobuckich konspiratorów znacznie się rozwinęła, przybyło sporo nowych członków – ochotników chcących włączyć się w walkę z okupantem niemieckim. Już na początku roku, kłobucka placówka liczyła około 60 osób, zrzeszając w swych szeregach również doświadczonych harcerzy działających w przedwojennym ZHP – Tadeusz Sobiś, Józef Chaliński, Zbigniew Dul, Wincenty Głąbiński, Wacław Grzybowski, Kazimierz Jagielski, Piotr Kotowski, Lucjan Smoliński, Czesław Wilk i Edmund Wróblewski²⁷. Oprócz zbioru i magazynowania broni, szaroszeregowcy pomagali w przeprowadzaniu przez granicę do Generalnego Gubernatorstwa zbiegłych z niewoli oficerów oraz przesyłali paczki żywnościowe do uwięzionych w obozie niemieckim w Pankach. W miejscu tym więziono wielu instruktorów harcerskich oraz oficerów Wojska Polskiego. Oprócz akcji w terenie, skupiono się na rozwijaniu umiejętności członków placówki poprzez organizowane kursy dla podoficerów oraz szkolenia wojskowe²⁸.

Działalność konspiracyjna kłobuckich szaroszeregowców działała na różnych płaszczyznach. Jedną z nich był szeroko pojęty „wywiad”, który w niedużym kłobuckim ośrodku polegał między innymi na kontrolowaniu poczty niemieckiej. Zadaniem tym zajęli się pracownicy poczty, a jednocześnie druhowie oddziału F. Krupskiego – Chaliński ps. „Orzeł”, Głąbiński ps. „Arab” i Grzybowski ps. „Karp”, którzy regularnie sprawdzali korespondencję skierowaną bądź nadaną do władz niemieckich. Dzięki temu wiele anonimowych donosów zostało zniszczonych przed dotarciem w ręce Niemców. Ponadto Polacy zyskiwali informacje dotyczące zaplanowanych aresztowań czy wysiedleń ludności polskiej²⁹.

Kolejną gałęzią pracy konspiracyjnej był kolportaż prasy oraz rozkazów, wiadomości i informacji między placówkami. Praca tak zwanego „kuriera” wymagała dużej odwagi i umiejętności opanowania emocji. Na tej płaszczyźnie konspiracji w Kłobucku mocno zaangażowany był wspomniany wcześniej Tadeusz Sobiś ps. „Świerk”³⁰. Kolportował prasę podziemną, przewoził

²² *Szare Szeregi. Harcerstwo 1939-1945*, red. J. Jabrzemski, t. I, Warszawa 1988, s. 486.

²³ Relacja z udziału w wojnie, ruchu oporu oraz pracy zawodowej Feliksa Krupskiego, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 54, s. 1.

²⁴ I. Malinowski, *Bój pod Mokrą*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1979 nr 3, s. 175.

²⁵ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

²⁶ Relacja z udziału w wojnie, ruchu oporu oraz pracy zawodowej Feliksa Krupskiego, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 54, s. 2.

²⁷ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tadeusz Sobiś ps. „Świerk” – ur. 13 sierpnia 1902 r. w Kłobucku, członek ZHP, walczył w Kampanii Wrześniowej, członek AK od 1940 r., żołnierz 74 pp AK na funkcji łącznika, w 1942 r. wysiedlony, przeprowadził się do Grodziska gdzie zorganizował skrytkę pocztową łącznika. Podczas pracy jako ogrodnik przechowywał broń krótką, prasę konspiracyjną i zdjęcia. Dwukrotnie aresztowany przez żandarmerie, osadzony w areszcie w Kłobucku, następnie w Lublińcu – ostatecznie zwolniony – Życiorys Tadeusza Sobisia, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 188, s. 5.

rozkazy, przekazywał wiadomości dotyczące polski z nasłuchu radiowego, organizował skrytki. Jednym z innowacyjnych pomysłów Sobisia było zaadaptowanie upręży konnej jako skrytkę do przewożenia materiałów konspiracyjnych. Ponadto utrzymywał stały kontakt z łącznikami z Częstochowy, Radomska, Blachowni oraz Wielunia³¹.

W 1940 r. placówka Feliksa Krupskiego weszła w skład Związku Walki Zbrojnej jako 11 kompania 74. Pułku Piechoty. Następnie w lutym 1942 r., weszła w skład AK, co tak naprawdę było jedynie formalnością³². Stanowisko dowódcy było niezmiennie piastowane przez Feliksa Krupskiego, aż do 30 marca 1942 r. Wówczas to ze względu na zagrożenie aresztowaniem został on skierowany przez dowództwo AK na tereny powiatu częstochowskiego, radomskiego i włoszczowskiego³³. Tam został zaangażowany do pracy w wywiadzie oraz pełni funkcję łącznika między dowództwem Obwodu a oddziałami leśnymi m. in. oddziałem partyzanckim 74 Pułku Piechoty AK „Chrobry”³⁴. Według życiorysu Feliksa Krupskiego, znajdującego się w zasobie Archiwum Państwowego w Częstochowie, działalność Krupskiego polegała na:

- „a) rozpoznanie w terenie rozmieszczenia jednostek wojsk niemieckich,
- b) przygotowanie akcji bojowych oraz udział w akcjach bojowych, sabotażowych i potyczkach,
- c) zorganizowanie ubezpieczenia, zakwaterowania oddziałów po walkach oraz zabezpieczenie i zmagazynowanie zdobytej broni”³⁵.

Kłobucką drużynę harcerską działającą w konspiracji przejął kolejny z braci Krupskich – Lech³⁶. W maju 1942 r. otrzymał polecenie zreorganizowania drużyny Szarych Szeregów, co uczynił głównie w oparciu o członków działających w miejscowej placówce Armii Krajowej m.in. Czesława Wilka, Kazimierza Jagielskiego, Lucjana Smolińskiego i Edmunda Wróblewskiego³⁷. Prace konspiracyjną rozpoczął pod pseudonimem „Władysław”³⁸. Jednostka gromadziła starszych harcerzy, oddając się w pełni pracy konspiracyjnej. Leszek Krupski jako drużynowy do najbliższej współpracy zaprosił Józefa Ledwonía, Alfreda Drożdża i Czesława Wilka.

³¹ Tamże.

³² Przemianowanie ZWZ w AK rozkazem nr I.2926 z dnia 3 IX 1941 r. Naczelný Wódz Władysław Sikorski zniósł dla użytku zewnętrznego nazwę ZWZ, tym samym wprowadzając Armię Krajową – zob. P. Niwiński, *Powstanie Armii Krajowej*, „Biuletyn IPN”, 2007 nr 1-2.

³³ Relacja z udziału w wojnie, ruchu oporu oraz pracy zawodowej Feliksa Krupskiego, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 54, s. 2.

³⁴ 74 Pułk Piechoty AK – jednostka sił zbrojnych Armii Krajowej utworzona na początku 1944 r. w ramach akcji odtwarzania struktur Wojska Polskiego sprzed 1939. Wchodziła w skład 7 Dywizji Piechoty w Okręgu Radomsko-Kieleckim Armii Krajowej. 74 pp. AK wziął udział w akcji „Burza” – zob. W. Borzobohaty, „Jodła” *Okręg Radomsko-Kielecki ZWZ-AK 1939-1945*, Warszawa 1988, s. 450.

³⁵ Relacja z udziału w wojnie, ruchu oporu oraz pracy zawodowej Feliksa Krupskiego, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 54, s. 2.

³⁶ Lech Kalikst Krupski – ur. 1923 r. w Krośnie, województwo lwowskie. Uczęszczał do szkoły powszechnej w Kłobucku, małą maturę uzyskał w Krośnie, egzamin dojrzałości złożył w 1946 r. w Częstochowie. Studiował prawo we Wrocławiu. Od 1956 r. pracował jako gł. Księgowy Wydziału Gospodarki Komunalnej Rady Miejskiej miasta Wrocławia. Prowadził działalność harcerską: organizator i komendant Hufca Szarych Szeregów na obwód Kłobuck w latach 1942-1945; reorganizator 13. Zagłębiowskiej Drużyny Harcerzy w latach 1946-1947; hufcowy ZHP Wrocław Powiat Wołów w latach 1948-1950. W latach 1950-1951 członek i likwidator Bratniej Pomocy Studentów Uniwersytetu i Politechniki. Od 1986 r. działacz społeczny w organizacjach kombatanckich i regionalnych, m.in. inicjator i współzałożyciel w 1987 r. Towarzystwa przyjaciół Kłobucka. Autor wspomnień biograficznych oraz publikacji „Pod znakiem Orła Białego i harcerskiej lilijki. Rzecz o wydarzeniach Częstochowy, Kłobucka i okolic w latach 1914-1947 na tle walk wyzwoleniczych”, Wrocław 2008 – zob. Archiwum Państwowe w Częstochowie, Inwentarz do zespołu nr 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*.

³⁷ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

³⁸ Uzupełnienie życiorysu – praca konspiracyjna, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 106, s.1.

Zdjęcie 4. Dowództwo Szarych Szeregów w Kłobucku – Leszek Krupski, Józef Ledwoń i Czesław Wilk.

Źródło: Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735, sygn. 74

Pomimo mocnego zaangażowania w pracę konspiracyjną, drużynowy L. Krupski nie zrezygnował z dalszego kształcenia i rozwijania swoich umiejętności. Na przełomie 1942 i 1943 r. ukończył kurs podharc mistrzowski. 3 maja 1943 r. otrzymał list mianowania na podharc mistrza podpisany przez Naczelnika Szarych Szeregów „Krzemienia”, uzyskując pseudonim „Mściwój Wielki”³⁹.

Leszek Krupski ps. „Mściwój Wielki” otrzymał zadanie z Komendy Hufca w Częstochowie rozszerzenia organizacji harcerskiej, która będzie działa w konspiracji na terenie powiatu Błachownia⁴⁰. Zadanie to zostało wykonane szybko i sprawnie, gdyż już w niedługim czasie powstają nowe ośrodki harcerskie:

1. w Popowie Zawadach, kryptonim „Ognisko 3 A”, pod komendą Zbigniewa Matysiewicza,
2. w Krzepicach „Ognisko 3 B”, które zorganizowali Idzi i Romuald Sadowscy,
3. w Błachowni „Ognisko 3 C”, którego komendantem został Stanisław Szynekiewicz, oraz samodzielny zastęp w Hutkach dowodzony przez Tadeusza Radomskiego⁴¹. Łącznie liczba harcerzy stanowiła 150 członków⁴².

Należy zaznaczyć również, że struktury organizacji były mocno rozwinięte, a sami członkowie zaangażowani w cały wachlarz przedsięwzięć konspiracyjnych takich jak wywiad, nasłuch radiowy, kolportaż Biuletynu Informacyjnego, podczas współpracy z żołnierzami AK – zabezpieczanie polskich książek, prowadzenie małego sabotażu, ukrywanie i pomaganie zbiegłym aresztowanym, rozpowszechnianie wiadomości radiowych. Ponadto harcerze z Kłobucka i Błachowni zaangażowani byli w zabezpieczanie przerzutu broni przez granicę 3 i 4 kwietnia 1944 r. na tereny lasów koniecpolskich, przechwycenie planu koszar niemieckich w Lublińcu oraz wykolejenie pociągu towarowego pod Wręcycą, co miało miejsce 15 sierpnia 1943 r.⁴³

³⁹ Praca zarobkowa i współpraca z SZP-ZWZ-AK, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 64, s. 7.

⁴⁰ Uzupełnienie życiorysu – praca konspiracyjna, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 106, s. 1.

⁴¹ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

⁴² Uzupełnienie życiorysu – praca konspiracyjna, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 106, s. 1.

⁴³ *Historia ZHP w Polsce i Kłobucku*, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historia/>, [dostęp: 28.08.2022].

Leszek Krupski dążył do utworzenia własnej grupy leśnej. Chciał ożywić działalność harcerską, wznowić działalność zaczepną. W tym celu podjął kontakt z Obwodem Częstochowskim Armii Krajowej, jednak ze względu na duże zagrożenie wyspą i aresztowaniami nie przyniósł pożądaných efektów. Będąc świadomym sytuacji w jakiej za niedługo może znaleźć się naród polski, Krupski coraz śmielej planował utworzenie samodzielnej grupy partyzanckiej. Do jej utworzenia niezbędny był jednak zakup broni w Katowicach oraz „nawiązanie łączności z desantem rosyjskim (drogą pośrednią”, który latem 1944 r. działał w okolicach Blachowni i Lublińca”⁴⁴. Plany Krupskiego spaliły jednak na panewce, ze względu na fakt, iż w grudniu 1944 r. tuż po nawiązaniu kontaktu z wizytatorem na Ul „Młot” harcmistrzem „Januszem”, wobec ofensywy rosyjskiej na tereny Rzeczypospolitej hufiec Krupskiego oraz hufiec Sosnowieckiego z dniem 17 stycznia 1945 r. został rozwiązany⁴⁵.

Działalność konspiracyjna harcerzy jest często niedoceniana i traktowana jako „młodzieżowa pomoc”. Nic bardziej mylnego, harcerze wnieśli nieocenioną pomoc już podczas wrześniowych walk, gdzie nie mogli beczynn timer patrzeć jak ich „wolność” jest brutalnie gwałcona przez Niemców. Tuż po zakończeniu walk, silnie zaangażowali się w działalność konspiracyjną, codziennie narażając życie. Należy nadmienić również, że wolność dla harcerzy miała wyjątkowe znaczenie. Były to głównie osoby, które urodziły się w wolnym, niepodległym kraju. Wychowały się w Polsce, która rządziła się własnymi prawami. Zupełnie nie godzili się na zastanę rzeczywistość jaka spotkała ich w drugiej połowie września 1939 r. Dlatego też zdecydowali się na działalność w podziemiu niepodległościowy. Przykładem oddania i determinacji są kłobuccy harcerze, którzy wykazali się dużym zaangażowaniem i silnymi inicjatywami oddolnymi w budowaniu swoich struktur. Jak wyżej zostało opisane, nie rezygnowali nawet z najbardziej ryzykowanych działań. Działali w sabotażu, wywiadzie i dywersji, niejednokrotnie zadawali okupantowi niemieckiemu niespodziewane ciosy, licząc je jako małe cegiełki w budowaniu drogi do niepodległości.

Bibliografia

Źródła

Archiwum Państwowe w Częstochowie, nr 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*.

Opracowania

Armia Krajowa – szkice z dziejów Sił Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego, red. K. Komorowski, Warszawa 1999.

Borzobohaty W., „Jodła” Okręg Radomsko–Kielecki ZWZ–AK 1939–1945, Warszawa 1988.

Broniewski S., *Całym życiem. Szare Szeregi w relacji naczelnika*, Warszawa 1983.

Garlicka A., *Zarzewie 1909–1920*, Warszawa 1973.

Kaczyńska D., Pyka G., *Piotr Pomian Szef Głównej Kwatery Szarych Szeregów*, Warszawa 1984.

Kamiński A., *Andrzej Małkowski*, Warszawa 1983.

Krzyczkowski J., *Zwiadowcy z Szarych Szeregów*, Warszawa 1972

Łęski Z., *ZHP w Częstochowie i Kłobucku*, Częstochowa 1993.

Malinowski I., *Bój pod Mokrą*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, 1979 nr. 3.

⁴⁴ Uzupełnienie życiorysu – praca konspiracyjna, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 106, s. 1.

⁴⁵ Uzupełnienie życiorysu – praca konspiracyjna, Archiwum Państwowe w Częstochowie, 8/735 *Teki Leszka Krupskiego (zbiór relacji, zdjęć i innych materiałów dotyczących historii miasta Kłobucka oraz harcerstwa i szkolnictwa powiatu częstochowskiego)*, sygn. 106, s. 2.

Mastalski L., *7 Dywizja Piechoty 1918–1939*, Częstochowa 2012.

Niwiński P., *Powstanie Armii Krajowej*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2007 nr 1-2.

Piątkowski S., *Harcerstwo Polskie w okresie okupacji 1939-1945*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej”, 2010 nr 5-6.

Podgórska T., *Stowarzyszenie patriotyczno-Religijne Eleusis w latach 1902-1914*, Lublin 1999.

Pawluczuk Z., *Rola ruchu sokolskiego w powstaniu harcerstwa na ziemiach polskich [w:] Prace naukowe Akademii Jana Długosza w Częstochowie, kultura fizyczna*, Częstochowa 2010.

Szare Szeregi. *Harcerstwo 1939-1945*, red. J. Jabrzemski, t. I, Warszawa 1988.

Wyrwalski T., *Rozwój idei puszczańskiej w skautingu 1902-1939*, Kraków 1998.

Strony internetowe

Encyklopedia Polskiego Wydawnictwa Naukowego, hasło: skauting, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/skauting;3975842.html>

Historia ZHP w Polsce i Kłobucku, <https://klobuck.zhp.pl/o-nas-2/historaia/>

Łysak Katarzyna, *Prekursorzy harcerstwa*, Przystanek Historia IPN, <https://krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/94728,Prekursorzy-harcerstwa.html>

Olha Honcharenko

ORCID 0000-0002-4731-8740

National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
Named After Bohdan Khmelnytskyi, Ukraine

e-mail: olgegoncharenko@gmail.com

TWARDOWSKI SCHOOL AND UKRAINIAN PHILOSOPHICAL CULTURE

Summary. It is known that in the period between the two world wars, a new direction of Polish philosophical thought appeared at the Lviv University – the Lviv School of the Polish Philosophy. The role of the Polish philosopher Kazimierz Twardowski in the activities of this school influenced the fact that it was also called the “Twardowski school” in scientific circles. This school became one of the centers of the philosophical school of Franz Brentano, along with the same centers in Vienna, Graz, Prague, Leipzig and Würzburg. The main distinguishing feature of this philosophical school was the desire for maximum accuracy and clarity of thinking, comprehensive and exhaustive justification as well as clarity of proof. Until recently, from the research of the Ukrainian historian of philosophy Marat Vernikov, it was known about the participation of only two Ukrainians in the Twardowski school – the philosopher, psychologist and literary critic Stepan Oleksiuk (1892-1941) (also known as the Ukrainian proletarian writer Stepan Tudor) and the philosopher, psychologist and teacher Stepan Balei (1885-1952). Stepan Ivanyk, a Ukrainian historian of philosophy, significantly added to the list of Ukrainian representatives of the Twardowski school. According to Ivanyk's research, the Twardowski school should be considered as a multicultural intellectual formation with the Ukrainian branch as an integral part. Ivanyk's research proves that representatives of the Western Ukrainian of the first half of the 20th century belonged to the Twardowski school, such as: psychologist, philosopher, teacher Yakym Yarema (1884–1964); philosopher Volodymyr Yurynets (1890–1937); philosopher, Greek Catholic theologian Gavryil Kostelnik (1886-1948); philosopher, psychologist, teacher Oleksandr Kulchytskyi (1895-1980); teacher, psychologist Yaroslav Kuzmiv (1894-1945); teacher, journalist, founder of Ukrainian feminism Milena Rudnytska (1892-1976); philologist, ethnographer, museologist Hilarion Svientsitsky (1876-1956); mathematician, philosopher Myron Zarytsky (1889-961). The purpose of the article is to clarify the significance of the Twardowski school in the development of the Ukrainian philosophical culture and to reveal its potential at the current stage.

Key words: Twardowski school, Lviv school, Lviv-Warsaw school, Kazimierz Twardowski, Franz Brentano, Ukrainian philosophical culture.

SZKOŁA TWARDOWSKIEGO I UKRAIŃSKA KULTURA FILOZOFICZNA

Streszczenie. Wiadomo, że w Uniwersytecie Lwowskim w okresie między dwoma wojnami światowymi utworzył się nowy kierunek myśli filozoficznej w Polsce – szkoła Lwowska w polskiej filozofii. Rola polskiego filozofa Kazimierza Twardowskiego w działalności tej szkoły zaważyła na tym, że w naukowych kołach ją nazywały również jak “szkoła Twardowskiego”. Ta szkoła stała jednym z ośrodków filozoficznej szkoły Franza Brentano obok takich samych ośrodków w Wiedniu, Grazu, Pradze, Lipsku i Würzburgu. Główną cechą wyróżniającą tę szkołę filozoficzną było pragnienie do maksymalnej precyzji i jasności myślenia, wszechstronności i wyczerpującego uzasadnienia, wyraźności dowodu. Do ostatniego czasu z badań ukraińskiego historyka filozofii Marata Wernikowa było wiadomo o uczestnictwie tylko dwóch Ukraińców w szkole Twardowskiego – filozofa, psychologa i krytyka literackiego Stefana Oleksiuka (1892–1941) (znanego jeszcze jak ukraińskiego proletariackiego pisarza Stefana Tudora) i filozofa, psychologa i pedagoga Stefana Baleya (1885–1952). Istotnie uzupełnił spis ukraińskich przedstawicieli szkoły Twardowskiego ukraiński historyk filozofii Stepan Ivanyk. Za badaniami Ivanyka szkołę Twardowskiego trzeba rozpatrywać jako wielokulturową intelektualną formację, integralną częścią której była jej ukraińska gałąź. Badania Ivanyka udowadniają, że do szkoły Twardowskiego należeli tacy przedstawiciele zachodnioukraińskiej inteligencji pierwszej połowy XX stulecia, jak: psycholog, filozof, pedagog Jakym Jarema (1884–1964); filozof Wołodymyr Juryneć (1890–1937); filozof, grekokatolicki teolog Hawryił Kostelnik (1886–1948); filozof, psycholog, pedagog Oleksandr Kulczycki (1895–1980); pedagog, psycholog Jarosław Kuźmiv (1894–1945); pedagog, dziennikarz, założycielka ukraińskiego feminizmu Milena Rudnicka (1892–1976); filolog, etnograf, muzeolog Hilarion Święcicki (1876–1956);

matematyk, filozof Miron Zarycki (1889–1961). Cel artykułu – poznanie znaczenia szkoły Twardowskiego w rozwoju ukraińskiej kultury filozoficznej i jej potencjału na obecnym etapie.

Słowa kluczowe: szkoła Twardowskiego, szkoła lwowska, szkoła Lwowska-Warszawska, Kazimierz Twardowski, Franz Brentano, ukraińska kultura filozoficzna.

ШКОЛА ТВАРДОВСЬКОГО І УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА КУЛЬТУРА

Резюме. Відомо, що у Львівському університеті в період між двома світовими війнами утворився новий напрям філософської думки Польщі – Львівська школа у польській філософії. Роль польського філософа Казимира Твардовського у діяльності цієї школи вплинула на те, що у наукових колах її називали також як «школа Твардовського». Ця школа стала одним із осередків філософської школи Франца Брентано поряд з такими ж осередками у Відні, Граці, Празі, Ляйпцігу і Вюрцбургу. Головною відмінною рисою цієї філософської школи було прагнення до максимальної точності та ясності мислення, всебічного й вичерпного обґрунтування, чіткості доказу. До останнього часу з досліджень українського історика філософії Марата Вернікова було відомо про участь лише двох українців у школі Твардовського – філософа, психолога та літературного критика Степана Олексюка (1892–1941) (відомого ще як українського пролетарського письменника Степана Тудора) й філософа, психолога і педагога Степана Баляя (1885–1952). Суттєво поповнив список українських представників школи Твардовського український історик філософії Степан Іваник. За дослідженнями Іваника школу Твардовського слід розглядати як багатокультурну інтелектуальну формацію, інтегральною частиною якої була її українська гілка. Дослідження Іваника доводять, що до школи Твардовського належали такі представники західноукраїнської інтелігенції першої половини XX століття, як: психолог, філософ, педагог Яким Ярема (1884–1964); філософ Володимир Юринець (1890–1937); філософ, греко-католицький теолог Гавриїл Костельник (1886–1948); філософ, психолог, педагог Олександр Кульчицький (1895–1980); педагог, психолог Ярослав Кузьмів (1894–1945); педагог, журналіст, засновниця українського фемінізму Мілена Рудницька (1892–1976); філолог, етнограф, музеєзнавець Іларіон Свеніцький (1876–1956); математик, філософ Мирон Зарицький (1889–1961). Мета статті – з'ясувати значення школи Твардовського у розвитку української філософської культури та розкрити її потенціал на сучасній етапі.

Ключові слова: школа Твардовського, Львівська школа, Львівсько-Варшавська школа, Казимир Твардовський, Франц Брентано, українська філософська культура.

The Twardowski School is a philosophical school that was founded in Lviv in 1895 by the Polish philosopher Kazimierz Twardowski. The place of establishment of the school influenced its name: the Twardowski School was also called “Lviv School”. After the Poles had gained independence, the Lviv school turned into the Lviv-Warsaw school. This name is associated with the emergence of a logical school in Warsaw, which was founded by the representatives of the Lviv School, the Twardowski School. The importance of the Twardowski school in the development of the Polish philosophical culture is well-studied in the history of philosophy¹. The Lviv-Warsaw school is considered the pinnacle of achievements of the analytical tradition in the Polish philosophy. The role of the Lviv-Warsaw School in the development of the analytical tradition is usually compared with the role of the Vienna Circle or the British analytical school. On the other hand, the importance of the Twardowski school in the development of the Ukrainian philosophical culture remains understudied². Her role in the creation of one of the centers of analytical philosophy in Ukraine is being little studied. Taking into consideration the above-mentioned, the purpose of this article is to study the significance of the Twardowski school in the development of the Ukrainian philosophical culture and to reveal its potential at the present stage. For this purpose, first the Twardowski school will be considered, and then its connection with the Ukrainian philosophical culture will be analyzed.

¹ A. Brożek, A. Chybińska, (red.) *Fenomen szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Lublin 2016; I. Dąmbaska, *Filozofia na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w latach 1918–1939*, [w:] K. Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992, s. 479–482; J. Jadacki, *Polish Analytical Philosophy. Studies on Its Heritage*. Warszawa 2009; R. Jadcak, *Kazimierz Twardowski: twórca szkoły lwowsko-warszawskiej*, Toruń 1991; J. Woleński, *Lvov-Warsaw School*, [w:] *Stanford Encyclopedia of Philosophy* <https://plato.stanford.edu/entries/lvov-warsaw/> [accessed: 06.12.2022].

² S. Ivanyk, *Filozofowie ukraińscy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2014.

The Polish philosopher Kazimierz Twardowski studied philosophy at the University of Vienna under the supervision of the Austrian philosopher Franz Brentano. Brentano became for Twardowski a model of a philosopher-researcher who unwaveringly sought to know the truth. Brentano also became a philosophy teacher for Twardowski, who, following the example of ancient philosophers, gathered students around himself and treated them as his younger friends. Brentano's typical clear conceptual differentiation, which makes fruitless tricky games impossible, was reflected in the most important program points of the Twardowski own works³.

When in 1895 Twardowski received the position of professor of the department of philosophy at the Lviv University, he wanted to introduce in Poland a philosophy related to the idea of his teacher Brentano⁴. Moreover, he "felt obliged to convey the spirit and method of this philosophy to his compatriots and especially to the student youth, but also that attitude to philosophy, that particular philosophizing style that he learned from Brentano"⁵. As the ideal of a person capable of realizing this idea, the philosopher chose not a self-absorbed thinker, like Immanuel Kant, but an active public figure and educator.

However, the situation that Twardowski found himself in Lviv did not contribute to this in any way. Polish philosophy developed in unrelated cells. "The tradition of romantic philosophy froze, and no other one was created instead of it. Polish philosophers, educated mainly in foreign environments, developed on the Polish basis ideas borrowed from outside. There was no internal persistence in the development of philosophical research, because there was no own philosophical school"⁶. At the same time, student youth showed little interest in the university classes and lectures on philosophy. For the first time, Twardowski found the lecture hall at the Lviv University almost empty: "a few visitors from outside peered into it partly out of politeness and partly out of curiosity: what the new young professor looks like and how he teaches"⁷.

Twardowski devoted his academic activities to reading the so-called basic course of lectures, the purpose of which was to acquaint students of all faculties with the main philosophical disciplines (psychology, logic, history of philosophy, epistemology, ethics, etc.), their problems and methods⁸. The professor did not divide students into philosophers-specialists and non-specialists. Non-specialists studied the same philosophy course as specialists, except for certain parts of it⁹. Independent thinking, the right choice of method and the pursuit of truth – this is how the scientist considered the result of his philosophy education¹⁰.

Twardowski was aware that he would not be able to interest young students in philosophy just by giving lectures. Following the example of Brentano, Twardowski looked for opportunities for personal discussions and direct contacts with his students. To achieve this goal, in the 1897-1898 academic year, the philosopher created the first university Philosophical Seminar in Poland¹¹. His idea was to involve all university students, starting from the second year of study (since admission to the proseminarium was possible only on condition of knowledge of Latin, Greek and one of the modern foreign languages), to systematic philosophical studies¹². The sessions of the Philosophical Seminar were divided into two sections. In the first section (proseminarium), students under the supervision of the professor read and discussed the works of the classics of philosophy, and in the second section (seminarium) they were given a topic for writing, which then became the subject of an interpretative or substantive discussion. Sometimes seminar work could be recognized as master's or even doctoral. Twardowski coordinated the

³ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], [w:] K. Twardowski, *Mysł, mowa i czyn, część II*, Kraków 2014, s. 38–39.

⁴ J. Woleński, *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, Warszawa 1985, s. 35.

⁵ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 45.

⁶ T. Czeżowski, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel*. W: *Kazimierz Twardowski. Nauczyciel – Uczony – Obywatel*, Lwów 1938, s. 7.

⁷ W. Witwicki, *Kazimierz Twardowski*, „Przegląd Filozoficzny” 1920, t. 23, IX–XIX s.XI.

⁸ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 45.

⁹ K. Ajdukiewicz, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii*, [w:] K. Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992, s. 472.

¹⁰ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 45.

¹¹ Ibidem, s. 45.

¹² K. Twardowski, *Ruch filozoficzny we Lwowie*, „Przegląd Filozoficzny” 1902, t. V. z. 3, s. 361.

topic of the master's thesis with the student. He considered the topic of the doctoral thesis to be the responsibility of the doctoral student himself, although he helped him as well as a seminarian student. At the Philosophical Seminar, Twardowski did not impose any views or beliefs on any of the students. First of all, he taught the method of philosophy, clear expression of one's own opinion and clear thinking¹³.

In addition to the Philosophical Seminar, in 1985 Twardowski took over the leadership of the Philosophical Circle at the Lviv University, which operated until 1917 and was restored in 1919 as the Philosophical Conversatorium of Academic Youth. For his most successful and gifted students, the philosopher held so-called *privatissimum* – individual consultations. In the Philosophical Circle, young people, regardless of their scientific interests, communicated freely, learned to formulate their opinions and criticize others within the framework of a relaxed and lively discussion led by the professor. This Philosophical Circle was the arena for the first public performances and creative efforts of all Twardowski students. Twardowski was always the soul of this circle¹⁴. “Here he noticed that one of the students of natural science or philology was passionate about psychological issues, and a first-year student of law showed special abilities for logical research. And soon both of them tested their strength in philosophical research. Twardowski was able to capture, interest, ignite, give them courage and help to overcome difficulties”¹⁵. “All this created a feeling of philosophical coexistence”¹⁶.

Thanks to such efforts, teaching and organizational activities of Twardowski began to bring first results. Philosophy turned from a “Cinderella” into a very respectable “lady”. The number of listeners grew so much that the philosopher was forced to deliver his lectures in the large concert hall of the Music Society of Lviv. Earlier few people expressed a desire to study at the philosophy faculty, but thanks to the activities of Twardowski, many young people chose philosophy as the main subject of study at the university¹⁷.

During his studies, friendly relations were established between Twardowski and the students. To preserve and strengthen these ties, the philosopher created the Polish Philosophical Society in 1904. This Society was intended to unite all supporters of philosophy. The most important tasks of the Society were to serve the philosophical sciences, to promote work in the field of philosophy, to spread philosophical knowledge, and to raise the level of philosophical education¹⁸.

The journal “Philosophical Movement” became the official printed organ of the Polish Philosophical Society¹⁹. Scientific articles relevant to the activities of the Society and historical issues, abstracts and reviews of philosophical works, reviews of philosophical journals, bibliography of Polish and foreign publications, information on significant events in the philosophical life of the country and abroad – were published in the journal. The journal “Philosophical Movement”, founded by Twardowski and managed by him until his death, was a special organizational form of the Polish philosophical thought. His task was to inform about the philosophical achievements in Poland as well as in the world²⁰.

So, three concentric spheres were formed around the Twardowski Department and its Philosophical Seminar: the Philosophical Circle, available to all students of the Lviv University; the Polish Philosophical Society, which united all those who had already completed their studies and were engaged in scientific activities; and, finally “Philosophical Movement” journal available to everyone. Thus, a new direction of the Polish philosophical thought was formed at the Lviv

¹³ K. Ajdukiewicz, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii*, s. 475.

¹⁴ H. Słoniewska, *Kazimierz Twardowski. Nauczyciel i wychowawca*, [w:] K. Twardowski, *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992, s. 484–485.

¹⁵ J. Woleński, *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, s. 13.

¹⁶ T. Czeżowski, *W dziesięciolecie śmierci Kazimierza Twardowskiego*, [w:] T. Czeżowski, *Odczyty filozoficzne*, Toruń 1958, s. 13.

¹⁷ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 46.

¹⁸ K. Twardowski, *Otwarcie Polskiego Towarzystwa Filozoficznego we Lwowie*, „Przegląd Filozoficzny” 1904, t. VII, s. 239–243.

¹⁹ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 46.

²⁰ М. Верніков, *Львівсько-варшавська філософська школа і розвиток в ній матеріалістичних тенденцій*. Дисертація, Львів 1967, с. 49–50.

University – the Lviv School in Polish philosophy as one of the branches of the Brentano School of Philosophy along with the same branches in Vienna, Graz, Prague, Leipzig and Würzburg. Twardowski identified the main distinguishing feature of this philosophical school as “its attitude to the formal-methodical sphere, which consists in striving for maximum accuracy and clarity of thinking and its expression, in the requirement of comprehensive and exhaustive justification, in the clarity of proof”²¹. From Twardowski’s point of view, compliance with these requirements is reflected in practical activities in the form of deeds and actions, the dignity of which can be seen much better than the dignity of thinking: “In short, only by the example of his entire personal life can a philosopher acquire supporters and friends both for his way of thinking and for his own philosophy”²².

Twardowski’s students duly appreciated the work of their teacher: on January 11, 1931, they presented him a commemorative medal with the inscription *Discipulorum amor et pietas*²³, and on October 20, 1936, on the seventieth anniversary of his birth, the philosopher received from a delegation of his former students an album with the photographs of 121 his students and pictures of the universities where his students worked as professors²⁴.

The place of origin of the philosophical school of Twardowski played a decisive role in its name. Ajdukiewicz, describing the directions of modern philosophy in the *Illustrated Calendar of the Daily Courier* from 1937, wrote that “Twardowski became the founder of his own philosophical school (the so-called Lviv school), which emphasizes the need for clear thinking and directs its main efforts in the direction of conceptual analysis”²⁵.

The role of Twardowski in the activities of this school influenced the fact that it was also called “Twardowski school” in scientific circles. Therefore, the Twardowski school and the Lviv school are identical concepts.

Representatives of the Twardowski school worked not only in the field of philosophy, but also in physics, pedagogy, philology, mathematics, art theory, history, music, and literature.

The Twardowski school played an important role in the Polish culture²⁶. After the First World War, his students worked in all Polish universities of that time (except Krakow) – Lviv, Warsaw, Wielen, Poznań. They put philosophy of Twardowski into practice, i.e. the kind of philosophy that would be suitable for the education of scientists.

Despite the fact that after Poland gained independence in 1918, the Twardowski School was no longer the Lviv School, but turned into an all-Polish school, it was called the Lviv-Warsaw School. The name “Lviv-Warsaw School” was plausibly used by Ajdukiewicz for the first time in a greeting card to the participants of the Congress of Scientific Philosophy in 1935 in Paris²⁷. The introduction of this name is connected with the emergence of a logic school in Warsaw, which became the most significant achievement of the Lviv School, since the founders of the Warsaw School of Logic were the students of Kazimierz Twardowski: Jan Lukasiewicz and Stanisław Leśniewski. Therefore, “if it were not for the activity of K. Twardowski, there would be no Warsaw School of Logic”²⁸.

According to Polish researcher Jan Woleński, the intellectual formation known as the “Lviv-Warsaw School” is defined by such common features as: 1) a genetic criterion – the teaching activity of Twardowski and his students; 2) geographical criterion – location of the school in Lviv and Warsaw; 3) time criterion – the emergence of the school at the end of the 19th century and activity before the Second World War; 4) meritorious criterion – a body of shared ideas²⁹. From viewpoint of Woleński, none of the indicated signs is sufficient in itself to determine the Lviv-Warsaw School.

²¹ K. Twardowski, *Autobiografia* [5], s. 46.

²² Ibidem, s. 47.

²³ R. Jadcak, *Kazimierzowi Twardowskiemu – “Discipulorum amor et pietas”*, „Przegląd Humanistyczny” 1990, n. 2, s. 173–177.

²⁴ Ibidem, s. 30.

²⁵ K. Ajdukiewicz, *Kierunki i prądy filozofii współczesnej*, W: *Kalendarz IKC*, Kraków 1937, s. 79.

²⁶ for details see: A. Brożek, A. Chybińska, (red.): *Fenomen szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Lublin 2016.

²⁷ J. Woleński, *Lwowsko-Warszawska szkoła*, [w:] *Powszechna encyklopedia filozofii*, Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwin. <http://www.ptta.pl/pef/pdf/l/lws.pdf>. [accessed: 06.12.2022].

²⁸ J. Moroz, *Dyskusja z relatywizmem prawdy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2013, s. 29.

²⁹ J. Woleński, *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, s. 9.

Until recently, from the researches of the Ukrainian historian of philosophy Marat Vernikov, it was known about the participation of only two Ukrainians in the Lviv-Warsaw School – the philosopher, psychologist and literary critic Stepan Oleksiuk (1892-1941) (also known as the Ukrainian proletarian writer Stepan Tudor) and the philosopher, psychologist and teacher Stepan Baley (1885-1952)³⁰.

Stepan Ivanyk, a Ukrainian and Polish historian of philosophy, has significantly added to the list of Ukrainian representatives of the Lviv-Warsaw School. According to his researches, the Lviv-Warsaw School should be considered as a multicultural intellectual formation, of which its Ukrainian branch was an integral part. Ivanyk's research proves that the representatives of the Western Ukrainian intellectuals of the first half of the 20th century belonged to the Lviv-Warsaw School, such as: psychologist, philosopher, teacher Yakym Yarema (1884–1964); philosopher Volodymyr Yurynets (1890-1937); philosopher, Greek Catholic theologian Gavryil Kostelnyk (1886–1948); philosopher, psychologist, teacher Oleksandr Kulchytsky (1895–1980); teacher, psychologist Yaroslav Kuzmiv (1894-1945); teacher, journalist, founder of Ukrainian feminism Milena Rudnytska (1892-1976); philologist, ethnographer, museologist Hilarion Svientsitsky (1876-1956); mathematician, philosopher Myron Zarytsky (1889-1961).

Ivanyk connected the following facts with these studies: firstly, Twardowski played an important role in the formation of the Ukrainian philosophical terminology, as his Ukrainian students quite often became the first authors of Ukrainian scientific works on psychology, logic, pedagogy, etc.; secondly, along with Austrian, Polish, and Czech Brentanism, we can talk about the phenomenon of Ukrainian Brentanism, since Ukrainian thinkers from Galicia joined the tradition of the Viennese Brentano school of philosophy through the mediation of the Twardowski school³¹.

The research of Stepan Ivanyk was based on the definition of “Lviv-Warsaw School” by Jan Woleński and the definitions of “Lviv-Warsaw School” and “student of Twardowski” by Stefan Zamecki. Zamecki defines Lviv-Warsaw School as “a circle of students of Twardowski, as well as students of his students; [...] or a circle of researchers of various specialties who worked within certain time limits (the end of the 90s of the XIX century – the end of the 30s of the XX century) in Lviv and Warsaw, that united around Twardowski institutionally and ideologically, or at least ideologically”³², and a student of Twardowski or a student of his students is considered to be the one “who studied with Twardowski (or his students), or who received a scientific degree from him (or his students), or, finally, the one whose views were influenced by Twardowski”³³.

Ivanyk used Zamecki's definitions to clarify the participation of Ukrainians in Lviv-Warsaw School, because they make it possible to assert that Twardowski's students in the accurate meaning were those whose activities were connected with Lviv University, where Twardowski had a department of philosophy; the Polish Philosophical Society, headed by Twardowski; the journal “Philosophical Movement”, the editor of which was Twardowski. So, according to Ivanyk's point of view, a student of Twardowski is someone who meets at least one of two criteria: 1) studied with Twardowski at Lviv University; 2) participated in scientific works of the Polish Philosophical Society or its organ – the journal “Philosophical Movement”³⁴. Taking this into consideration, in search of an answer to the question: “Who of the Ukrainian scientists was in the circle of Twardowski institutionally and ideologically, or at least ideologically, or to put it another way: who of the Ukrainians was a student of Twardowski or a student of his students?”³⁵, Ivanyk first established that Ukrainian philosophers such as Baley, Kulchytsky, Kuzmiv, Oleksiuk, and Zarytsky were doubly connected genetically with the Twardowski school, i.e. through Lviv University and the Polish Philosophical Society, and philosophers Yarema, Yurynets, Kostelnyk, Rudnytska, Svientsitsky had institutional contact with the Twardowski school through the Lviv

³⁰ М. Верніков, *Львівсько-варшавська філософська школа і розвиток в ній матеріалістичних тенденцій*, с. 4.

³¹ S. Ivanyk, *Filozofowie ukraińscy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, s. 187.

³² Ibidem, s. 29.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, s. 30.

³⁵ Ibidem, s. 29.

University. On the basis of a comparative analysis of the philosophical works of these ten philosophers with the methodological and worldview ideas of the Twardowski school, Ivanyk confirmed their meritorious belonging to the Lviv-Warsaw School. According to Ivanyk, it was the genetic and meritorical criteria of Woleński that required proof of whether Ukrainians were direct students of Twardowski or students of his students, since the geographical and time criteria remained unchanged.

Therefore, the significance of the Twardowski school in the development of Ukrainian philosophical culture lies in the introduction of the tradition of the Viennese philosophical school of Brentano in it. This means that the Ukrainian students of Twardowski tried to give Ukrainian philosophy an analytical character and sought to create one of the centers of analytical philosophy on Ukrainian lands. Today, the study by Ukrainian philosophers of the scientific work of Ukrainian representatives of the Twardowski school can stimulate the development of the analytical tradition of philosophizing in Ukrainian philosophy. This would greatly help Ukrainian society to resist irrationalism, which today is trying to dominate the world and provoke people to do insane things. After all, for the Twardowski school, philosophy was not only the queen of sciences, but also a signpost of human life.

References

- Верніков М., *Львівсько-варшавська філософська школа і розвиток в ній матеріалістичних тенденцій*. Дисертація, Львів 1967.
- Ajdukiewicz K., *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel filozofii*, [w:] Twardowski K., *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992.
- Ajdukiewicz K., *Kierunki i prądy filozofii współczesnej*, [w:] *Ilustrowany Kurjer Codzienny*, Kraków 1937, r. X.
- Brożek A., Chybińska A., (red.) *Fenomen szkoły Lwowsko-Warszawskiej*, Lublin 2016.
- Czeżowski T., *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel*, [w:] Kazimierz Twardowski. *Nauczyciel – Uczony – Obywatel*, Lwów 1938.
- Czeżowski T., *W dziesięciolecie śmierci Kazimierza Twardowskiego*, [w:] Czeżowski T. *Odczyty filozoficzne*, Toruń 1958.
- Dąmbaska I., *Filozofia na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w latach 1918–1939*, [w:] Twardowski K., *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992.
- Ivanyk S., *Filozofowie ukraińscy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2014.
- Jadacki J., *Polish Analytical Philosophy. Studies on Its Heritage*, Warszawa 2009.
- Jadczak R., *Kazimierz Twardowski: twórca szkoły lwowsko-warszawskiej*, Toruń 1991.
- Jadczak R., *Kazimierzowi Twardowskiemu – “Discipulorum amor et pietas”*, „Przegląd Humanistyczny” 1990, n. 2.
- Moroz J., *Dyskusja z relatywizmem prawdy w Szkole Lwowsko-Warszawskiej*, Warszawa 2013.
- Słonievska H., *Kazimierz Twardowski. Nauczyciel i wychowawca*, [w:] Twardowski K., *Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych*, Warszawa 1992.
- Twardowski K., *Autobiografia* [5], [w:] Twardowski K., *Myśl, mowa i czyn*, Kraków 2014, część II.
- Twardowski K., *Ruch filozoficzny we Lwowie*, „Przegląd Filozoficzny” 1902, t. V. z. 3.
- Witwicki W., *Kazimierz Twardowski*, „Przegląd Filozoficzny” 1920, t. 23.
- Woleński J., *Filozoficzna Szkoła Lwowsko-Warszawska*, Warszawa 1985.
- Woleński J., *Lviv-Warsaw School*, [w:] Stanford Encyclopedia of Philosophy <https://plato.stanford.edu/entries/lviv-warsaw/> [accessed: 06.12.2022].
- Woleński J., *Lwowsko-Warszawska szkoła*, [w:] Powszechna encyklopedia filozofii. Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwin. <http://www.ptta.pl/pef/pdf/l/lws.pdf>. [accessed: 06.12.2022].

Maksym Cheremisin

ORCID 0000-0002-8508-2302

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie (Polska)

NOT A SPECIAL OPERATION, BUT A FULL-SCALE WAR AND AGGRESSION. EUPHEMISMS OF RUSSIAN PROPAGANDA

Abstract. *The article presents the results of the study on euphemisms characteristic of the Soviet totalitarian language taken to be an ancestor of the current Russian propaganda, one of the most important aspects of military escalation. The features of the totalitarian language are treated here as an instantiation of newspeak, a term introduced in Orwell's popular novel 1984. The research was carried out using the popular Russian media resources, such as news websites, broadcasts and speeches of Russian politicians. The most frequent euphemisms, classified according to their semantic field, serve as material for building a small Russian-English dictionary of modern popular Russian euphemisms. The analysis presented in this paper leads to the conclusion that contemporary Russian euphemisms are a direct continuation of Soviet language euphemisms with a few additions related to the current political and military conflict.*

Key words: *euphemisms, propaganda, information policy.*

NIE OPERACJA SPECJALNA, ALE WOJNA I AGRESJA NA PEŁNĄ SKALĘ. EUFEMIZMY ROSYJSKIEJ PROPAGANDY

Adnotacja. *W artykule przedstawiono wyniki badań nad eufemizмами charakterystycznymi dla sowieckiego języka totalitarnego, uważanego za przodka współczesnej rosyjskiej propagandy, jednego z najważniejszych aspektów eskalacji militarnej. Cechy języka totalitarnego traktowane są tu jako instancja nowomowy, terminu wprowadzonego w popularnej powieści Orwella Rok 1984. Badania przeprowadzono z wykorzystaniem popularnych rosyjskich zasobów medialnych, takich jak portale informacyjne, audycje i wypowiedzi polityków rosyjskich. Najczęściej występujące eufemizmy, sklasyfikowane według ich pola semantycznego, służą jako materiał do budowy małego rosyjsko-angielskiego słownika współczesnych popularnych eufemizmów rosyjskich. Analiza przedstawiona w artykule prowadzi do wniosku, że współczesne eufemizmy rosyjskie są bezpośrednią kontynuacją eufemizmów języka sowieckiego z kilkoma dodatkami związanymi z aktualnym konfliktem polityczno-militarnym.*

Słowa kluczowe: *eufemizmy, propaganda, polityka informacyjna.*

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі¹.

(Т. Г. Шевченко)

1 Introduction

The goal of this paper is to collect euphemisms from various Russian media resources, which are used purposely to mislead Russian society and distort the perception of facts, in particular, those that relate to the Russian-Ukrainian war. This corpus of data is analyzed with the view to discovering their real meaning. The inspiration for this study came from Ukrainian journalistic reports and the interpretations of the Russian media that these reports contain. The euphemistic structures are used very frequently in a variety of sources and in different contexts. They have a great impact on the Russian society.

The methodology of this research consisted in watching numerous Russian media sources e.g., information broadcasts, speeches of Russian governors, or news columns in order to select

¹ Т. Шевченко, *Зібрання творів: У 6 т.* "Більша книга", С.-Петербург, 1860, с. 353; 747.

the most popular euphemisms and divide them into different categories according to their semantic field. Those categories include the following areas: military, economical, natural disasters, crime concealment and artificial incitement of hatred. The structure of the paper follows this classification and each section presents euphemisms from a particular semantic class. The result of my study is a small Russian-English dictionary of most frequently used euphemisms nowadays. The analysis presented in this paper leads to the conclusion that contemporary Russian euphemisms are a direct continuation of Soviet language euphemisms with a few additions related to the current conflict and war times. The paper is organized as follows: In section 2, I consider the term *newspeak*, where it originated from and how this word came to be extrapolated to the current information policy of Russia. The principles of newspeak according to George Orwell's novel are also explained. Then I analyze the Soviet roots of the current Russian newspeak. The section ends with the identification of the most characteristic features of the Soviet totalitarian newspeak. In section 3, I give examples of the most common Russian euphemisms, explain their real meaning and give an example of their use. I divided this section about euphemisms into sub-sections according to their semantic field. At the end of this section, I provide a Russian-English dictionary of most used Russian euphemisms.

2 Origins of the modern Russian newspeak and propaganda

The comparison of modern Russia to the Orwellian reality described in the 1984 novel has become commonplace. However, there is one parallel that is worth dwelling upon, namely George Orwell's term *newspeak*². *Newspeak* in the 1984 antiutopian novel is an artificial official language created by the totalitarian regime for ideologically correct speech in order to form a concrete perception of the world and, consequently, thinking. *The Principles of Newspeak*³ is an academic essay appended to the novel. It describes the development of newspeak, an artificial, minimalistic language designed to ideologically align thought with the principles of Ingsoc⁴ by stripping down the English language to prohibit the expression of "heretical" thoughts (i.e., thoughts going against Ingsoc's principles). The idea that a language's structure can be used to influence thought is known as linguistic relativity. The hypothesis of linguistic relativity, also known as the Sapir-Whorf hypothesis⁵ is a principle suggesting that the structure of a language affects its speakers' worldview or cognition, and thus people's perceptions are relative to their spoken language.

The new language was formed according to the principle "it is impossible to do (and even think) what cannot be expressed in words". Therefore, with each new edition of the dictionary of newspeak, words and concepts alien to the prevailing ideology were thrown out of it. "Each reduction was a success, because the smaller the choice of words, the less temptation to think"⁶. The logic is that the exclusion from the language of certain words, or shades of their meanings, eventually leads to the situation that this very concept becomes something unreal for people as if it has never existed before. For example, the word *free* lost all meanings (independent, free-spirited, etc.), except the literal one 'empty, unoccupied'. That is, the toilet can be *free* meaning 'unoccupied', but to use this word in relation to a person was linguistically incorrect. Consequently, the very concept *freedom* has become less clear to people, or at least this concept has become more difficult to describe. This logic underlies the 1984 plot.

Newspeak in Russia is a kind of publicistic style of the Russian language used in the media by propaganda and censorship of the authorities in the USSR and the Russian Federation, which

² G. Orwell, 1984. London: Harvill Secker, 1949, pp. 6.

³ G. Orwell, 1984. London: Harvill Secker, 1949, pp. 376.

⁴ In the fictional totalitarian state of Oceania, Ingsoc (Newspeak notion for English Socialism) is the philosophy that the regime follows and enforces. The idea of both Ingsoc and the existence of Newspeak (the language created by the government) is to control the population and limit their ability to think freely.

⁵ E. F. Konrad Koerner, *The Sapir-Whorf Hypothesis: A Preliminary History and a Bibliographical Essay*. Ottawa: Journal of Linguistic Anthropology, 1992, pp. 173-198.

⁶ G. Orwell, 1984. London: Harvill Secker, 1949, pp. 376.

uses neologisms and euphemisms designed to mask or hide the real state of affairs⁷. According to political scientists and linguists, changing the language by the state apparatus for propaganda purposes is a sure sign of a dictatorial regime⁸. Compared to the novel, in reality, language is not decreased, but the limited communication between the authorities and society, the possibility of public dialogue, exchange of opinions takes place.

The roots of the Russian newspeak lie in the Soviet ideologization of the language, and it itself began to actively develop in the 1930s with the beginning of the third presidential term of Vladimir Putin⁹. In fact, modern Russian newspeak is the ideological successor of the Soviet and German methods of the middle of the 20th century. Also in modern journalism, the term *newspeak* is used in relation to those words that deviate from the literary norm and are not very acceptable, especially those formed by deliberately distorting the words of the literary language.

Of interest to us is that Orwell did not invent the concept of newspeak from scratch. The language of the Third Reich and the official language of the Soviet Union during the Stalin period inspired him. However, these were not separate languages, but rather certain stages and sets of implanted vocabulary, but for simplicity, we will call them languages.

The lexicon of the Third Reich was recorded in a form of diary and then published as a book by the linguist Victor Klemperer¹⁰. Here, the first thing that comes to mind is the attempt to hide horrible concepts with the help of euphemisms. Yes, *deportation* was called *evacuation* (germ. *Evakuierung*). *Death camps* were called *concentration camps* (germ. *Konzentrationslager*). Moreover, *tortures* were called *intensified interrogation* (germ. *Verschärfte Vernehmung*).

The Soviet language¹¹ was also characterized by euphemisms, phraseologisms and clericalisms. Various slogans¹² were repeated many times and placed literally everywhere to fit exactly in people's brain (*Lenin is alive forever; Proletarians of all countries unite* and so on). The policy of collectivism was reflected even in the standard address *товарищ* ('comrade'). Instead, concepts undesirable for the regime received persistent negative names (if talking about the west, then only *rotting west, religion – opium for the people* and so on). In addition, vocabulary helped to form the cult of personality. Thus, at some point the adjective *Stalin* (*сталинский*) began to mean something 'outstanding', 'best', 'unequivocally positive' (*Stalin era, Stalin plan, Stalin Prize, etc.*)¹³.

In Soviet party discourse and propaganda, the devaluation of the word reached unprecedented proportions. As noted by the Polish philosopher Leszek Kołakowski, the purpose of propaganda in communist countries was not simply to lie, but to destroy the very idea of truth in the normal sense of the word. Based on the analytical work of Larysa Masenko¹⁴, named 'The language of Soviet totalitarianism', I will try to identify the most expressive features of the Soviet totalitarian newspeak. They are listed below:

- *Dichotomous division of the world*. The antagonistic division of the world into two camps, which was most often manifested in such language units as *own* (*своё*) and *alien* (*чужое*), *new* (*новое*) and *old* (*старое*), *progressive* (*прогрессивное*) and *backward* (*отсталое*). In historical and pedagogical works, the dichotomy was often manifested in the opposition of *bourgeois* (*буржуазное*) education and pedagogical thought to Soviet one. A very common phenomenon in Soviet historical-pedagogical narratives was the simultaneous opposition of Soviet education and schooling to capitalistic one in different countries of the world. The famous Soviet teacher

⁷ „От 'хлопков' к 'планируемому высвобождению': почему в России вновь активизировался политический новояз": <https://66.ru/news/columnists/249998/>

⁸ M. Onfray, *Théorie de la dictature*. Fixot, 2019, pp. 234.

⁹ І. Ренчка, *Радянська новомова в українському словникарстві*. Слово просвіти, 2019.

¹⁰ V. Klemperer, *Die Sprache des Dritten Reiches*. Notizbuch eines Philologen, 3rd edition. Leipzig, 1957.

¹¹ М. Кронгауз, *Русский язык и новояз: между мифом и реальностью*. Статьи по лингвистике. «Дело» РАНХиГС, 2016, с. 233–253.

¹² Б. Сарнов, *Наши советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма*. Эксмо. Москва, 2005, с. 356–410.

¹³ Д. Вайс, *Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении*. Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2007, с. 34–60.

¹⁴ Л. Масенко, *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо", 2017, 240 с.

Sava Chavdarov wrote that “capitalistic education cannot be accessible to the masses; democracy is a fiction in their school affairs.” Later he wrote about illiteracy in the USA, the unsatisfactory state of schooling in England. In addition, as a summary “A similar situation exists in all capitalist countries. A whole abyss separates the educational policy of the Soviet government and the Communist Party from the policy of bourgeois governments”¹⁵.

- *Ideologemes*. The Soviet scientific narrative was characterized by a significant filling of ideologemes brought from the political and party discourse. The works of historians and pedagogical workers were filled with the basic concepts of Soviet ideology, such as *communism*, *Leninism*, *Marxism-Leninism*, *communist party*, *socialism*, *internationalism* and others. Ideologemes were often found in the context of condemnation of other, not ‘Marxist-Leninist’ ideologies. Thus, in 1933, Mariya Levina published an article, where she completely criticized the social democrats of the interwar period for their ‘final departure from Marx’, ‘tendency to fascism’, the formation of schools, the content of education, which ‘contradicts the Marxist guidelines on education and upbringing’¹⁶. Soviet ideologues were often introduced by stereotypical verbal nouns with positive semantics ‘increase’, ‘elevation’, ‘growth’, ‘strengthening’, ‘deepening’, and ‘improvement’.
- *Dominance of assessment over meaning*. The Soviet scientific narrative included assessments that lead to dichotomous divisions and played a more important role than meaning. Therefore, the meaning is subject to evaluation. Since evaluation in the newspeak dominates over meaning, it uses adjectives more widely than in other styles e.g. *mighty*, *most powerful*, *advanced*, *most advanced*, *great*, *most magnificent* and others. During the cult of Joseph Stalin, the widely used adjective ‘Stalin’ became synonymous with everything positive, progressive, the best. In particular, Sava Chavdarov spoke about the ‘Stalin friendship of people’¹⁷, Stepan Zbanduto insisted on the ‘Stalin epoch’ in the education of comprehensively developed personalities¹⁸, and Joseph Selikhanovych wrote about the ‘Stalin style’ in pedagogy. Sava Chavdarov asserted the presence of the ‘exploitative nature of English education’. Theses about the ‘oppressive’ and ‘exploitative’ role of school and pedagogy were one of the most common evaluative labels in works on the history of pedagogy of the studied period.
- *Quasi-specific definitions*. The insidiousness of the Soviet political and scientific discourse was that it appropriated concepts developed in Western humanitarian science, but blurred their meanings by adding to them clarifying adjectives. Among them, the concepts of ‘socialist’, ‘communist’, ‘revolutionary’, ‘proletarian’ and others became especially often used in Soviet humanitarianism. In particular, Joseph Selikhanovych wrote about ‘socialist discipline’¹⁹, Stepan Zbanduto and Mykola Nizhinsky about ‘socialist humanism’, Bohdan Benderskyi about ‘true revolutionary humanism’. The list of such tropes can be continued, mentioning ‘communist education’, ‘communist morality’, ‘Bolshevik pedagogy’ and other clichéd expressions. The authors often added the definition of ‘true’ to these concepts. Yan Ryappo also spoke about ‘true socialist education’, and Stepan Zbanduto, analyzing the visions of Alexey Gorky, emphasized that Bolshevik revolutionaries are ‘true patriots’. In addition, in 1941, Stepan Zbanduto wrote about Soviet pedagogy as ‘the true science of communist education’. Halyna Paperna assured that only Soviet science ‘truly appreciates and honors the real geniuses of mankind’.
- *Euphemisms*. Manipulations with euphemisms from the political and public sphere of the Soviet Union also found their way into scientific texts. In addition to the terms ‘dictatorship of the proletariat’, ‘the language of international communication’, the often used euphemisms, as noted by Larysa Masenko, included the criterion of ‘objectivity’, the strict observance of

¹⁵ С. Х. Чавдаров, *Найдемократичніша в світі школа. Радянська школа*, 1947, № 5, с. 29–49.

¹⁶ М. Галів, *Український історико-педагогічний наратив (середина XIX – кінець XX століття): епістемологічні засади*. Дрогобич: РВ ДДПУ ім. І. Франка, 2018, 614 с.

¹⁷ С. Чавдаров, *Школа в Західній Україні*. Комуністична освіта, 1939, № 11, с. 21–29.

¹⁸ С. Збандуто, *Роль И. В. Сталина в создании и развитии советской педагогики*. Труды Одесского государственного университета. Сборник кафедры педагогики, 1940, т. 1, с. 3–25.

¹⁹ Й. Б. Селіханович, *Педагогічне значення учіння Леніна про соціалістичну дисципліну*. Радянська школа, 1946, № 1–2, с. 11–15.

which was demanded by Soviet critics. After all, the title of one of Sava Chavdarov's articles 'The most democratic school in the world' is a euphemism. Experts note that the policy of silence prevailed in the USSR when it came to executions, repressions or other crimes of the totalitarian regime. For example, the genocide of the Ukrainian people, the Holodomor of 1932-1933, was called *food difficulties* (*продовольственные трудности*). Another well-known euphemism which Russian propaganda still uses today, is *liberation* (*освобождение*). Doctor of philological sciences Eleonora Solovei notes that it appeared when it came to the expansion of the territories of the USSR after the Second World War. "The Soviet authorities called the *liberation* of the territories the culmination of the end of the war, although in reality this was not the case. People were *liberated* by tanks and rockets".

- *Sloganism*. Propaganda slogans also saturated the Soviet narrative. For example, Stepan Zbanduto emphasized 'In our country, everything is for a people'. Joseph Selikhanovych assured that Soviet citizens are active participants in major historical events that 'determine the fate of generations, the fate of the entire culture'. The following slogan also appeared in Sava Chavdarov's work 'Soviet people saved Europe from fascist pogroms'. 'Soviet school became the most advanced school in the world', Georgiy Shevel wrote.
- *Hate speech*. Hatred towards 'class enemies', enemies of the 'Soviet motherland', 'imperialists', 'exploiters' which was presented as a moral virtue of a Soviet citizen, entered scientific texts as well, giving them a distinctly committed refrain. Stepan Zbanduto gave as an example Alexey Gorky's 'burning hatred' for the 'capitalist system', 'enemies of the people', 'autocracy'. Yakiv Reznik, analyzing the scientific work of Anton Makarenko, assured 'True love for people does not exclude, but includes sacred hatred for all the enemies of humanity, for all vile, beastly character traits that their capitalist society instills in people'. Soviet historians of pedagogy often broadcast hatred for their foreign colleagues. Sava Chavdarov, in particular, wrote about American teachers, 'They, the certified lackeys of American billionaires and millionaires, cause shame and contempt'.
- *Rudeness*. Offensive, even abusive expressions also became a feature of the Soviet narrative. In particular, Sava Chavdarov used the following expressions: 'voracious capitalist sharks', 'landlord gang', 'despicable enemy', 'Hitler gangs'. In one of the reviews, Irina Kolesnyk called John Dewey's pedagogical theory 'false science', and the American teacher himself as 'an old chain dog of American imperialism'.

3 Propaganda euphemisms of modern Russia

Most of the features described above are also characteristic of current Russian propaganda. Certain clichés such as slogans and ideologemes have disappeared, but Russia is constantly waging its information war using euphemisms. The concept of Russia also remained unchanged, even a new term, *rashism* (Russia+fashism), appeared. Rashism, which has already fully formed into an official ideology, based on the denial of the force of law and the affirmation of the right of force, disrespect for the sovereignty of neighbors and self-assertion through arbitrariness and violence. The primary signs of rashism are aggressive hatred of other people whose opinion differs from the typical propaganda of the Russian Federation. In general, these features are inherent in any Russian government and inherited from the Golden Horde. One of the foundations of rashism is the ideology of the Russian Orthodox Church's spiritual theory about the 'divineness' of Russians. Let us consider the verbal means by which the ideologues of the so-called 'Russian world' mislead Russian society.

3.1 Military euphemisms

Russian mass media, politicians and representatives of state structures increasingly often use new phrases and terms describing the events of the full-scale war. The dictionary of Russian language is also actively replenished with complex, sometimes strange, concepts. This is reminiscent of the plot of George Orwell's dystopian novel *1984*, where the totalitarian Ingsoc party

created a special newspeak. Such a phenomenon is called euphemism, that is, sly language. Its purpose is to hide facts, water down messages and divert attention from serious issues.

The meaning of new clauses and phrases about the invasion of Ukraine, which are reproduced by the Russian media, civil servants or bloggers, sometimes remain unclear or absurd, so the audience simply ignores them. This is how propagandists manipulate people's consciousness, influencing their assessment of phenomena and events.

Since the beginning of the full-scale war, the cases of changing concepts and inventing neo-incoherent phrases have become more frequent. Language helps to justify invasions, cover up numerous war crimes, smooth over failures on the front, and downplay economic problems. Moreover, calling a spade a spade is prohibited even at the legislative level. For example, for using the word *war* Russians can face up to 15 years in prison according to the law *on fakes*²⁰.

Military euphemisms are used by Russians to hide the fact of war, which, of course, they do not call *war*. Another goal of their usage is to reduce their losses and create an illusory feeling in the population that the authorities are in control of the situation and everything is going according to plan. In the following subsections, I identify euphemisms in various Russian mass media and illustrate them in the form of headlines, as well as provide an explanation of what these hidden expressions actually mean. Examples of the use of these euphemisms, namely, Russian news headlines, have been translated into English. Let us take a closer look at them.

- (1) Euphemism: *базы Азова* ('Azov²¹ bases')
Real meaning: 'Any kind of civil infrastructure in Mariupol city'.
"Lavrov said that the maternity hospital in Mariupol was the base of Azov"²².
"Secret techniques of the US Army were found at the Azov base near Mariupol"²³.
"Base in Yuriivka village: who trains Azov?"²⁴
- (2) Euphemism: *Власть призывает Украину прекратить сопротивление* ('The authorities call on Ukraine to end resistance')
Real meaning: 'The Russians demand that Ukraine surrender'.
"Foreign Minister Lavrov: Zelenskyy must give the order to stop resistance"²⁵.
"We do not demand surrender: Lavrov changes his rhetoric"²⁶.
- (3) Euphemism: *Специальная военная операция* ('Military special operation')
Real meaning: 'Large-scale invasion, war with another country'.
"Putin announced the start of a military operation in the Donbass"²⁷.
Column "Special Operation in Ukraine" can be found at the websites: Komsomolskaya Pravda, ura.ru, regnum.ru.
- (4) Euphemism: *Жест доброй воли* ('Goodwill gesture')
Real meaning: 'Forced retreat of the Russian military due to defeat'.
"Lavrov: the Kyiv regime did not appreciate the goodwill gesture of Russia"²⁸.
"Lavrov about the withdrawal of Russian troops from Kyiv: goodwill gesture"²⁹.

²⁰ Федеральный закон Российской Федерации № 32-ФЗ 2022 года: <http://surl.li/dxvkf>

²¹ Azov regiment is one of the most popular military group in Ukraine, primarily located in Mariupol. Russian media often change the word nationalist to Nazi and they always describe Azov exactly as Nazis and blame them in non-existent facts. According to them, 90% of Mariupol's civil infrastructure: residential buildings, maternity homes, hospitals, theaters are Azov bases.

²² "Лавров заявил, что роддом в Мариуполе являлся базой Азова": <https://regnum.ru/news/polit/3528937.html>

²³ "На базе "Азова" под Мариуполем нашли секретные методички армии США": <https://ria.ru/20220422/azov-1784970814.html>

²⁴ "База в поселке Юрьевка: кто тренирует Азов": <https://www.youtube.com/watch?v=wz0Q6XnJXq4>

²⁵ "Глава МИД Лавров: Зеленский должен отдать приказ прекратить сопротивление": <https://yamal-media.ru/news/glava-mid-lavrov-zelenskij-dolzhen-otdat-prikaz-prekratit-soprotivlenie>

²⁶ "Мы не требуем сдаться": Лавров миня риторику": <https://www.youtube.com/watch?v=GWminUpjJo0&t=76s>

²⁷ "Путин объявил о начале военной операции в Донбассе": <https://www.youtube.com/watch?v=jdk2Wekk7d4>

²⁸ "Лавров: Киевский режим не оценил жест доброй воли России": <https://regnum.ru/news/polit/3569090.html>

²⁹ "Лавров про отвод российских войск от Киева. "Жест доброй воли": <https://www.youtube.com/watch?v=ggnfeQleGSU&t=72s>

- (5) Euphemism: *Жесткая посадка, самолет опрокинулся на бок* ('Hard landing', 'aircraft rolled over on its side')
 Real meaning: 'The plane crashed', 'caught fire', 'had an accident'.
 "Mi-8 hard landing occurred in Transbaikalia"³⁰.
 "The accident of the Ka-27 resulted in a hard landing"³¹.
 "Mi-8 helicopter rolled over on its side during takeoff in the Krasnoyarsk Territory"³².
 "The result of rollover on the side of the Mi-8 helicopter in the city of Mogocho, Trans-Baikal Territory"³³.
- (6) Euphemism: *Крейсер потерял устойчивость и погиб в условиях штормового моря* ('The cruiser lost stability and drowned in a stormy sea')
 Real meaning: 'Ukrainian missiles hit the cruiser and it caught fire and sank'.
 "The cruise was being towed to the port of destination, due to damage to the hull received during the fire from the detonation of ammunition, the ship lost stability and drowned in stormy seas"³⁴.
- (7) Euphemism: *Передислокация, перегруппировка* ('Relocation', 'regrouping', 'redeployment')
 Real meaning: 'The loss of a huge amount of armored vehicles and military personnel of the Russian Federation'.
 "The redeployment of Russian troops in Ukraine was caused by military reasons"³⁵.
 "Russian troops regrouped forces in the Kyiv and Chernihiv directions"³⁶.
- (8) Euphemism: *Превентивный удар* ('Preemptive strike')
 Real meaning: 'Unreasonable intrusion into the territory of another country'.
 "It's called a preemptive strike". (Russian politician Elena Drapeko at the interview "Скажи Гордеевой"³⁷).
 "Russia gave a preemptive rebuff to aggression". (The speech of Putin at the Victory Parade³⁸).
- (9) Euphemism: *Сближение вертолетов, инцидент в небе* ('Helicopter approach', 'incident in the sky')
 Real meaning: 'Helicopter crash or collision'.
 "Today, two helicopters approached at the airport in the Saratov region during training flights during landing approach"³⁹.
 "A house in Belgorod was damaged after an incident in the sky over the city"⁴⁰.

As we can see, Russian propaganda is trying with all its might to hide the shameful and sad consequences of the actions of its authorities and soldiers. This is done in order to prevent the Russian viewer from having any doubts about the actions of the authorities. However, unfortunately, the real events take place on the front, not on TV.

³⁰ "Жесткая посадка Ми-8 произошёл в Забайкалье": <https://www.m24.ru/videos/proisshestiya/01052022/457297>

³¹ "Авария Ка-27-высадка десанта вылилась в жесткую посадку": <https://www.youtube.com/watch?v=jbOmG2FtZo>

³² "Вертолет Ми-8 опрокинулся на бок при взлете в Красноярском крае": <https://lenta.ru/news/2019/12/25/vertolet/>

³³ "Результат опрокидывания на бок вертолёт Ми-8 в г. Могоча, Забайкальском крае": <https://www.youtube.com/watch?v=cL3Z94qzUOE>

³⁴ "Что известно о гибели крейсера "Москва": <https://tass.ru/proisshestiya/14377081>

³⁵ "Передислокация российских войск на Украине вызвана военными причинами": <https://argumenti.ru/army/2022/04/766601>

³⁶ "Минобороны: Цель перегруппировки войск России – завершение спецоперации на Донбассе": <https://www.youtube.com/watch?v=wpScqbLLd0>

³⁷ Елена Драпеко: «Это называется превентивный удар» // «Скажи Гордеевой»: <https://www.youtube.com/watch?v=snLa5oujwPM&t=886s>

³⁸ "Путин на Параде Победы: "Россия дала упреждающий отпор агрессии": <https://www.youtube.com/watch?v=aqK8ySTzFhk>

³⁹ "РИА Новости: "Сегодня на аэродроме в Саратовской области во время учебно-тренировочных полетов при заходе на посадку произошло сближение двух вертолетов": https://t.me/rian_ru/160906

⁴⁰ "В Белгороде поврежден дом после инцидента в небе над городом": <https://www.interfax.ru/russia/826645>

3.2 Denial of economic problems and idealization of the country

The Russian authorities are trying to create the illusion that their “big and powerful” country can easily cope with the sanctions. Therefore, they veil any economic failure with complex phrases and pass off negative as positive. Most Russians are happy with this: they support the idea that it is high time to become economically independent from Western countries.

- (10) Euphemism: *Высвобождение* ('Release')

Real meaning: 'Dismissal or reduction of workers, 'release' them from work and wages'.

"Russian employers warned about the release of 59 thousand workers"⁴¹.

- (11) Euphemism: *Корректировка цен* ('Price adjustment', 'correction')

Real meaning: 'Significant price increase'.

"The head of the analytical agency "Avtostat", Sergey Tselikov, believes that prices may correct downwards in the near future"⁴².

"New Gasoline Price Adjustment"⁴³.

- (12) Euphemism: *Корректировка, изменение ассортимента* ('Assortment adjustment', 'change')

Real meaning: 'Shortage, production cuts and empty store shelves'.

"In order to maintain stable supplies of the main assortment, it is possible to adjust its individual positions"⁴⁴.

"Deputy Head of the Ministry of Industry and Trade Viktor Evtukhov predicted that a change in the assortment is possible"⁴⁵.

- (13) Euphemism: *Нет устойчивого дефицита лекарств* ('No sustained drug shortages')

Real meaning: 'There is already a shortage or is about to come'.

"There is no sustainable shortage of medicines in Russia, Roszdravnadzor said"⁴⁶.

- (14) Euphemism: *Отрицательный рост экономики* ('Negative economic growth')

Real meaning: 'Decrease in economic activity (recession)'.

"Russia has entered an era of negative economic growth, said the head of the Central Bank Elvira Nabiullina"⁴⁷.

- (15) Euphemism: *Спрос на продукты скорректируется*⁴⁸ ('Demand for products will adjust')

Real meaning: 'The Russians will become even more impoverished, so they will buy cheaper products'.

- (16) Euphemism: *Структурная трансформация экономики, структурные преобразования* ('Structural transformation of the economy', 'structural transformation')

Real meaning: 'Economic collapse and default'.

"In the second or early third quarter of 2022, the country's economy will enter a 'period of structural transformation', said Elvira Nabiullina, head of the Central Bank, on April 18, speaking to State Duma deputies"⁴⁹.

⁴¹ «Российские работодатели предупредили о высвобождении 59 тыс. работников»: <https://www.interfax.ru/business/831087>

⁴² "Цены на новые машины резко упали. Что будет дальше": <https://www.autonews.ru/news/626acd8f9a-79479d0ee83743>

⁴³ "Новая корректировка цен на бензин": <https://www.youtube.com/watch?v=ilYmaPcm7zY&t=15s>

⁴⁴ "Доступное вместо желаемого. Потребительский спрос в условиях жесткой экономии": <https://meatinfo.ru/news/dostupnoe-vmesto-gelaemogo-potrebitelskiy-spros-v-434727>

⁴⁵ "В Минпромторге прокомментировали ситуацию с ассортиментом товаров": <https://newstracker.ru/news/2022-04-21/v-minpromtorge-prokommentirovali-situatsiyu-s-assortimentom-tovarov-1677352>

⁴⁶ "В России нет устойчивого дефицита лекарств, заявил Росздравнадзор": <https://ria.ru/20220428/lekarstva-1785864700.html>

⁴⁷ "Россия вступила в эпоху отрицательного роста": <https://lenta.ru/news/2020/05/08/minus/>

⁴⁸ "Доступное вместо желаемого. Потребительский спрос в условиях жесткой экономии": <https://meatinfo.ru/news/dostupnoe-vmesto-gelaemogo-potrebitelskiy-spros-v-434727>

⁴⁹ "Набиуллина анонсировала структурную трансформацию экономики России. Как это будет выглядеть": <https://secretmag.ru/survival/nabiullina-anonsirovala-strukturnuyu-transformatsiyu-ekonomiki-rossii-kak-eto-budet-vyglyadet.htm>

"The head of the Central Bank of Russia, Elvira Nabiullina, predicts a crisis in the country's economy. Nabiullina veiled the crisis in finance and economy with the phrase 'structural transformations'"⁵⁰.

Because of this criminal war, Russia has rightly been subjected to international sanctions, which were primarily aimed at its economy. Accordingly, the consequences of these sanctions will be felt by ordinary citizens. Therefore, the Russian mass media introduced appropriate mitigating formulations in advance.

3.3 Denial of explosions, fires and natural disasters

Giving the impression that everything is fine, even when everything is very bad, is a common thing for Russians. There are no unpredictable events in their messages, and the authorities and civil services quickly and successfully eliminate any incidents.

- (17) Euphemism: *Вспыхнули беспорядки, начались волнения* ('Riots broke out', 'unrest began')
Real meaning: 'People took to the streets, people striking'.

"On April 26-28, unrest of the Russian-speaking population broke out in Estonia, which turned into mass riots"⁵¹.

- (18) Euphemism: *Задымление, термоточка* ('Smoke', 'thermal point')

Real meaning: 'Fire'. 'Smoke' is usually eliminated after the 'wiring fire'.

"Smoke occurred in the hospital named after Zhadkevich in the west of Moscow"⁵².

"Smoke in the hypermarket "Line"⁵³.

"According to Rosleskhoz, there is a very large thermal point on an area of more than 1.6 million hectares"⁵⁴.

"Almost every day we have from 3 to 9 thermopoints"⁵⁵.

- (19) Euphemism: *Ликвидация водопроявления* ('Elimination of water manifestations')

Real meaning: 'Leaking pipe repair'.

"On Wednesday, March 16, it became known that at the station of the St. Petersburg metro "Dunayskaya" the repair of a leaking pipe was called 'liquidation of water manifestations'"⁵⁶.

- (20) Euphemism: *Обрушение штукатурки* ('Collapse of plaster')

Real meaning: 'Destruction of the ceiling of the building'.

"A possible reason for the collapse of the plaster of the eaves is the unsatisfactory condition of the structures of the wall gutter of the existing roof"⁵⁷.

- (21) Euphemism: *Ограничено готовы к борьбе* ('Limitedly ready to fight')

Real meaning: 'Emergency services do not have the proper equipment and staff'.

"Earlier, the head of the Russian Ministry of Natural Resources, Alexander Kozlov, said that the Kirov, Magadan, Nizhny Novgorod regions, the republics of Mari El, Tyva, Khakassia and the Trans-Baikal Territory are currently only partially ready to fight forest fires"⁵⁸.

⁵⁰ "Кризис в финансах и экономике Набиуллина завуалировала словосочетанием "структурные преобразования": <https://www.youtube.com/watch?v=EcSX5CHyfdg>

⁵¹ "26–28 апреля в Эстонии вспыхнули волнения русскоязычного населения, которые переросли в массовые беспорядки": <https://vz.ru/news/2022/5/9/1157665.html>

⁵² "Задымление произошло в больнице имени Жадкевича на западе Москвы": <https://www.m24.ru/videos/proisshestiya/10052022/459739>

⁵³ "Задымление в гипермаркете "Линия": <https://www.youtube.com/watch?v=Vw0MF3urlGg>

⁵⁴ "Рослесхоз проверит данные Greenpeace о пожарах в Якутии": https://www.gazeta.ru/social/news/2021/08/13/n_16378520.shtml

⁵⁵ "Неуспел сойти снег, как появились огнеопасные термоточки": <https://www.youtube.com/watch?v=Q1JmN7rWSpG>

⁵⁶ "В петербургском метро протечку на «Дунайской» назвали "водопроявлением": <https://forpost-sz.ru/a/2022-03-16/v-peterburgskom-metro-protechku-na-dunajskoj-nazvali-vodoprojavleniem>

⁵⁷ "За обрушение штукатурки на женщину в центре Тюмени ответит управляющая компания": <https://nashgorod.ru/news/2022-04-06/za-obrushenie-shtukaturki-na-zhenschinu-v-tsentre-tyumeni-otvetit-upravlyayuschaya-kompaniya-2156408>

⁵⁸ "Глава Забайкалья предложил сделать круглогодичными выплаты борющимся с природными пожарами": <https://tass.ru/obschestvo/14588227>

(22) Euphemism: *Подтопление* ('Under-flooding')

Real meaning: 'Flood' (in Russian, 'Наводнение').

"In Kuzbass, due to under-flooding, 25 people were transported to the other side of the river"⁵⁹.

"Under-flooding threatens residential areas of Uralsk"⁶⁰.

(23) Euphemism: *Хлопок* ('A clap', 'a pop')

Real meaning: 'Any explosion'.

With the beginning of the Russian invasion of Ukraine in February 2022, the Russian new-speak became the subject of frequent ridicule in Ukrainian society. Explosions in territories controlled by Russia began to be called the word 'cotton' (ukr. *бавовна*) because in Russian these words are homographs – Rus. *хлопок* and Rus. *хлопок*)

"Authorities reported 'a clap' in the Belgorod region on the border with Ukraine"⁶¹.

"At first there was a whistle, then there was a clap, and then the explosions began"⁶².

"Residents of Belgorod heard 'pops' at night"⁶³.

(24) Euphemism: *Хлопок газа* ('A clap', 'a pop of gas')

Real meaning: 'Gas explosion'.

"A gas-air mixture popped in a residential building in Barnaul"⁶⁴.

"A pop of gas-air mixture occurred in a private house in the village of Bolshevik"⁶⁵.

Russia is a large country. Accordingly, some insignificant 'special operation in Ukraine' or 'a clap in Belgorod' can hardly attract the attention of a resident of Sakhalin, as it is far away and doesn't bother him. Soft formulations intend to reduce the perception of damage and harm.

3.4 Acquittal of criminals and concealment of crimes

The rationalization of war crimes is also one of the ways in which the Russians try to blur the eyes of their citizens. They claim that their military is fighting for peace, has noble motives and protects their own and neighboring people.

(25) Euphemism: *Защита детей в интернете* ('Protection of children on the Internet')

Real meaning: 'Complete censorship, a ban on telling the truth'.

"Law on the protection of children from information harmful to their development, including the justification of violence and cruelty, the denial of family values and the promotion of non-traditional sexual relations"⁶⁶.

(26) Euphemism: *Зелёные человечки, вежливые люди* ('Green men', 'polite people')

Real meaning: 'Unmarked Russian servicemen seized and blocked strategic facilities in Crimea'.

"Putin. Green men. March 4, 2014"⁶⁷.

"Invasion of the green men"⁶⁸.

⁵⁹ "В Кузбассе из-за подтопления 25 человек транспортировали на другой берег реки": <https://gazeta.a42.ru/lenta/news/136002-v-kuzbasse-iz-za-podtopleniya-25-celovek-transportirovali-na-drugoi-bereg>

⁶⁰ "Подтопление грозит жильем микрорайонам Уральска": https://www.youtube.com/watch?v=C7_gF5YxEJk

⁶¹ "Власти сообщили о «хлопке» в Белгородской области на границе с Украиной": <https://www.fontanka.ru/2022/04/05/71234177/>

⁶² "Очевидцы обстрела украинцами белгородского села": <https://www.youtube.com/watch?v=sfX8XAhK8dc>

⁶³ "Жители Белгорода слышали "хлопки" ночью": <https://www.youtube.com/watch?v=6SrBofMMSaw>

⁶⁴ "Хлопок газовоздушной смеси произошел в жилом доме в Барнауле": https://www.gazeta.ru/social/news/2021/07/28/n_16305278.shtml

⁶⁵ "Хлопок газо-воздушной смеси произошел в частном доме в п. Большевик": <https://www.youtube.com/watch?v=W17DwVwjOWo>

⁶⁶ "Российские компании подпишут хартию по защите детей в интернете": <https://www.vedomosti.ru/media/articles/2021/08/31/884579-rossiiskie-hartiya>

⁶⁷ "Путин. Зеленые человечки 4 марта 2014": https://www.youtube.com/watch?v=54_g8Qgvacs

⁶⁸ "Вторжение "зеленых человечков": <https://www.youtube.com/watch?v=5IEJFLSCEDs>

(27) Euphemism: *Миротворцы, спасители, освободители* ('Peacekeepers', 'saviors', 'liberators')
Real meaning: 'Russian servicemen killing, torturing and raping civilians'.

"Russians are not enemies, but liberators. Political scientist Svetov: Russian military are not enemies of Ukrainian soldiers"⁶⁹.

"We proceed from the fact that these will be peacekeeping forces". The Federation Council allowed Putin to send troops to the DPR and LPR"⁷⁰.

(28) Euphemism: *Спасение заложников* ('Hostage rescue')

Real meaning: 'Forced removal of Ukrainians to the territory of the Russian Federation'.

"It is believed that they have their own families hostage, in exchange for whose freedom, the Nazis tried to barter food and medicine. Previously, evacuation corridors were repeatedly opened to save these people, but the militants refuse to release the hostages"⁷¹.

Such depersonalized or antonymous formulations mislead the Russian citizen, creating the illusion that Russia was forced to do exactly that, that they are doing a good thing, and therefore everything is fine.

3.5 Defamation and artificial incitement of hatred

Instead of admitting their mistakes and failures, Russians always find a scapegoat and an enemy who is allegedly responsible for all their troubles.

(29) Euphemism: *Дискредитация российской армии* ('Discrediting the Russian army')

Real meaning: 'Any criticism of the Russian military or doubt about them'.

"In Kuzbass, the first fine was imposed under the article on discrediting the Russian army"⁷².

"A resident of Bryansk was fined by court decision for discrediting the Armed Forces of the Russian Federation. In one of the social networks, a citizen left comments calling for violent actions against the Russian military, performing combat missions during a special operation in Ukraine"⁷³.

(30) Euphemism: *Запад затягивает конфликт* ('The West is prolonging the conflict')

Real meaning: 'Western countries provide Ukraine with weapons and equipment for protection, humanitarian aid, accept and support Ukrainian refugees'.

"The Foreign Ministry said that NATO is pursuing a two-faced policy and continues to drag Russia into battles in Ukraine. A clear example of how NATO continues to support the conflict in Ukraine is the constant support of the Kyiv regime with arms and money"⁷⁴.

(31) Euphemism: *Недружелюбное отношение к власти* ('Unfriendly attitude towards authority')

Real meaning: 'Recognition of the 'special operation' as a war, and Russia as a fascist state that invaded the territory of a sovereign country'.

"Kotenochkina and Gorinov, "acting on the basis of political hatred" and having a "disdainful, unfriendly, hostile-aggressive" attitude towards the current government, called the "special operation" a war, the work of the army "actions of the fascist state", the goal of the Russian authorities is the seizure of territory, and also talked about the daily deaths of children in Ukraine"⁷⁵.

⁶⁹ "Русские не враги, а освободители": <https://360tv.ru/tekst/obschestvo/russkie-ne-vragi-a-osvoboditeli/>

⁷⁰ "Исходим из того, что это будут миротворческие силы". Совфед разрешил Путину ввести войска в ДНР и ЛНР": <https://rtvi.com/news/iskhodim-iz-togo-chto-eto-budut-mirotvorcheskie-sily-sovfed-razreshil-putinu-vvesti-voyska-v-dnr-i-l/>

⁷¹ "Боевики «Азова» предприняли очередную безнадежную попытку прорыва": <https://www.mk.ru/politics/2022/05/07/boeviki-azova-predprinyali-ocherednuyu-beznadezhnuyu-popytku-proryva.html>

⁷² "В Кузбассе назначили первый штраф по статье о дискредитации российской армии": <https://www.youtube.com/watch?v=YgGGwkPY8pI>

⁷³ "Брянца оштрафовали за дискредитацию российской армии в соцсетях": https://newsbryansk.ru/fn_948044.html

⁷⁴ "В МИД рассказали, кто затягивает Россию в бои в Украине": https://tsargrad.tv/news/v-mid-rossii-rasskazali-kto-zatjagivaet-rossiju-v-boi-na-ukraine_543178

⁷⁵ "На депутатов Красносельского округа Москвы завели дела о «фейках» про армию, так как они называли «спецоперацию» войной": <https://zona.media/news/2022/04/26/delo-feiki>

- (32) Euphemism: *Недружественные страны* ('Unfriendly countries')
 Real meaning: 'Countries that refuse to support the Putin regime, the actions of the authorities and the military who violate international treaties.'
 "On March 7, the Russian government approved the list of 'unfriendly countries'. It includes 52 states that have imposed sanctions against Russia"⁷⁶.
 "The list of 'unfriendly countries' has been approved in the Russian Federation"⁷⁷.
- (33) Euphemism: *Неонацисты, бендеровцы, националистические батальоны* ('Neo-Nazis', 'Bandera combatants'⁷⁸, 'nationalist battalions')
 Real meaning: 'Ukrainians striving to live in their own sovereign state.'
 "Peskov announced the need to destroy the Ukrainian national battalions"⁷⁹.
 "Putin called on the Ukrainian military to 'take power into their own hands'"⁸⁰.
- (34) Euphemism: *Экстремисты* ('Extremists')
 Real meaning: 'People who call for participation in peaceful rallies criticize the authorities on social networks or refuse to support the war with Ukraine.'
 "A Borisov taxi driver was detained for 'extremism', who refused to carry the Russian military until the Russian Federation withdraws troops"⁸¹.
 "Borscht as extremism" – Maria Zakharova"⁸².

Instead of engaging in the development of its country, Russia uses the propaganda method of struggling with the external enemy, which is to blame for all the troubles of their country.

Table 1. A short dictionary of most used euphemisms⁸³

<i>Euphemism</i>	<i>English translation</i>	<i>Meaning</i>
Аналогов нет	No analogues	An attempt to expose backward / inoperative weapons / equipment as unique
Англосаксы	Anglo-Saxons	Residents of NATO bloc states
Бандеровцы, неонацисты, националисты	Bandera combatants, neo-Nazis, nationalists	Any opponents of the Soviet and Russian ideologies
Военно-технический ответ	The military-technical answer	A declaration of war
Внешние условия	External conditions	International sanctions
Возгорание	Ignition	A small fire, in terms of the number of victims, more than smoke (задымление)
Выезд на временное пребывание	Departure for temporary stay	Evacuation
Вызов	A challenge	Crisis
Высвобождение	Layoff	Dismissal of employees, job cuts
Дискредитация российской армии	Discrediting the Russian army	Any criticism towards the actions of the RF Armed Forces

⁷⁶ "Путин подписал указ об экономических мерах против недружественных стран": <https://rtvi.com/news/putin-podpisal-ukaz-ob-ekonomicheskikh-merakh-protiv-nedruzhestvennykh-stran/>

⁷⁷ "В РФ утверждён список "недружественных стран": <https://www.youtube.com/watch?v=qhxFjiorKl8>

⁷⁸ Stepan Bandera – famous Ukrainian politician and revolutionary, who fought for independent Ukrainian state and lived in 1909-1959. By calling Ukrainian citizens and soldiers "бандеровцы", Russian propaganda draws parallels with the Nazis through the period when S. Bandera's military group fought against the Bolsheviks together with the German Nazis.

⁷⁹ "Песков заявил о необходимости уничтожения украинских нацбатальонов": <https://www.mk.ru/politics/2022/04/15/peskov-zayavil-o-neobkhodimosti-unichtozheniya-ukrainskikh-nacbatalonov.html>

⁸⁰ "Путин призвал украинских военных "брать власть в свои руки": <https://www.youtube.com/watch?v=3QicMJ53m7w>

⁸¹ "За «экстремизм» задержали борисовского таксиста, который отказался возить российских военных, пока РФ не выведет войска": <https://news.zerkalo.io/life/13398.html>

⁸² "Борщ как экстремизм – Мария Захарова": https://www.youtube.com/watch?v=x5s2F_9GPXo

⁸³ "Новояз в России": <http://surl.li/dxvjx>

<i>Euphemism</i>	<i>English translation</i>	<i>Meaning</i>
Жест доброй воли, перегруппировка	Goodwill gesture, regrouping	Retreat of troops
Земляные работы	Earthworks	Digging trenches
Корректировка выплат	Adjustment of payments	A penalty
Малокомплектная семья	Small-scale family	An opposite of a large family
Местные силы самообороны	The local self-defense forces	Russian armed forces without insignia, landed in the Crimea in order to capture it
Остановка сердца	Cardiac arrest	Often a common name for death for reasons objectionable to the authorities
Право народов на самоопределение	The right of peoples to self-determination	Separatism
Препарат с продлённым сроком годности	An extended expiration date drug	An expired product
Принять меры (технологического воздействия)	Take measures (of technological impact)	Initiate a criminal case, block the website
Самоизоляция	Self-isolation	Quarantine
Сейсмособытие	Seismic event	Tremors, earthquake
Спасение заложников, эвакуация	Rescue of hostages, evacuation	Forced removal to the territory of Russia
Стабильность	Stability	Stagnation
Структурная трансформация	Structural transformation	A default
Суверенная демократия	Sovereign democracy	The avoidance of responsibility at the international level for domestic politics.
Термоточка	Thermopoint	A large forest fire
Фейк	Fake	Any information that is not pronounced in the state news aggregates
Экстремисты	Extremists	Opponents of the pro-Putin regime
Южнославянская речь	South Slavic speech	Ukrainian language
Специальная военная операция	Special military operation	An open military invasion of the territory of a sovereign country with the aim of exterminating the people there and, as a result, the full occupation of the country.

Conclusions

Euphemizing the info field is about hiding the truth. Doing so, the residents of Transbaikalia will have nothing to do with the ‘claps’ in Voronezh. Most likely, they will not even be interested in such news, because ‘a clap’ is something insignificant. This is a way of keeping problems within individual groups. The purpose of euphemisms in Russian propaganda is to form a certain attitude to certain processes, hiding their essence behind another words. Few people will openly support censorship, but ‘filtering unwanted information’ sounds like something that is absolutely necessary. Although the opinion of Russian citizens in this matter is not really taken into account. Softening words in the news about accidents, disasters and wars really work. It is necessary to take euphemisms to indicate Russia's war against Ukraine with all seriousness. They do not always arise as a result of Russia's actions – sometimes it is the initiative of bureaucratic world structures and individual mass media. But do not doubt that Russia actively supports such rhetoric. All these formulations ‘Ukrainian crisis’, ‘situation in Ukraine’ and even depersonalized ‘invasion’, these formulations almost hint at the guilt of Ukraine. Moreover, it causes a biased attitude towards information. Therefore, it is important to call war a *war*.

The meaning of the Sapir-Whorf hypothesis is that the structure of language largely shapes and predetermines human thinking or at least affects the perception of the human world around. Why the Sapir-Whorf hypothesis is called the “linguistic relativity hypothesis”? Because not only does language influence the thinking and behavior of people, but people also introduce new words into their native language that reflect changes in the world around them, so everything is relative.

Propaganda of Joseph Goebbels (1897-1945) with the negative halo that exists around everything that is associated with the Nazi regime is still perceived as a classic of propaganda art. Russian propaganda has a lot in common with it. Here are the 10 Goebbels' propaganda principles:

- Guns and bayonets are nothing until you possess the hearts of the nation.
- The goal of any propaganda is to conquer the masses.
- In order to achieve the goal, any means are good.
- The more monstrous the lie, the more likely it will be believed.
- Propaganda should be primitive and without details.
- Propaganda should act more on the senses than on the mind.
- You need to speak in a language that people understand.
- We must praise the leader and the people.
- Repeat the main points of propaganda constantly.
- Propaganda should have nothing to do with the truth.

The famous Ukrainian journalist Volodymyr Zolkin, who documents the crimes of the Russian military on the territory of Ukraine, conducted at least 500 interviews with Russian captured soldiers, cites disappointing statistics. “An average portrait of a Russian soldier: he is mostly from the hinterland, the average age is 23 years old, and he has no proper education or social status. These are people who have never been abroad, and even more so, they have not even traveled outside the borders of their region. They do not know anything, except of what they only heard on TV. While interviewing, I try to give them at least a drop of the truth, to lead them out of their delusion at least a little. However, this system has a lot of resistance, and the process of re-education is very complicated. Their life is limited only to their minimal interests, and it does not go beyond the borders of their “small world”. No motivation, no aim”.

Russian propagandists manipulate the mass consciousness of the people and have achieved significant success in this over the last decade. Russians instinctively perceive Ukrainians as “younger brothers” or as a separate part of the Russian ethnic group. However, recent and future measures to mobilize Russians for war will force them to reconsider their attitude, because war is going on not only on TV.

Ukrainians rallied like never before, learned to recognize Russian propaganda, even if it is hidden and aimed at Ukrainians fighting among themselves. Ukrainians are at home and protect their land. Moreover, any amount of propaganda, any soft formulation or any euphemism will not be able to cover up the truth that will very soon begin to break through to the Russian masses.

Bibliography

Sources

Orwell G., 1984. Harvill Secker. London, 1949, pp. 6-376.

Шевченко Т., *Зібрання творів: У 6 т.* “Більша книга”. С.-Петербург, 1860, с. 353; 747.

Studies

Klemperer V., *Die Sprache des Dritten Reiches*. Notizbuch eines Philologen, 3rd edition. Leipzig, 1957.

Konrad Koerner E. F., *The Sapir-Whorf Hypothesis: A Preliminary History and a Bibliographical Essay*. Journal of Linguistic Anthropology. Ottawa, 1992, pp. 173-198.

Onfray M., *Théorie de la dictature*. Fixot. Paris, 2019, pp. 234.

Галів М. *Український історико-педагогічний наратив (середина XIX – кінець XX століття): епістемологічні засади*. Дрогобич: РВ ДДПУ ім. І. Франка, 2018, 614 с.

Збандуто С. *Роль И. В. Сталина в создании и развитии советской педагогики*. Труды Одесского государственного университета. Сборник кафедры педагогики, 1940, т. 1, с. 3–25.

Масенко Л. *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: ТОВ “Видавництво “Кліо”, 2017, 240 с.

Селіханович Й. Б. *Педагогічне значення учення Леніна про соціалістичну дисципліну*. Радянська школа, 1946, № 1–2, с. 11–15.

Articles

Вайс Д., *Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении*. Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2007, с. 34–60.

Кронгауз М., *Русский язык и новояз: между мифом и реальностью*. Статьи по лингвистике. «Дело» РАНХиГС, 2016, с. 233–253.

Сарнов Б., *Наши советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма*. Эксмо. Москва, 2005, с. 356–410.

Чавдаров С. Х. *Найдемократичніша в світі школа*. Радянська школа, 1947, № 5, с. 29–49.

Чавдаров С. Х. *Школа в Західній Україні*. Комуністична освіта, 1939, № 11, с. 21–29.

Internet sources

"26–28 апреля в Эстонии вспыхнули волнения русскоязычного населения, которые переросли в массовые беспорядки": <https://vz.ru/news/2022/5/9/1157665.html>

"Авария Ка-27-высадка десанта вылилась в жесткую посадку": <https://www.youtube.com/watch?v=jbO-mG2FtZo>

"База в поселке Юрьевка: кто тренирует Азов": <https://www.youtube.com/watch?v=wz0Q6XnJXq4>

"Боевики «Азова» предприняли очередную безнадежную попытку прорыва": <https://www.mk.ru/politics/2022/05/07/boeviki-azova-predprinyali-ocherednuyu-beznadezhnyuyu-popytku-proryva.html>

"Борщ как экстремизм – Мария Захарова": https://www.youtube.com/watch?v=x5s2F_9GPXo

"Брянца оштрафовали за дискредитацию российской армии в соцсетях": https://newsbryansk.ru/fn_948044.html

"В Белгороде поврежден дом после инцидента в небе над городом": <https://www.interfax.ru/russia/826645>

"В Кузбассе из-за подтопления 25 человек транспортировали на другой берег реки": <https://gazeta.a42.ru/lenta/news/136002-v-kuzbasse-iz-za-podtopleniya-25-celovek-transportirovali-na-drugoi-bereg>

"В Кузбассе назначили первый штраф по статье о дискредитации российской армии": <https://www.youtube.com/watch?v=YgGwKPY8pI>

"В МИД рассказали, кто затягивает Россию в бои в Украине": https://tsargrad.tv/news/v-mid-rossii-rasskazali-kto-zatjagivaet-rossiju-v-boi-na-ukraine_543178

"В Минпромторге прокомментировали ситуацию с ассортиментом товаров": <https://newstracker.ru/news/2022-04-21/v-minpromtorge-prokommentirovali-situatsiyu-s-assortimentom-tovarov-1677352>

"В петербургском метро протечку на «Дунайской» назвали "водопроявлением": <https://forpost-sz.ru/a/2022-03-16/v-peterburgskom-metro-protechku-na-dunajskoj-nazvali-vodoproyavleniem>

"В России нет устойчивого дефицита лекарств, заявил Росздравнадзор": <https://ria.ru/20220428/lekarstva-1785864700.html>

"В РФ утверждён список "недружественных стран": <https://www.youtube.com/watch?v=qhxFjiorKl8>

"Вертолет Ми-8 опрокинулся на бок при взлете в Красноярском крае": <https://lenta.ru/news/2019/12/25/vertolet/>

"Власти сообщили о «хлопке» в Белгородской области на границе с Украиной": <https://www.fontanka.ru/2022/04/05/71234177/>

"Вторжение "зеленых человечков": <https://www.youtube.com/watch?v=5IEJFLSCEDs>

"Глава Забайкалья предложил сделать круглогодичными выплаты борющимся с природными пожарами": <https://tass.ru/obschestvo/14588227>

"Глава МИД Лавров: Зеленский должен отдать приказ прекратить сопротивление": <https://yamal-media.ru/news/glava-mid-lavrov-zelenskij-dolzhen-otdat-prikaz-prekratit-soprotivlenie>

"Доступное вместо желаемого. Потребительский спрос в условиях жесткой экономии": <https://meatinfo.ru/news/dostupnoe-vmesto-gelaemogo-potrebitelskiy-spros-v-434727>

"Жесткая посадка Ми-8 произошла в Забайкалье": <https://www.m24.ru/videos/proisshestiya/01052022/457297>

"Жители Белгорода слышали "хлопки" ночью": <https://www.youtube.com/watch?v=6SrBofMMSaw>

"За "экстремизм" задержали Борисовского таксиста, который отказался возить российских военных, пока РФ не выведет войска": <https://news.zerkalo.io/life/13398.html>

"За обрушение штукатурки на женщину в центре Тюмени ответит управляющая компания": <https://nashgorod.ru/news/2022-04-06/za-obrushenie-shtukaturki-na-zhenschinu-v-tsentre-tyumeni-otvetit-upravlyayuschaya-kompaniya-2156408>

"Задымление в гипермаркете "Линия": <https://www.youtube.com/watch?v=Vw0MF3urlGg>

"Задымление произошло в больнице имени Жадкевича на западе Москвы": <https://www.m24.ru/videos/proisshestiya/10052022/459739>

"Исходим из того, что это будут миротворческие силы". Совфед разрешил Путину ввести войска в ДНР и ЛНР": <https://rtvi.com/news/iskhodim-iz-togo-chto-eto-budut-mirotvorcheskie-sily-sovfed-razreshil-putinu-vvesti-voyska-v-dnr-i-l/>

"Кризис в финансах и экономике Набиуллина завуалировала словосочетанием "структурные преобразования": <https://www.youtube.com/watch?v=EcSX5CHyfdg>

"Лавров заявил, что роддом в Мариуполе являлся базой Азова": <https://regnum.ru/news/polit/3528937.html>

"Лавров про отвод российских войск от Киева. "Жест доброй воли": <https://www.youtube.com/watch?v=ggnfeQleGSU&t=72s>

"Лавров: Киевский режим не оценил жест доброй воли России": <https://regnum.ru/news/polit/3569090.html>

"Минобороны: Цель перегруппировки войск России – завершение спецоперации на Донбассе": <https://www.youtube.com/watch?v=wpScqbLLd0>

"Мы не требуем сдаться": Лавров миняе риторику": <https://www.youtube.com/watch?v=GWminUpjJo0&t=76s>

"На базе "Азова" под Мариуполем нашли секретные методички армии США": <https://ria.ru/20220422/azov-1784970814.html>

"На депутатов Красносельского округа Москвы завели дела о «фейках» про армию, так как они назвали «спецоперацию» войной": <https://zona.media/news/2022/04/26/delo-feiki>

"Набиуллина анонсировала структурную трансформацию экономики России. Как это будет выглядеть": <https://secretmag.ru/survival/nabiullina-anonsirovala-strukturnuyu-transformatsiyu-ekonomiki-rossii-kak-eto-budet-vyglyadet.htm>

"Не успел сойти снег, как появились огнеопасные термоточки": <https://www.youtube.com/watch?v=Q1JmN7rWSpg>

"Новая корректировка цен на бензин": <https://www.youtube.com/watch?v=iYmaPcm7zY&t=15s>

"Новояз в России": <http://surl.li/dxvjx>

"От 'хлопков' к 'планируемому высвобождению': почему в России вновь активизировался политический новояз": <https://66.ru/news/columnists/249998/>

"Очевидцы обстрела украинцами белгородского села": <https://www.youtube.com/watch?v=sfX8XAhK8dc>

"Передислокация российских войск на Украине вызвана военными причинами": <https://argumenti.ru/army/2022/04/766601>

"Песков заявил о необходимости уничтожения украинских нацбатальонов": <https://www.mk.ru/politics/2022/04/15/peskov-zayavil-o-neobkhodimosti-unichtozheniya-ukrainskikh-nacbatalonov.html>

"Подтопление грозит жилым микрорайонам Уральска": https://www.youtube.com/watch?v=C7_gF5YxEJk

"Путин на Параде Победы: "Россия дала упреждающий отпор агрессии": <https://www.youtube.com/watch?v=aqK8ySTzFhk>

"Путин объявил о начале военной операции в Донбассе": <https://www.youtube.com/watch?v=jdk2Wekk7d4>

"Путин подписал указ об экономических мерах против недружественных стран": <https://rtvi.com/news/putin-podpisal-ukaz-ob-ekonomicheskikh-merakh-protiv-nedruzhestvennykh-stran/>

"Путин призвал украинских военных "брать власть в свои руки": <https://www.youtube.com/watch?v=3QicMJ53m7w>

"Путин. Зеленые человечки 4 марта 2014": https://www.youtube.com/watch?v=54_g8Qgvacs

"Результат опрокидывания на бок вертолѐта Ми-8 в г. Могоча, Забайкальском крае": <https://www.youtube.com/watch?v=cL3Z94qzUOE>

"РИА Новости: "Сегодня на аэродроме в Саратовской области во время учебно-тренировочных полетов при заходе на посадку произошло сближение двух вертолетов": https://t.me/rian_ru/160906

"Рослесхоз опроверг данные Greenpeace о пожарах в Якутии": https://www.gazeta.ru/social/news/2021/08/13/n_16378520.shtml

"Российские компании подпишут хартию по защите детей в интернете": <https://www.vedomosti.ru/media/articles/2021/08/31/884579-rossiiskie-hartiyu>

"Россия вступила в эпоху отрицательного роста": <https://lenta.ru/news/2020/05/08/minus/>

"Русские не враги, а освободители": <https://360tv.ru/tekst/obschestvo/russkie-ne-vragi-a-osvoboditeli/>

"Хлопок газо-воздушной смеси произошел в жилом доме в Барнауле": https://www.gazeta.ru/social/news/2021/07/28/n_16305278.shtml

"Хлопок газо-воздушной смеси произошел в частном доме в п. Большевик": <https://www.youtube.com/watch?v=W17DwVwjOWo>

"Цены на новые машины резко упали. Что будет дальше": <https://www.autonews.ru/news/626acd8f9a79479d0ee83743>

"Что известно о гибели крейсера "Москва": <https://tass.ru/proisshestiya/14377081>

"Российские работодатели предупредили о высвобождении 59 тыс. работников": <https://www.interfax.ru/business/831087>

Елена Драпеко: *"Это называется превентивный удар"*. "Скажи Гордеевой": <https://www.youtube.com/watch?v=snLa5oyjwPM&t=886s>

Ренчка І., *Радянська новомова в українському словникарстві*. Слово просвіти, 2019. <http://slovoprosvity.org/2019/02/28/radyanska-novomova-v-ukrajinskomu-slovnnykarstvi/>

Федеральный закон Российской Федерации № 32-ФЗ 2022 года: <http://surl.li/dxvkf>

Olena Havryliuk

ORCID 0000-0001-8646-8234

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie

gavryliukolena@gmail.com

OBRAZ GODNEGO ŻYCIA W POLSKICH HISTORYCZNYCH INSKRYPCJACH Z PODOLA – MIĘDZY PRZESZŁOŚCIĄ A PRZYSZŁOŚCIĄ W NAUCZANIU JĘZYKOWO-KULTUROWYM

Adnotacja. W artykule przeanalizowano napisy inskrypcyjne na dziewiętnastowiecznych zabytkowych katolickich cmentarzach Podola, w których zaznaczono działalność, zachowanie zmarłego. Te informacje składają się na obraz godnego życia osoby zmarłej. K. Długosz podkreśla, że nie ma inskrypcji, która nie miałaby celu¹. Większość inskrypcji mają charakter onomastyczny. Zamieszczone zostały jako dodatkowe dane, w fakultatywnej części inskrypcji i stanowią zawsze wybór nadawcy (fundatora). Nadawcą inskrypcji była albo rodzina, albo społeczeństwo. Oni właśnie decydowali, jaki tekst będzie umieszczony na nagrobku, jakie podsumowanie życia niezycjącej osoby będzie utrwalone. Informacje fakultatywne są znaczące dla kultury polskiej, dla pamięci i wychowania przyszłych pokoleń, wskazują na prawdziwe cechy i godność ludzkiego życia.

Słowa kluczowe: Podole, inskrypcje nagrobne, godne życie, ludzka godność.

THE IMAGE OF A DIGNIFIED LIFE IN POLISH HISTORICAL INSCRIPTIONS FROM PODOLIA – BETWEEN THE PAST AND THE PAST IN LINGUISTIC AND CULTURAL TEACHING

Abstract. The article analyzes the inscriptions on the 19th-century historic Catholic cemeteries of Podolia, which indicate the activity and behavior of the deceased. This information creates a picture of a deceased person living in dignity. K. Długosz emphasizes that there is no inscription that would not have a purpose. Most of the inscriptions are onomastic. They are included as additional data, in the optional part of the inscription, and are always the choice of the sender (founder). The sender of the inscription was either family or society. It was they who decided what text would be placed on the tombstone, what summary of a dead person's life would be recorded. Facultative information is significant for Polish culture, for the memory and upbringing of future generations, they indicate the true features and dignity of human life.

Key words: Podolia, tombstones, a dignified life, human dignity.

Ojczyzna twa dziecię,
To mogił tych świat,
Gdzie leżą umarli
Pradziady i dziad
Gdzie w ziemię krew wsiąkła
Ich pot i ich łza:
To wszystko, to wszystko
Ojczyzna jest twa!²
(Artur Oppman)

Wstęp

Celem artykułu jest próba wyznaczenia pojęcia „godne życie”. Punktem wyjścia stały się informacje zawarte w częściach fakultatywnych inskrypcji nagrobnych zachowanych na zabytkowych katolickich cmentarzach XIX wieku na Podolu. Napisy nagrobne mogły utrwalac nie tylko podstawowe (onomastyczne) dane o osobie zmarłej, ale też wiadomości dotyczące zachowania

¹ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językowym*, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 15.

² A. Omiotek, *Za siódmą górą. Wybór wierszy i komentarze*, „Teka nauczyciela,” z. 2, Lublin 2014, s. 24-25.

w ciągu życia. Dotyczyło to nagrobków ludzi, o których możemy mówić, że ich działalność, praca, uczynki były godnymi. Przedstawione analizy zmierzają do odpowiedzi na pytania, czy pojęcie „godnego życia” zmienia się na przestrzeni dziejów, czy znaczenie godności zapisane w dziewiętnastowiecznych inskrypcjach jest zrozumiałe w czasach współczesnych, jak obecnie wyznaczany jest zakres znaczeniowy pojęcia „godność”. Nadrzędnym celem artykułu jest próba wskazania, czy nadal to pojęcie jest czytelne, niezmiennie w swojej semantyce, czy wpływ czasu i warunki zewnętrzne (technologia, rozwój nauki, przemiany społeczno-kulturowe i in.) wpłynęły na jego zmiany. Jest to jednocześnie próba szukania tekstów kultury i wartości, do których można by odwoływać się w nauczaniu językowo-kulturowym.

Miejscem pamięci ludzkiej są cmentarze i napisy nagrobne, w których „odnotowuje się ważne przemiany społeczne, wielkie wydarzenia historyczne itp. [...] takie inskrypcje stanowią pasjonującą dziedzinę obserwacji [...] są w pewnym sensie żywą kronikę przemian, które tak mocno odbiły się w świadomości społecznej, że nawet znalazły się w napisach nagrobnych”³. Inskrypcje zawierają elementy obligatoryjne (onomastyczne), ale mogą też być rozbudowane o elementy fakultatywne, podające dodatkowe informacje o zmarłym lub (i) o nadawcy (fundatorze)⁴. Z takich właśnie złożonych, onomastyczno-tekstowych inskrypcji odczytywać dziś można m.in. znaczenie pojęć „godny”, „godność”, „godne życie”. Kulturowa funkcja inskrypcji jest od dawna podkreślana. W. Kupiszewski patrzy na inskrypcje nagrobne jak na komunikaty kulturowe, lingwistyczne, literackie i socjologiczne, chce „wydobyć z nich to, co pobudza naszą wyobraźnię do refleksji, co nam przez nie w głębokim milczeniu groby przekazują”⁵.

W artykule wykorzystano trzy grupy danych. Po pierwsze, są to dane leksykograficzne. Odwołałam się do znaczenia słownikowego leksemów „godny”, „godność” i ich połączeń. Podstawą tych danych były: *Słownik wileński* (wersja elektroniczna), *Słownik synonimów*, *Słownik poprawnej polszczyzny*, *Wielki słownik języka polskiego PAN* (wersja internetowa) i in. Po drugie, wykorzystałam dane tekstowe z inskrypcji nagrobnych. Przyjęłam, że inskrypcja jako tekst kultury zachowuje pewne myślenie polskiej wspólnoty katolickiej z Podola i przekazuje informacje o tych cechach, zachowaniach, które ona uważała w danym okresie za godne. Podstawę materiałową stanowią historyczne inskrypcje nagrobne z cmentarzy z obwodów chmielnickiego, czerniowieckiego, winnickiego, żytomierskiego, które znajdują się na terenie dzisiejszej Ukrainy. Poddano także analizie inskrypcje i tablice pamiątkowe z kościołów katolickich terenu Podola. Materiał ten został zebrany drogą osobistej eksploracji na zabytkowych katolickich cmentarzach na Podolu, a druga część to fotografie z albumów *Mogilę pradziada ocal od zapomnienia*. Trzeci typ danych to wyniki ankiet przeprowadzonych w roku akademickim 2021/2022 wśród studentów UJD. Byli to studenci 1. roku filologii polskiej (29 osób, w tym 14 osób z Ukrainy) oraz 3. roku filologii polskiej (7 osób) Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Długosza w Częstochowie. Studenci otrzymali określone zadania: wyjaśnić znaczenie słów „godny”, „godność” i dodatkowo spróbować stworzyć inskrypcję swojego autorstwa, uwzględniającą zasługi (to polecenie nie było obowiązkowe). W analizach zwrócono uwagę na ewentualne różnice w odpowiedziach studentów z Polski i Ukrainy, na co mogą mieć wpływ różnice kulturowe a także doświadczenia współczesne.

Godny, godne życie w świetle słowników

Jako podstawę analiz przyjęłam dane słownikowe, które przybliżają znaczenie omawianego pojęcia.

Słownik wileński, obejmujący leksykę XIX wieku (drugiej połowy), podaje przy leksemie *godny* znaczenie: `zacny, szanowny`⁶, *Słownik języka polskiego* Witolda Doroszewskiego⁷ wymienia dwa znaczenia: *godny*, 1. `wart czegoś lub kogoś` 2. `pełen poczucia własnej wartości lub

³ K. Długosz, *op. cit.*, s. 9-10. Jak podaje badacz, inskrypcja „to krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym” (tamże, s. 15).

⁴ Ibidem, s. 11-12.

⁵ W. Kupiszewski, *Groby mówią*, „Literatura Ludowa” 1986, nr 2, s. 27-47.

⁶ <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>

⁷ <https://sjp.pwn.pl/doroszewski>

wzbudzający szacunek; też: wyrażający to poczucie'. W *Słowniku języka polskiego PWN*⁸ *godny*, *godzien* notowany jest ze znaczeniami: 1. 'wart czegoś lub kogoś', 2. 'nienaruszający niczyjej godności', 3. 'zachowujący się z godnością'. Podobnie w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny*⁹: *godny* – 'zasługujący na coś, dorównujący komuś', 'wzbudzający szacunek, poważany. *Wielki słownik ortograficzny PWN*¹⁰ podaje także *wspólnokorzeniowe wyrazy*: *godnie*, *godnościowy*, *godność*, *godny*.

Także *Wielki słownik języka polskiego PAN*¹¹ odnotowuje kilka znaczeń leksemu *godny*: taki, który odpowiada swoim znaczeniem i rangą oraz wartością komuś lub czemuś; taki, który wzbudza poważanie, szacunek; taki, który odpowiada swoim znaczeniem i rangą oraz wartością komuś lub czemuś. Ważne jest też definiowanie przez ten słownik leksemu *godność*: *godność* (*ludzka*), książk. 'poczucie wartości przysługujące człowiekowi, które nakazuje postępowanie według ważnych zasad ogólnoludzkich, powiązane z szacunkiem, który zyskuje się w oczach innych'. W *Słowniku synonimów*¹² wymienia się pokrewne znaczeniowo wyrazy: *godność* – cześć, duma, funkcja, honor, pozycja, praca, stanowisko, twarz; *godny* – dumny, królewski, poważny, uczciwy, uroczysty, wart, właściwy.

Z ustaleń leksykograficznych wynika więc, że leksem *godny* ma ogólne znaczenie pozytywne wartościujące czyjeś działanie, zachowanie i nobilituje osobę, która prowadzi godne życie.

Godne życia w katolickich inskrypcjach z Podola

Podobne do słownikowego znaczenie nobilitujące odczytujemy też w świetle inskrypcji nagrobnych, które utrwalają wybrane – godne – fragmenty życia zmarłych, te, które fundator uznaje za godne przekazania następnym pokoleniom. Dlatego też cmentarze są ważnymi miejscami pamięci dla żyjących, są swojego rodzaju „archiwum” naszej historii, świadectwo dla ówczesnych, ale i teraźniejszych pokoleń Polaków¹³. Inskrypcje zachowały się na zabytkowych polskich cmentarzach katolickich Podola, również w kościołach, które ocalały od zniszczeń dokonywanych w czasach radzieckich, są tablice pamiątkowe poświęcone przez fundatorów ważnym, szanowanym w społeczeństwie zmarłym ludziom. K. Długosz podkreśla, że „powodem umieszczenia napisu na grobie była i jest pamięć albo dokładniej – przeciwdziałanie zapomnieniu. [...] Zapobiegając [...] zanikowi, stawiamy nagrobki, które niejako zmuszają nas do myślenia, pamiętania, odtwarzania przebiegu życia zmarłego”¹⁴. Analiza inskrypcji pozwoli przybliżyć te działania człowieka, które składały się w XIX wieku na obraz życia godnego, mogącego być wzorem dla żyjących.

W bitwie pod Rarańczą (wieś w rejonie nowosielskim obwodu czerniowieckiego) w roku 1918 II Brygada Legionów pod wodzą generała Józefa Hallera przedarła się przez linię frontu austriacko-rosyjskiego. W albumie *Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia*¹⁵ znajduje się zdjęcie zbiorowej mogiły poległych żołnierzy, na której między innymi napisano:

Ktokolwiek jesteś – **naucz się**
ode mnie jak słodko i szlachetnie
umierać dla ojczyzny

Poległym w 1918 r.

(Rarańcza)¹⁶

⁸ *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2015, s. 236.

⁹ *Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN*, red. A. Markowski.

¹⁰ *Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji*. Wydanie nowe, opracowanie zasad pisowni i interpunkcji polskiej, red. E. Polański, Warszawa 2003, s. 255.

¹¹ <https://wsjp.pl>

¹² *Słownik synonimów*, red. Z. Kurzowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015, s. 118.

¹³ O. Havryliuk, *Inskrypcje nagrobne z zabytkowych katolickich cmentarzy Podola jako rodzaj archiwum kulturowego*, [w:] *Архівістика: теорія, методика, практика. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції*, Кам'янець-Подільський 2021, s. 42-48.

¹⁴ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językowym*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej w Gorzowie Wielkopolski, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 14.

¹⁵ Album *Mogiłę pradziada ocal od zapomnienia*, Winnica, 2018/1019, Clara Studio, s. 66.

¹⁶ W nawiasach podano nazwy miejscowości, w których znajdują się zabytkowe cmentarze katolickie, skąd pochodzą przytaczane inskrypcje.

Napis upamiętnia jeden z przejawów godnego życia, wzór dawany przez poległych w walce o niepodległość Polski i wolność narodu polskiego. Taka śmierć jest bohaterską, a oddanie życia za Ojczyznę – *słodkim i szlachetnym*, bo jest ofiarą za istnienie Ojczyzny i Polaków.

Na nagrobkach nie można było umieszczać rozbudowanych napisów o faktach z życia osoby zmarłej, które fundator uznawał za godne. Natomiast na tablicach w kościołach czy w rodzinnych kaplicach pogrzebowych było dość miejsca, żeby opisać godne życie zmarłych, ich zasługi dla społeczeństwa. Najbardziej ceniono miłość do Ojczyzny, zasługi w jej obronie, a także pomoc ludziom.

Na ścianach katedralnego kościoła św. Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim zachowały się tablice upamiętniające znanych ludzi Podola. Część napisu wydaje się być hasłem prawdziwego patrioty, wyznaczającym *godne życie: ukochał ojczyznę ludzkość i prawdę*. Pozostaje ono aktualne jako przesłanie dla każdego człowieka, który chce żyć godnie. Autorami tych słów byli ludzie, którzy doceniali zasługi zmarłego. Jeśli zwracać uwagę na daty życia, to można lepiej zrozumieć słowa z epitafium, „przeczytać” informację o powstaniu styczniowym 1863 roku, obejmującym też tereny Podola:

Ś. † P.

KAROL SULIMA-
PRZYBOROWSKI¹⁷

Dr MEDYCYNY I CHIRURGII
SYNDYK KOŚCIOŁA KATEDR.

*1824 w CHOJNIKACH (MINSK.G.)

†1879 w KAMIENCU PODOLSKIM

**„UKOCHAŁ OJCZYZNĘ
LUDZKOŚĆ I PRAWDĘ”
CZEŚĆ JEGO ZASŁUGOM**

POKÓJ JEGO DUSZY.

(Katedralny Kościół św. Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim)

Nadawcą następnej inskrypcji jest żona zmarłego. Krótkie epitafium wyraża szacunek, jakim darzyli go koledzy, znajomi, i miłość rodziny. Tu z kolei przykładem *godnego życia* staje się poświęcenie dla innych w codziennym, rodzinnym życiu:

JAN SAWICKI

ur. 1831 r. zmarły 1893 r.

żył dla drugich Kochany przez rodzinę

Szanowany przez kolegów i znajomych

niech w Bogu spoczywa

Najdroższemu Mężowi.

(Lityń)

Kolejna inskrypcja wprost podaje cechy osoby zmarłej, które zasługują na upamiętnienie. Są to cechy człowieka wartościowego, w najwyższym stopniu uczciwego, postępującego w sposób etyczny:

S. P.

Juliusz

Krzczkowski

† 1905

Zacny¹⁸ szlachetny¹⁹

Cześć Twej pamięci

(Krasne)

¹⁷ Polski Słownik Biograficzny t. 29, s. 80. Przeborowski Karol (1824-1879) chirurg, działacz społeczny.

¹⁸ Zacny człowiek: który postępuje uczciwie, godny jest zaufania, szacunku (Dobryśownik.pl/slowo/zacny/64437/).

¹⁹ Szlachetny człowiek: postępujący w sposób wspaniałomyślny, uczciwy i bezinteresowny. (<https://sjp.pwn.pl/sjp/szlachetny;2526776.html>).

Cechą godnego życia są dobre uczynki w różnych sferach. Mauzoleum Konstantego Sarneckiego w Jampolu mieści napis o ciekawej formie gramatycznej (czasownik + przysłówki + imiesłów), ujmującej krótko i wyraziście przesłanie życia zmarłego. Był on znanym muzykiem-wiolonczelistą, który położył zasługi na polu kultury (m.in. założył w Jampolu szkołę muzyczną). Pojęcie dobra utożsamia się w poniższej inskrypcji również z wartościami etycznymi człowieka, jego stosunkiem do ludzi:

ŻYŁ DOBRZE CZYNIĄC

KONSTANTY KORWIN SARNECKI

1863-1911

(Jampol)

Tradycja opisywania zasług zmarłych dla społeczności przetrwała jeszcze od wcześniejszych czasów. Takim przykładem jest tablica poświęcona Pawłowi Dameckiemu herbu Prus, który prawdopodobnie był oddelegowany w *ziemię moskiewskie* i tam *mężnie odprawował dla pokoju królestw polskie i dla sławy narodu*. Kolejny raz wyznacznikiem godnego życia staje się służba dla Ojczyzny:

IN NOMINE DNI

W. SLACHETNIE WRODZONY P. PAWEŁ DAME

CKI S POWIATV CIECHANOWSKIE HERBU PRUS PO

WIELKICH PRACACH I DZIELNYCH SPRAWACH KTORE

MEŻNIE ODPRAWOWA W ZIEMI MO(s)KIEWskie U CZASY WOYN

PRZES LAT PIĘC DLA POKOY Y CŁOSCI R PLITEY I KROLEW

STW POLSKIE I DLA SLAWY NARODU SWE TE Sz KAPLYCE

ZEV DOWAŁ OZDOBIŁ Y NADAŁ NACZES Y CHWALE TROICYPRZE

N SWIE[...]ZEY BOGUIEDYNEM Y APOSTOŁOW WIELKIE PAWŁO

WI S.Y W.O. DOMINIKOWI S PATRONOM SWEM WESPOLTES

YNA ODPOCZYNEK WIECZNY TAK SOBIE JAKOY KREWNEM SW [...]

G PAMIĄTKĘ ROKU OD NARODZENIA PANSKIE 1[...]

DAŁO JEGO ZMARLETY IEST POGRZEBIONE ROKY 16Z9

DNIA ZZ MEJCIAŁ LISTOP: DYSZA IEGO WIECZNIE WPANV²⁰

(Katedralny Kościół św. Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim)

Hrabia Ignacy Ścibor-Marchocki²¹, o którym na Ukrainie często mówiono, „особисто стежив, щоб на могилах не тільки високих посадових осіб, а й простих смертних робилися змістовні написи, які б підсумовували їх життєвий шлях” (osobiście dopilnował, aby na grobach nie tylko wysokich urzędników, ale i zwykłych śmiertelników wypisywały się znaczące inskrypcje, które podsumowywały ich sposób życia)²². Przykład jednego z takich epitafiów, które złożył sam hrabia I. Marchocki, jest następujący: „Походив із землеробів і звався Гортензій. За ремеслом був садівник і працюю своєю багато сприяв для прикрашення Притулії. Був вельми талановитий і розумово розвинутий. Жив майже 50 років, а помер 17 березня 1825 р.” („Pochodził z rolników i nazywał się Hortenzij. Z zawodu był ogrodnikiem i bardzo przyczynił się do dekoracji Przytulii. Był bardzo utalentowany i umysłowo rozwinięty. Żył prawie 50 lat i zmarł 17 marca 1825 r.”)²³. Obraz godnego życia wypełnia więc praca odpowiednia do pochodzenia, ale też walory umysłowe.

²⁰ Zachowano w artykule oryginalny zapis przykładowych inskrypcji.

²¹ Ignacy Jerzy Ścibor-Marchocki herbu Ostoja (1755-1827) – chorąży trembowelski, komisarz powiatu kamienieckiego. Pan na Jarmolińcach, Otrokowie, Mińkowcach, Przytulii na Podolu, znany z proklamowania na terenie swoich posiadłości niepodległego Księstwa Mińkowieckiego. Przeprowadził w swoich dobrach wiele reform. Między innymi zniósł pańszczyznę, ustanowił sądownictwo równe dla wszystkich obywateli swojego państwa. Na terenie swoich dóbr ogłosił powołanie „niepodległego państwa”. pl.wikipedia.org/wiki/ignacy_Scibor_Marchocki

²² W. W. Neczajto, *Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького*. [w:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року), Хмельницький, «Поділля», 1999, s. 153.

²³ Cyt. Za B. Hryszczuk, *Поділля – колись і доле*. Львів, 1988, s. 89.

Pamięci godnemu Joachimowi Karolowi Potockiemu²⁴ umieszczona została dość wielka tablica, na której zaznaczono zasługi i odznaczenia zmarłego, który dla *miłości ojczyzny dokończony zostawił* miejscowy kościół. Najciekawsze, że zgodnie ze swoją wolą został pochowany pod progiem tego kościoła:

WIELKOPOMNEMU.PAMIĘCI.GODNY
IOACHIM KAROL
POTOCKI
PODCZASZY LITEWSKI.KA
WALER ORDERU BIAŁEGO
ORŁA.KTÓRY
DLA CHWAŁY BOSKIEJ TEN
KOŚCIOŁ DOBROCZYNNOSĆIĄ
SWOJĄ DOKONCZONY ZOSTAWIŁ
DLA MIŁOŚCI OJCZYZNY. ZDRO
WIE Y FORTUNĘ OFIAROWAŁ.
ZASŁUŻONY BOGU, NARODOWI. Y
MU. PRZEZ RELIGIĘ. MIŁOŚC Y
DOBROCZYNNOSĆ.
ZAKOŃCZYŁ DOCZESNE ŻYCIE
DNIA 21 MAIA. ROKU PAŃ
SKIEGO 1791 A SWEGO 70.
POD PROGIEM DRZWI. TEGO
KOŚCIOŁA. WEDŁUG WOLI SWO
IEY POCHOWANY. PROSI O TE
SŁOWA. WIECZNY ODPOCZYNEK
RACZ MU DAĆ PANIE.

(kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Murafie)

W kolejnej inskrypcji do refleksji nad wartością życia skłaniają odbiorcę słowa *żył w trudach i boju*. Daty śmierci i lata życia wskazują, że w momencie powstania styczniowego miał 15 lat i prawdopodobnie wtedy przechodził swój życiowy sprawdzian. Trzeba też zauznaczyć, że wartościujący przymiotnik *zaczny* tworzy metaforyczne określenie zmarłego, co jest (*zaczny duchu*), co nie jest często spotykane w inskrypcjach.

Ś. † P.
FRANCISZEK
ROZWADOWSKI
ŻYŁ LAT 65
ZM. 4 SIERPNIA
1913 R.
ŻYŁ W TRUDACH I BOJU
O ZACNY TY DUCHU SPOCZYWAJ W POKOJU,
BYŚ ZOSTAŁ PRZYJĘTY DO PRZYBYTKU PANA,
PRZECHODNIA O WESTCHNIENIE – PROSI
ŻONA STROSKANA

(Hniwań)

Inne ciekawe metafory podsumowujące życie osób zmarłych znajdują się w inskrypcji poświęconej prawdopodobnie braciom (Władysław i Michał Moszyńscy): *krzyż był godłem ich życia, świętość wzięli z sobą*. Odniesienia do symboli religijnych każą się domyślać, że zmarli byli prawdziwymi katolikami, którzy w swym ziemskim życiu dawali świadectwo godnego życia:

²⁴ Polski Słownik Biograficzny t. 28 s. 50 POTOCKI Joachim Karol (ok. 1721-1791) starosta trembowelski, podczaszcy litewski, generał-porucznik, konfederat barski. Pochowany w kościele pw. Niepokalanego Poczęcia NMP w Murafie na Podolu o czym świadczy tablica epitafijna zamieszczona tamże. Za zasługi został odznaczony Orderem Orła Białego w 1763 roku.

Ś. † P.
 WŁADYSŁAW
 MOSZYŃSKI
 ŻYŁ LAT 44 † III/VII 1899 r.
 PROSI O WESTCHNINIE DO BOGA
 TU SPOCZYWAJĄ ZWŁOKI
 Ś. P.
 MICHAŁA MOCHYŃSKIEGO
 ŻYŁ LAT 52 . † 27/IV 1900 r.
 PROSI O MODLITWACH
CO ZIEMSKIEGO
TU RZUCILI
 ŚWIĘTOŚĆ WZIĘLI
 Z SOBĄ
 KRZYŻ BYŁ GODŁEM
 ICH ŻYCIA
 KRZYŻ GROBÓW
 OZDOBĄ

(Czczelnik)

Tekst epitafium poświęconego doktorowi Władysławowi Kunickiemu jest bogaty w metafory, które wskazują, że życie było poświęcone walce o wolność kraju. Daty życia dowodzą, że urodził się w kilka lat po powstaniu listopadowym, a na czas powstania styczniowego miał lat 27. Te wydarzenia, a również wychowanie rodzinne w duchu patriotycznym było skutkiem tego, że *miłował Boga, ludzkość i Ojczyznę*. Dla przyszłych pokoleń zostawił nie złoto, a *ducha szczytne ideały*, żył nie dla chwały. Te ideały, ten młody duch walki za Ojczyznę, swoją pracę przekazywał dla następnych pokoleń: *swą młodą pieśnią wzniesion nad otchłanię*. Antonimiczne przedstawienia *czarnej nocy* i *czekania wschodu słońca*, kiedy przyjdzie *zmartwychwstanie* pozwala zrozumieć, że podmiot inskrypcji był patriotą, walczył i wierzył w odnowienie prawdy, wolności:

Ś. P.
 Doktor
 WŁADYSŁAW KUNICKI
 ur. 26 Marca 1836 r.
 † 13 Listopada 1903 r.
 Cześć Jego pamięci
 Pokój Jego duszy!
Miłował Boga, ludzkość i Ojczyznę
 Nie pragnął złota i nie szukał chwały
 Lecz droższą od nich zostawił spuszczoną
 Bo swego ducha szczytne ideały!
 I pracy brzemień donosił aż do końca
 Swą młodą pieśnią wzniesion nad otchłanię
 Wśród czarnej nocy czekał wschodu słońca,
 I na grób patrząc wierzył w zmartwychwstanie

(Żytomierz)

Niewiele przykładów napisów nagrobnych pokazuje *godne życie* kobiet. Ich udziałem była rodzina, wychowanie dzieci, a wzorowe życie składało się z *dobrych uczynków*:

Ś. † P.
 Magdalena
 BITNER
 żyła lat 74
 um. 18 Czerwca 1907 r.
Wieczny odpoczynek

racz Jej dać Panie
za Jej dobre uczynki
w ciągu całego życia (Janów)

Co było synonimem *godnego życia* dla ludzi żyjących w XIX wieku na Podolu, które zostało pod władzą Imperium Rosyjskiego od drugiego rozbioru Polski? Jak poświadczają inskrypcje nagrobne, były to *szczytne ideały*: miłowanie Boga, ludzi, Ojczyzny, dobre uczynki, ofiarność, wiara w przyszłość, kiedy *wезде słońce*. Życie, które po śmierci nobilitowało osobę, zapewniało jej dobrą pamięć to takie, o którym pisano: być *zasłużony Bogu, Narodowi. Y Mu. Przez religię, miłość y dobroczynność, słodko i szlachetnie umierać dla ojczyzny*.

Godne życie w opiniach współczesnego młodego pokolenia. Wychowanie językowo-kulturowe a świadectwa historycznych inskrypcji

Dla ukazania współczesnego odbioru pojęć *godny*, *godność*, *godne życie* odwołałam się do badań ankietowych przeprowadzonych wśród studentów filologii polskiej (rok akademicki 2021/2022). Zaproponowano studentom wyjaśnienie tych pojęć, co wywołało reakcję zaskoczenia spowodowaną prawdopodobnie tym, że odpowiednie leksemy nie należą do ich słownictwa czynnego. W uzyskanych odpowiedziach studentów z Polski pojawiły się takie m.in. wyjaśnienia: „Godność to inaczej znanie swojej wartości i szanowanie siebie. Coś, co godzi w godność osobistą człowieka, odbiera jego wartość i szacunek”; „godność rozumiem jako poczucie własnej wartości, świadomość samego siebie, swoich możliwości. Jest to również pragnienie posiadania szacunku ze strony rówieśników, przyjaciół, ale również od osób zupełnie dla nas obcych. Synonimem godności jest dla mnie szacunek”. Studenci z Ukrainy z kolei łączyli *godność* z: „odczucie tego, że żyjesz poprawne życie, podejmujesz poprawne decyzji”; „nie zdradzanie swoim zasadom”; „kiedy człowiek zna czego on wart, zna jak potrzebnego siebie powodzić, zna swoją granicę osobistą”; „życie w zgodzie ze sobą, nie poddawanie się presji innych ludzi, szanowanie własnego „ja” oraz innych ludzi”; „szanowanie własnej osoby, poczucie dumy lub honoru. To takie życie według swoich własnych zasad”; „uczucie, kiedy człowiek szanuje siebie, swoje życie, wolność, człowieka szanują inni ludzie, człowiek ma moralność”; „cecha, którą musi mieć każdy człowiek, żeby umieć być czesnym z sobą, nie wstydzić za swoje czyny, za swoje błędy”; „kiedy człowiek dobry, czesny, odpowiedzialny, kiedy może odpowiadać za swoje działania i słowa, który szanuje siebie, innych, swój wybór, swoje państwo”. Polskie studenci zaznaczyli też, że *godność* to „stosunek do samego siebie i do społeczeństwa”; „to styl życia, personalne podejście do wielu spraw, najczęściej opiera się na prawdzie, sprawiedliwości, wierności i szacunku zarówno do siebie jak i drugiego człowieka”; „postępowanie w zgodzie z zasadami moralnymi, których nie zmieniamy pod wpływem drugiego człowieka”; „pojęcie abstrakcyjne opisujące osobę, która postępuje zgodnie z zasadami moralnymi”; „poczucie własnej wartości i szacunek dla samego siebie”; „szacunek do samego siebie”; „szacunek so siebie i do innych”; „poczucie własnej wartości i szacunek dla samego siebie”; „szacunek samego siebie”; „kiedy szanujesz siebie, kiedy posiadasz szacunek ze strony innych”; „świadomość własnych ideałów, wartości”; „wierność własnym ideałom”; „uczucie, kiedy człowiek lubi siebie, zna sobie cenę i chce, żeby do niego tak odnosili się inni”; „umiejętność ludzi, nie patrząc na różne sytuacje, które trafią w naszym życiu, pozostać prawdziwymi ludźmi”; „uczucie, które odczuje człowiek kiedy zadowolony, coś zrobił pięknego, czego chciał zrobić. Czuje się między ludźmi dobrze, uważają cię dobrym człowiekiem, czuć swoją wartość”. W znaczenie przymiotnika *godny* studenci wpisywali więc cechy moralne, szacunek dla siebie i innych, życie zgodnie z zasadami.

Odpowiedzi, w których studenci wyjaśniali, jak rozumieją połączenie *godne życie* przedstawiają się następująco: „godne życie to życie w zgodzie z sobą oraz prawami i regułami, którymi ktoś się kieruje w swoim postępowaniu. Może być to takie życie majątne, na odpowiednim „poziomie”, gdzie daną osobę stać na drogie zakupy, jedzenie i rozrywki. [...] Godne życie może być także życiem odważnym, wręcz bohaterskim. Poświęcenie dla dobra ludzkości, zrobienie czegoś

dobrego, za co można ponieść wysoką cenę, ale być zadowolonym z tego”; godne życie – życie z szacunkiem do samego siebie oraz innych ludzi, [...] życie według swojego sumienia, z poważaniem praw innych ludzi, korzystanie z możliwości jakie pojawiają się na naszej drodze, wykorzystywanie szans, uczenie się na błędach. Szukanie swoich mocnych i słabych stron. Próbowanie pracować nad wadami, a kiedy niemożliwie jest pozbyć się ich – nauczanie się z nimi funkcjonować i wykorzystywać ich jako zalet. Jest to także życie w dostatku, niekoniecznie w bogactwie, ale w sytuacji na tyle komfortowej, że pozwoli nam zaspokoić najważniejsze potrzeby, ale także pozwoli nam na jakieś przyjemności. Dobre życie, to tak naprawdę takie, które nas uszczęśliwia”; „godne życie to życie pełne szacunku, poszanowania, szachetne; ludzi, którzy nie boją się mieć swojego zdania i jawnie o nim mówią, zawsze chętnie pomagają innym; życie, w którym czujemy się spełnieni zawodowo, towarzysko; życie na odpowiednim poziomie, zapewnienie podstawowych potrzeb; wolność i poszanowanie”.

W grupie mieszanej polscy studenci napisali, że *godne życie* to: „takie życie, kiedy wszystko robisz jak chcesz, masz swój cel, który chcesz osiągać, uwielbiasz swoje życie, swój stan, swoją wartość w życiu, szanujesz samego siebie i swoje życie”; „życie, przeżyte w taki sposób, że kiedy będziesz mieć 80 lat, nie będziesz żałować czegoś, co zrobiłaś. Ale również ważnym jest to, że w tych latach nie masz żałować i o tym czego nie zrobiłaś”; „kiedy człowiek robi w życiu to, co chce”; „prowadzone zgodnie z zasadami chrześcijaństwa”; „według naszych przekonań, zgodnie z naszą piramidą potrzeb i systemem wartości”; „człowiek jest z siebie zadowolony, jest szanowany przez innych ludzi, zostawia po sobie dobrą pamięć”; „mieć swoją szczęśliwą rodzinę”; „mieć wartości, które ułatwiają nam samemu życie i kontakt z innymi ludźmi”; „gdy osoba jest zadowolona ze swojego życia, ma wszystko czego chce, kiedy jest zadowolona z warunków swego życia”; „egzystowanie na danym poziomie życia, którego ktoś potrzebuje. Bycie szczęśliwym w życiu, bez zmartwień o następny dzień”; „postępować w zgodzie z własną moralnością, być z siebie (swojego życia) zadowolonym”; „w którym nie krzywdzimy drugiego człowieka, pomagamy bliźnim, zaspokojone są nasze potrzeby fizyczne i psychiczne (żyjemy w dobrych warunkach)”; „to postępowanie tak, żeby nikogo nie krzywdzić”. Studenci z Ukrainy określali *godne życie* jako: „życie, w którym jesteś dobrym człowiekiem, nie kłócisz z ludźmi i nie robisz tego, co może zrobić szkodę sobie i innym”; „kiedy po twojej śmierci wiele osób pamięta cię i jest ci wdzięczne”; „życie, kiedy człowiek zna swój cel, kiedy zrobił czegoś dobrego, jest korzystny dla innych ludzi, pomaga im”; „kiedy człowiek żyje w zgodzie z moralnością, zostawi jakiś odbitek w historii, czymś życiowym”; „życie, w którym czujesz się komfortnie, prawdziwe życie, kiedy człowiek pragnie do rozwoju osobistego i zawsze pozostaje człowiekiem nie zależnie od sytuacji”; „życie, które jest prawdziwym szczęściem dla człowieka, bo w nim brakuje problemów, których stwarzamy sami sobie codziennie. Dobroć, miłość, uśmiech, pomoc innym, brak plotek z innymi”; „kiedy żyjesz według praw Bożych pod spokojnym niebem, masz zdrowych krewnych i pieniędzy na chleb, na życie ogólnie”; „dobre życie, w którym robiliśmy to co kochamy, co jest dla nas ważne. Wykorzystanie każdej wolnej chwili na rzeczy ważne i dające radość nie tylko nam, ale również innym ludziom”; „wolne życie, w którym osoba wybiera co dla niej jest ważne i prawidłowe”. Studenci *godne życie* utożsamiali z życiem spokojnym, zgodnie z zasadami, zachowując szacunek dla siebie i innych. Można zauważyć niewielką różnicę w pojmowaniu *godnego życia*: polscy studenci zwracali częściej uwagę na wartości hedonistyczne (szczęście, wykorzystanie każdej chwili życia), studenci ukraińscy pisali o tym, że warto zachować coś po sobie, warto żyć tak, żeby być po śmierci pamiętanym.

Następnie poprosiłam grupę, która składała się z osób pochodzących z Polski, aby podali, kto z osób już nieżyjących jest dla nich przykładem *godnego życia* i co napisaliby o niej w epitafiach. Niestety, nie otrzymałam żadnej odpowiedzi. Moim zdaniem, młodość i niewielkie jeszcze życiowe doświadczenia powodują, że pojęć *godność* i *godne życie* nie potrafią odnieść do życia realnego. Próba skłonienia studentów do refleksji nad przemijaniem życia i oceną tego życia była prośbą o napisanie własnych przykładów inskrypcji. Efektem są takie propozycje: „Była tu i żyła, ale tylko przez chwilę. Pozostał po niej grób tylko tyle”; „Nie wszystko co martwe naprawdę umiera”; „Jesteś daleko, odszedłeś, tak boleśnie jest to zrozumieć. Ale uwierz, w naszych ser-

cach będziesz żyć wiecznie”; „Kajdany rwijcie”; „Mógł zrobić jeszcze wiele. Twoje serce zawsze z nami”. Jedna z osób napisała inskrypcję w postaci hasła: „Żyj śmiało i walcz o swoje”. Warto zauważyć, że w przykładach tych nie wspomina się o służeniu ojczyźnie, społeczeństwu, o ofiarności i innych wartościach, z którymi kojarzy się godne życie w inskrypcjach XIX wieku. Studenci rozumieją godne życie na miarę obecnych czasów – czasów pokoju (do niedawna), czasów spokojnego życia nastawionego na konsumpcję.

Czy pokolenie młodych ludzi rozumie ideały godnego ludzkiego życia? Czy gotowi żyć dla ludzkości, Ojczyzny, Boga? Nie zawsze. Dla części godne życie kojarzy się z dostatkiem, zadowoleniem fizycznym. A czy gotowi są do dobroczynności, współczucia i oddania części siebie innym? Z pewnością tak, jeśli otrzymają dobre wzory w postaci różnych tekstów kultury. Historyczne inskrypcje mogą zaciekać swoją oryginalnością, pozwolą odkrywać prawdę o ludziach dawniej żyjących, o złożonej historii Polski. Inskrypcje z Podola dopełnią wiedzę o tym, co działo się z Polakami, którą młodzież uzyskuje dziś tylko z literatury, z podręczników. Wydaje się też, że współczesność przynosi młodym ludziom nowe doświadczenia, którzy przynajmniej częściowo spowodują przewartościowanie swoich uczynków, swojego życia. Patrząc na ludzi, w tym na młodzież, w takim trudny czas, gdy trwa wojna w Ukrainie, kiedy już miliony uchodźców przyjechała Polska, zauważamy, że wytwarza się już inny obraz godnego życia: w którym jest miejsce na ofiarność, dobroczynność, miłość do ludzi, współczucie.

Bibliografia

Album *Mogilę pradiada ocal od zapomnienia*, Winnica, 2018/1019, Clara Studio, s.66.

Długosz K., *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językowym*. Wydanie II zmienione i rozszerzone. Gotzów Wielkopolski, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zawodowej, 2010.

Havryliuk O., *Inskrypcje nagrobne z zabytkowych katolickich cmentarzy Podola jako rodzaj archiwum kulturowego*, [w:] *Архівістика: теорія, методика, практика. Матеріали другої міжнародної науково-практичної конференції*, Кам'янець-Подільський 2021, s. 42-48.

Hryszczuk B., *Поділля – колыско і доле*. Lwów, 1988, s. 89.

Kupiszewski W. *Groby mówią*. „Literatura Ludowa”, 1986, nr 2, s. 27-47.

Neczytało W. W., *Аграрні відносини у «Миньковецькій державі» Ігнатія Мархоцького*. [w:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, Хмельницький, „Поділля”, 1999, s. 153.

Omiotek A., *Za siódmą górą*. Wybor wierszy i komentarze. Teka nauczyciela, z. 2, Lublin, 2014, s. 24-25.

Polski Słownik Biograficzny t. 29, s. 80. Przeborowski Karol (1824-1879) chirurg, działacz społeczny.

Polski Słownik Biograficzny t. 28 s. 50 POTOCKI Joachim Karol (ok. 1721-1791) starosta trembowelski, podcasy litewski, generał-porucznik, konfederat barski.

Słownik języka polskiego PWN, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2015, s. 236.

Słownik synonimów, red. Z. Kurzowa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2015, s. 118.

Wielki słownik ortograficzny PWN z zasadami pisowni i interpunkcji. Wydanie nowe, opracowanie zasad pisowni i interpunktuacji polskiej, red. E. Polański, Warszawa 2003, s. 255.

Wielki słownik poprawnej polszczyzny PWN, red. A. Markowski, Warszawa, 2011.

<https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>

<https://wsjp.pl>

<https://sjp.pwn.pl/doroszewski>

Janusz Zuziak

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy
im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID 0000-0003-1568-5033

POCZĄTKI ORGANIZACJI POLSKIEJ NAUKI HISTORYCZNEJ W WIELKIEJ BRYTANII PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ¹

Streszczenie. Po klęsce wrześniowej 1939 roku rzesza polskich historyków znalazła się wraz z wojskiem poza granicami Polski, rozproszone, utraciło swoje dotychczasowe warsztaty pracy naukowej, pomoce naukowe, księgozbiory, notatki itd.. Już jesienią 1939 roku na terenie sojuszniczej Francji podjęto pierwsze próby organizowania się przedstawicieli tego środowiska. Upadek Francji i konieczność ewakuacji na Wyspy Brytyjskie sprawił, iż tutaj rozpoczynał się nowy etap wojennej działalności naczelnych władz cywilnych i wojskowych RP, organizacji wojska a także organizacji polskiego środowiska historyków. Pierwsze instytucje powstały już wkrótce po przybyciu do Wielkiej Brytanii. Po zakończeniu działań wojennych liczne grono historyków polskich podjęło decyzję o pozostaniu na Obczyźnie i rozpoczęło proces tworzenia instytucji naukowych, dając początek polskiej nauce historycznej w Wielkiej Brytanii. Jako pierwszy powstał Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego, wkrótce powstawać zaczęły kolejne instytucje, m.in.: Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii, Polski Uniwersytet na Obczyźnie czy Biblioteka Polska.

Słowa kluczowe: uchodźstwo, Londyn, Instytut Historyczny im. gen. Sikorskiego, Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii, Polski Uniwersytet na Obczyźnie czy Biblioteka Polska.

THE BEGINNINGS OF THE ORGANIZATION OF POLISH HISTORICAL SCIENCE IN GREAT BRITAIN AFTER WORLD WAR II

Abstract. After the defeat in September 1939, a large number of Polish historians found themselves outside Poland with the army, dispersed, lost their previous research workshops, teaching aids, book collections, notes, etc. Already in the autumn of 1939, in the allied France, the first attempts were made to organize representatives of this environment. The fall of France and the need to evacuate to the British Isles meant that a new stage of the military activity of the chief civil and military authorities of the Republic of Poland, the organization of the army and the organization of the Polish historians community began here. The first institutions were established soon after arriving in Britain. After the WWII a large group of Polish historians decided to stay abroad and the process of creating scientific institutions began, giving rise to Polish historical science in Great Britain. The Historical Institute of Gen. Sikorski, other institutions soon began to be established, including: the Józef Piłsudski Institute in London, the Polish Underground Study, the Polish Historical Society in Great Britain, the Polish University Abroad and the Polish Library. .

Key words: exile, London, General Sikorski Historical Institute, Józef Piłsudski Institute in London, Underground Poland Study, Polish Historical Society in Great Britain, Polish University Abroad or Polish Library.

Po klęsce wrześniowej 1939 roku liczne grono polskich historyków znalazło się wraz z wojskiem poza granicami Polski. Część spośród nich, wcześniej zmobilizowana, pełniła służbę wojskową i dzieliła los swych oddziałów, inni zaś świadomie podejmowali decyzję o opuszczeniu kraju i wyjeżdżali różnymi drogami i w różnych kierunkach. Grono historyków wojskowych zostało rozproszone, utraciło swoje dotychczasowe warsztaty pracy naukowej, pomoce naukowe, księgozbiory, notatki itd.

Już jesienią 1939 roku na terenie sojuszniczej Francji odnotowane zostały pierwsze próby organizowania się przedstawicieli polskiej nauki historycznej. Wraz z napływem do Francji żoł-

¹ Prezentowany artykuł powstał przede wszystkim w oparciu o dwie wcześniejsze prace książkowe autora: *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001 oraz *Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie 1947-1997*, Warszawa 2001.

nierzy, z wysokim odsetkiem inteligencji i znaczną liczbą historyków oraz pisarzy, publicystów wojskowych, odżywać zaczynało piarstwo historyczno-wojskowe. Na łamach gazet i czasopism, w większości wojskowych, zaczynały pojawiać się liczne artykuły o tematyce wojennej, w szczególności przedstawiające problematykę przebiegu walk wrześniowych. Żołnierze września dzielili się z czytelnikami swoimi wspomnieniami, analizami, doświadczeniami, relacjami, opisami wojennych epizodów.

Nim jednak otrząśnięto się z katastrofy wrześniowej, przyszła kolejna – upadek Francji i konieczność ewakuacji na Wyspy Brytyjskie. Tutaj rozpoczynał się nowy etap wojennej działalności naczelných władz cywilnych i wojskowych RP, organizacji wojska a także organizacji polskiego środowiska historyków. Na terenie Wielkiej Brytanii, przede wszystkim w Londynie, znalazło się wielu spośród historyków i pisarzy wojskowych. Byli wśród nich m.in.: Henryk Bagiński, Stanisław Biegański, Władysław Dziewanowski, Marian Kukiel, Otton Laskowski, Edmund Oppman, Stefan Pomarański czy Michał Sokolnicki. Od pierwszych dni pobytu na ziemi brytyjskiej przystąpili oni do tworzenia ram organizacyjnych dla piśmiennictwa wojskowego.

Już w grudniu 1940 roku Sztab Naczelnego Wodza wznowił wydawanie wojskowego czasopisma naukowego „Bellona”. Powstawały kolejne pisma wojskowe: „Polska Walcząca”, „Dziennik Żołnierza”, gazetki obozowe i oddziałowe, które chętnie udostępniały swe łamy dla historyków i pisarzy wojskowych. W latach II wojny na łamach „Bellony” ukazało się wiele bardzo wartościowych artykułów i opracowań historycznych oraz typowo wojskowych. Od 1940 roku zaczynały się ukazywać pierwsze prace książkowe. W siłach zbrojnych przez cały okres wojny funkcjonowała służba historyczna, archiwalna i muzealna. Przechodziły one różne zmiany organizacyjne, zawsze jednak zachowując systematyczną ciągłość pracy w gromadzeniu i zabezpieczaniu materiałów archiwalnych i eksponatów muzealnych.

Po zakończeniu wojny wielu historyków i pisarzy wojskowych podjęło decyzję o pozostaniu na obczyźnie do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości. Znaleźli się z daleka od Ojczyzny, pozbawieni swoich warsztatów pracy naukowej, odcięci od krajowych zasobów archiwalnych i bibliotek. Mimo tej trudnej sytuacji, pokonując liczne przeciwności i problemy dnia codziennego, kosztem własnego czasu, często wręcz zdrowia, przystąpili do organizowania pierwszych instytucji o charakterze naukowym, archiwów, muzeów i bibliotek. Celem ich działalności było stworzenie – w miarę możliwości – normalnych warunków dla naukowej pracy twórczej, dla organizowania polskiego życia naukowego, kulturalnego i oświatowego. Początki były bardzo trudne. Brakowało niemal wszystkiego, poza nieograniczoną chęcią do działania, do pracy. Brakowało jakichkolwiek podstaw materialnych, lokali, książek, funduszy. Zaczynano rzeczywiście od podstaw. W takich okolicznościach rodziły się początki polskiej nauki historycznej, początki polskiej historiografii wojskowej w Wielkiej Brytanii.

Pierwsze ramy instytucjonalne, jak biblioteki czy Polski Ośrodek Naukowy, organizowane były już w trakcie wojny, jednak na szerszą skalę rozwój ten nastąpił dopiero po wojnie. Już w 1945 roku utworzono w Londynie Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego. Najważniejszym zadaniem w początkowym okresie funkcjonowania Instytutu było gromadzenie wszelkich dokumentów i pamiątek po tragicznie zmarłym premierze i Naczelnym Wodzu oraz prowadzenie i wspieranie badań historycznych związanych z życiem i działalnością gen. Władysława Sikorskiego. Wkrótce powstawać zaczęły kolejne instytucje polskiego życia naukowego: Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie, Studium Polski Podziemnej, Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii, Polskie Towarzystwo Naukowe, Polski Uniwersytet na Obczyźnie czy Biblioteka Polska.

Wraz z ich rozwojem rozpoczynały swój żywot nowe czasopisma naukowe. Nakładem Instytutu Historycznego ukazywała się „Bellona”, sekcja muzealna Instytutu podjęła się kontynuowania przedwojennego wydawnictwa „Broń i Barwa”. Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie wznowił wydawanie czasopisma „Niepodległość”, zaś staraniem Zrzeszenia Kół Pułkowych Kawalerii wydawany był „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej”. Lotnicy mieli swój organ zatytułowany „Skrzydła”, a Stowarzyszenie Marynarki Wojennej w 1945 roku rozpoczęło wydawanie czasopisma „Nasze Sygnały”. Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii wyda-

wało znakomite czasopismo naukowe „Teki Historyczne”, a Polskie Towarzystwo Naukowe na Obczyźnie „Rocznik”, w którym publikowano sprawozdania z działalności poszczególnych instytucji naukowych zrzeszonych w PTN, najciekawsze referaty z zebrań i różnego rodzaju innych przedsięwzięć o charakterze naukowym, w tym licznych organizowanych przez wspomniane wcześniej instytucje historyczno-naukowe.

Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego

Geneza tej placówki sięga końcowej fazy II wojny światowej, kiedy to dla większości Polaków, szczególnie po konferencji w Jałcie, znajdujących się na uchodźstwie, było jasnym, że uznawanie rządu polskiego na obczyźnie zbliża się do końca i nowa sytuacja polityczna przekreślała możliwość powrotu do kraju. W zaistniałej sytuacji jedną z najważniejszych spraw stało się zabezpieczenie archiwów państwowych i wojskowych. Zrodziła się zatem konieczność powołania instytucji, która byłaby w stanie przejąć i zabezpieczyć zbiory archiwów państwowych i zbiory Służby Archiwalno-Muzealnej Polskich Sił Zbrojnych. Jeszcze więc na dobre nie zakończyły się działania wojenne, kiedy polskie władze w Londynie rozpoczęły prace dla ratowania i ochrony zbiorów archiwalnych i muzealnych świadczących o wkładzie narodu polskiego do wojny, o roli jaką Polacy w tej wojnie odegrali². Zasadniczą troskę stanowiły akta Prezydenta RP, rządu i urzędów cywilnych oraz Polskich Sił Zbrojnych, począwszy od Gabinetu Naczelnego Wodza, poprzez Sztab NW i pozostałe naczelne władze wojskowe, po oddziały i najmniejsze jednostki wojskowe.

Z inicjatywą utworzenia placówki gromadzącej wymienione wyżej akta wystąpił ówczesny szef Służby Archiwalno-Muzealnej PSZ, były szef Gabinetu NW, ppłk. Zygmunt Borkowski, który w swych wspomnieniach napisał: *Chodziło mi o stworzenie jakiegoś ośrodka, który by nie tylko dawał świadectwo działalności gen. Sikorskiego, ale mógł służyć nadal sprawie polskiej*³. Formalnie z inicjatywą rzeczywiście wystąpił Z. Borkowski, ale prawdą jest, iż podjęta ona została przez szersze grono przyjaciół i współpracowników gen. Sikorskiego. Instytut z założenia nie miał być instytucją państwową. Andrzej Suchcitz, wieloletni pracownik tej placówki, podkreśla, że fakt oderwania tej placówki od emigracyjnych władz państwowych miał ją uchronić w przyszłości od jakichkolwiek nacisków władz brytyjskich i ewentualnych zakusów władz warszawskich⁴.

O zamiarze utworzenia tej instytucji powiadomiono Prezydenta Władysława Raczkiewicza, premiera Tomasza Arciszewskiego i p.o. NW gen. Władysława Andersa. Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego powstał ostatecznie 3 maja 1945 roku⁵. Rada Ministrów RP, za zgodą Prezydenta W. Raczkiewicza, zleciła poszczególnym ministrom przekazanie swoich akt i archiwów do tworzącego się Instytutu. 13 lipca ppłk. Z. Borkowski, w imieniu Heleny Sikorskiej, przejął formalnie rzeczy i dokumenty po gen. Sikorskim. W liście wdowy do przyjaciela i najbliższego współpracownika jej męża, gen. Mariana Kukiela z 22 lipca 1945 roku czytamy:

*Drogi Panie Generale. Spuścizna po moim mężu Generale Władysławie Sikorskim w postaci pamiątek i dokumentów związanych z Jego polityczną i wojskową działalnością nie może pójść na marne. W związku z powyższym postanowiłam powierzyć je Instytutowi Imienia Władysława Sikorskiego z siedzibą w Londynie*⁶.

Podstawowymi zadaniami Instytutu były:

- zabezpieczenie zbiorów pamiątek i dokumentów po gen. Sikorskim;
- gromadzenie i zabezpieczenie książek, dokumentów, wydawnictw i innych materiałów dotyczących życia i działalności generała Sikorskiego;

² A. Suchcitz, *Powstanie Instytutu Historycznego im. Gen. Sikorskiego w Londynie 1945-1949*, [w:] *Idea Europy i Polska w XIX i XX wieku*, Wrocław 1999, s. 183.

³ Z Borkowski, *Wspomnienia*, „Zeszyty Historyczne”, nr 3/1975, Paryż, s. 146.

⁴ A. Suchcitz, *Powstanie Instytutu...*, s. 184.

⁵ B. Bokszański, *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn (bdw), s. 2.

⁶ List Heleny Sikorskiej do gen. Mariana Kukiela z 22 lipca 1945 r., Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego (dalej AIPMS), sygn. Kol 24/III.

- prowadzenie i wspieranie badań historycznych nad okresem współczesnym gen. Sikorskiego;
- ustanawianie i zarządzanie stypendiami i zapomogami dla osób zajmujących się badaniami nad tym okresem;
- upamiętnianie wkładu polski i Polaków do zwycięstwa w II wojnie światowej⁷.

Na zaproszenie Heleny Sikorskiej w skład pierwszej Rady Instytutu weszło 12 osób, bliskich przyjaciół i współpracowników generała Sikorskiego. Byli to: Anthony Drexel Biddle (były ambasador USA w Warszawie a następnie przy rządzie polskim w Londynie), Stafford Cripps (m.in. minister w rządzie Winstona Churchilla), Lord Elgin (prezes Towarzystwa Polsko-Szkockiego), James Irvin (rektor Uniwersytetu St. Andrews), płk Harold Mitchell (wiceprzewodniczący Partii Konserwatywnej w latach 1942-1945, były oficer łącznikowy przy polskim I Korpusie), Archibald Sinclair (minister lotnictwa rządu brytyjskiego), Stanisław Leśniowski (zięć gen. Sikorskiego), prof. Stanisław Stroński, płk dr. Stanisław Szurlej, wiceadmiral Jerzy Świrski, dr Józef Retinger i gen. Marian Kukiel⁸.

Od pierwszych miesięcy funkcjonowania Instytutu podejmowano kroki w kierunku rozwinięcia działalności naukowej, opracowano pierwsze plany wydawnicze. Ważnym krokiem w sferze działalności naukowej było powołanie we wrześniu 1945 roku Komisji Naukowej, w składzie której znaleźli się wybitni historycy Marian Kukiel, Stanisław Biegański i Władysław Dziewanowski.

Dzięki intensywnym poszukiwaniom i staraniom prowadzonym przez Z. Borkowskiego w lipcu 1946 roku kupiono dom w centrum Londynu, naprzeciwko Hyde Parku przy Princes Gate, w sąsiedztwie Victoria and Albert Museum, nieopodal słynnego Royal Albert Hall. Miejsce istotnie znamienite. Ciekawostkę stanowić może fakt, iż zakup tego domu stał się możliwy dzięki życzliwości jaką Polskę oraz Polaków darzył jego właściciel, były burmistrz miasta Ipswich, członek Izby Gmin i bogaty przedsiębiorca, Arthur Charles Churchman, który sprzedał tę piękną nieruchomość za 13 tysięcy funtów, tj. połowę jej ówczesnej wartości⁹.

Własna siedziba pozwoliła na rozpoczęcie właściwej pracy, sprowadzanie zbiorów archiwalnych i muzealnych oraz organizację biblioteki. Od pierwszych miesięcy funkcjonowania Instytutu podejmowano kroki zmierzające w kierunku rozwinięcia działalności naukowej. Ambitne plany naukowo-wydawnicze musiały jednak poczekać kilka lat na lepsze, przede wszystkim od strony finansowej, czasy.

Jednym z celów Instytutu od początku jego działalności było wyjście ze swoimi przedsięwzięciami do społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii. Organizowano różnego rodzaju zebrania naukowe, odczyty, wykłady, prelekcje itp. Pierwszy taki odczyt – 3 października 1946 roku – wygłosił ambasador Tadeusz Romer, a tematem wystąpienia były jego wrażenia z podróży po Europie. W listopadzie 1946 roku M. Kukiel wystąpił z odczytem nt. *Historia w służbie teraźniejszości*. Jakże uniwersalna i aktualna po dziś dzień problematyka. Kukiel zainaugurował jednocześnie wieloletnią serię odczytów organizowanych przez Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii, mające zresztą od początku swej działalności siedzibę w budynku Instytutu. M. Kukiel był prezesem zarządu Instytutu i jednocześnie prezesem PTH w Wielkiej Brytanii. Instytucje te ściśle ze sobą współpracowały. Instytut współpracował ściśle także z powołaną 10 grudnia 1946 roku Sekcją Badań Wojskowo-Historycznych, późniejszą Komisją Historyczną byłego Sztabu Głównego. Wiosną 1948 roku Sekcja Badań weszła w skład Instytutu, jako autonomiczna komórka z własnym funduszem, a jej zasadniczym zadaniem było opracowanie kilkutomowego dzieła *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*.

Początki tej jakże zasłużonej dla nauki polskiej instytucji nie były łatwe, borykano się przede wszystkim z problemami finansowymi. W roku 1949 rozważano nawet zamrożenie działalności Instytutu. Szczęśliwie decyzji takiej nie podjęto, a dzięki ogromnej społecznej pracy lu-

⁷ Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego. Umowa, protokół, statut, Londyn 1945.

⁸ A. Suchcitz. Powstanie Instytutu..., s. 184-185.

⁹ J. Zuziak, *Wojskowa służba historyczna na obczyźnie 1939-2002*, [w:] *Z dziejów służby historycznej Wojska Polskiego 1918-2002*, Warszawa 2002, s. 61.

dzi oddanych sprawie polskiej, oddanych idei niepodległościowej, ta ostoja polskości na emigracji, ostoja nieskrępowanej polskiej nauki historycznej przetrwała najtrudniejsze lata i przez kolejne dziesięciolecia, do dzisiaj, prowadzi działalność naukową i wspiera rzesze badaczy z Polski i zagranicy.

Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie

Wśród wielotysięcznej masy emigrantów wojennych, którzy po zakończeniu II wojny światowej pozostali na terenie Wielkiej Brytanii, znalazła się też duża grupa dawnych współpracowników i zwolenników marszałka Józefa Piłsudskiego, byli wśród nich także dawni pracownicy, założonego w 1923 roku Instytutu Józefa Piłsudskiego Poświęconego Badaniu Najnowszej Historii Polski. Największym skupiskiem piłsudczyków po wojnie był Londyn, tutaj też było najodpowiedniejsze miejsce do tworzenia ram organizacyjnych dla działalności tego środowiska. Jednym z głównych inicjatorów utworzenia placówki kontynuującej tradycję Instytutu Józefa Piłsudskiego w Warszawie był gen. Władysław Bortnowski. On właśnie, 15 marca 1947 roku, zorganizował spotkanie byłych współpracowników Józefa Piłsudskiego, na które przybyli m.in.: Tytus Filipowicz, Janusz Głuchowski, Michał Grażyński, Bronisław Helczyński, Bogusław Miedziński, Juliusz Łukasiewicz, Tadeusz Piskor¹⁰. Generał Bortnowski przedstawił wówczas projekt uchwały powołujący do życia Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie jako oddziału Instytutu Józefa Piłsudskiego powstałego w 1943 roku w Nowym Jorku¹¹. W rzeczywistości nie było nigdy żadnej formalnej jedności czy związku organizacyjnego z Instytutem nowojorskim, a jedynie czysta kurtuazja.

Na spotkaniu tym powołana została Rada Instytutu i jego Komitet Wykonawczy czyli późniejszy Zarząd. Na Przewodniczącego Rady wybrano Tadeusza Piskora a wiceprzewodniczącymi zostali Kazimierz Schally i Juliusz Łukasiewicz. Skład pierwszego Zarządu natomiast przedstawiał się następująco: Władysław Bortnowski – przewodniczący, Janusz Głuchowski – wiceprzewodniczący, Tadeusz Münnich – sekretarz, Antoni Jakubski – skarbnik, oraz Kazimierz Iranek-Osmecki, Konrad Libicki, Aleksander Hauke-Nowak i Jan Starzewski¹². Za datę powołania Instytutu przyjęto dzień 19 marca 1947 roku, dzień imienin marszałka Józefa Piłsudskiego.

Celem Instytutu było: *Ustalenie i strzeżenie prawdy historycznej ostatnich epok historii naszej, badanie w pierwszym rzędzie życia i czynów Józefa Piłsudskiego, nurtu z którego wyszedł, wskazań i nauk, które pozostawił*¹³.

W cytowanym wyżej piśmie Zarządu informującym o powołaniu Instytutu czytamy ponadto, że dążeniem kierownictwa powinno być:

*...skupienie tych wszystkich, którzy na nauce historii chcą budować podstawy ideowe chwili dzisiejszej i walki jutrzejszej. Chcemy, by powstawały w nim księgozbiory, archiwa, zbiory dokumentów, warsztaty prac naukowych i wydawniczych, by stał się miejscem badań, odczytów, dyskusji*¹⁴.

Zgodnie z paragrafem pierwszym Statutu: *Instytut nosi nazwę „Instytut Józefa Piłsudskiego, poświęcony badaniu najnowszej historii Polski, Oddział w Londynie” i spełnia do czasu odzyskania niepodległości przez Polskę zadania Instytutu tej samej nazwy w Warszawie, z którego się wywodzi*¹⁵.

Autorzy tego dokumentu i jednocześnie współzałożyciele wyraźnie podkreślali tymczasowy charakter powoływanej do życia na obczyźnie placówki. Nie mieli oni wątpliwości, że po odzyskaniu przez Polskę suwerenności i niepodległości Instytut powinien zostać przeniesiony do Warszawy.

¹⁰ J. Zuziak, *Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie 1947-1997*, Warszawa 2001, s. 6.

¹¹ *Protokół zebrania konstytucyjnego w celu powołania do życia Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie z dnia 15 marca 1947 roku*, Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie (dalej: AIJPL), s. 1.

¹² J. Zuziak, *Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego...*, s. 6.

¹³ Pismo Komitetu Wykonawczego do środowiska piłsudczykowskiego z 19 marca 1947 roku, AIJPL.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Statut Instytutu Józefa Piłsudskiego, poświęconego badaniu najnowszej historii Polski, Oddział w Londynie*, Londyn 1947, s. 1.

Pomimo trudności w docieraniu do środowiska piłsudczykowskiego w Wielkiej Brytanii już w sierpniu 1947 roku Instytut miał 125 członków¹⁶. Ich liczba rosła z każdym niemal dniem, mimo iż fakt powołania Instytutu nie został jeszcze ogłoszony publicznie w żadnych mediach. Spodziewano się w tej sytuacji znacznego wzrostu zainteresowania po opublikowaniu informacji na łamach prasy polskiej. Warto wspomnieć również, że nadzieję na zwiększenie zainteresowania działalnością Instytutu wiązano też z docieraniem w tym czasie do Wielkiej Brytanii żołnierzy 1. Dywizji Pancerniej i 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, pełniących służbę okupacyjną na terenie Niemiec.

W pierwszym okresie działalności Instytutu miano do dyspozycji skromne środki finansowe. Wprawdzie składki, mimo bardzo ograniczonych możliwości finansowych środowiska emigracji, wpływały dość regularnie, ale stan finansów ograniczał naturalnie możliwości działania. W pierwszym kwartale 1947 roku udało się dodatkowo wyemitować cegiełki „Dom Własny”, uzyskawszy 114 funtów, jednakże na bieżącą działalność, m.in. wydawniczą było to niewiele. Szacowano, że do końca 1947 roku uda się zgromadzić budżet ok. 600 funtów, z czego 100 funtów zamierzano przeznaczyć na wydanie pierwszego numeru czasopisma naukowego „Niepodległość”¹⁷.

Rozpoczęcie jakiegokolwiek systematycznej pracy utrudnione było przede wszystkim brakiem choćby najskromniejszego własnego lokalu. Z myślą o przyszłości właśnie uruchomiono akcję wydawania wspomnianych cegiełek „Dom Własny”. Brak siedziby uniemożliwiał realizację podstawowych celów statutowych, przede wszystkim nie pozwalał na organizowanie cyklicznych zebrań informacyjno-dyskusyjnych z referatami, pogadankami historycznymi i odczytami, nie było możliwości rozpoczęcia gromadzenia materiałów historycznych, wydawnictw książkowych, pamiętników, relacji itd. Ten obszar działalności musiał być niestety odłożony w czasie do uzyskania własnej siedziby.

Plan redakcji czasopisma „Niepodległość” zakładał wydanie jego pierwszego numeru w 1948 roku i rzeczywiście udało się go zrealizować. Zakładano wprawdzie, że pierwszy numer uda się wydać w marcu, jednakże z powodu problemów finansowych i związanych ze znalezieniem odpowiedniego miejsca do druku, ukazał się on dopiero pod koniec 1948 roku. Było to pierwsze naprawdę dużej wagi osiągnięcie Instytutu.

W prace organizacyjne i przygotowawcze redakcja i wielu innych członków Instytutu włożyło dużo wysiłku. 6 sierpnia 1947 roku do potencjalnych współpracowników „Niepodległości” wystosowany został specjalny list, w którym przedstawione zostały założenia i linia programowa czasopisma. Miało ono być rocznikiem poświęconym *...najnowszej historii Polski, ze specjalnym uwzględnieniem ideologii i działalności kierunków niepodległościowych*¹⁸. Na łamach czasopisma miały być publikowane przede wszystkim prace poświęcone zagadnieniom historii Polski okresu 1794-1914, działalności samego Józefa Piłsudskiego w okresie walk niepodległościowych, jego działalności podziemnej i służby legionowej, działalności w okresie międzywojennym, ale także prace historyczne podejmujące problematykę drugiej wojny światowej, w szczególności polskiego wysiłku wojennego. Niezwykle istotną wagę przykładano do relacji historycznych, prac o charakterze pamiętnikarskim i wspomnieniowym, w których bohaterowie i bezpośredni świadkowie ważnych wydarzeń historycznych mogliby przedstawić mało dotychczas znane fakty. O składanie takich materiałów historycznych apelowano przede wszystkim do bezpośrednich współpracowników Józefa Piłsudskiego i ludzi z jego najbliższego otoczenia.

Mimo braku własnej siedziby i skromnych możliwości finansowych prace badawcze i wydawnicze z biegiem czasu się intensyfikowały. Działalnością naukowo-badawczą zajmował się Wydział Studiów. Dominującą rolę w jego pracach zajmowała Sekcja Historyczna kierowana w pierwszych latach przez Józefa Moszczeńskiego. Najważniejszym zadaniem tej komórki Instytutu było gromadzenie księgozbioru, prowadzenie prac badawczych i wspomaganie badań

¹⁶ Komunikat Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, nr 2 z 5 sierpnia 1947 roku.

¹⁷ Wyjątki ze sprawozdania przewodniczącego zarządu na posiedzeniu Rady IJPL w dniu 9 lipca 1947 roku, AIJPL.

¹⁸ List Zarządu IJPL i redakcji „Niepodległości” do przyszłych współpracowników z 6 sierpnia 1947 roku, AIJPL.

naukowych, zbieranie relacji i materiałów źródłowych, wreszcie podejmowanie współpracy naukowej w instytucjami o podobnym charakterze i celach. Sekcja Historyczna organizowała m.in. comiesięczne otwarte zebrania dyskusyjne. Pierwsze takie przedsięwzięcie zorganizowane zostało 20 lipca 1948 roku w siedzibie Ogniska Polskiego przy Exhibition Road. Dyskusja toczyła się wokół problematyki przedstawionej w referacie kierownika Sekcji, Józefa Moszczeńskiego, a dotyczył on doświadczeń metodycznych Wojskowego Biura Historycznego i Instytutu Józefa Piłsudskiego w Warszawie przed 1939 rokiem¹⁹.

Badania i prace wydawnicze Instytutu koncentrowały się na polskiej myśli niepodległościowej, odrodzeniu państwowości polskiej, wojnie polsko-rosyjskiej oraz na polskim wysiłku w obu wojnach światowych. Ważną rolę w działalności Instytutu ogrywała Sekcja pracy niepodległościowej kobiet, na czele której stała Aleksandra Piłsudska. Pierwszym ważnym osiągnięciem tej komórki było opracowanie ankiety na temat działalności i walki niepodległościowej kobiet polskich²⁰.

Ponieważ do wiosny 1948 roku nie zdołano zgromadzić odpowiednich funduszy pozwalających na zakup własnego domu podjęto rozmowy z kilkoma innymi pokrewnymi organizacjami na temat ewentualnego zakupu lub dzierżawy budynku na wspólną siedzibę. Zainteresowanie wyraziły wówczas koła 1. Dywizji Piechoty Legionów, 7. pułku ułanów i Liga Niepodległości. Pomysł ten udało się zrealizować i 10 marca 1949 roku podpisana została umowa dzierżawy pięknego, jednopiętrowego budynku przy Upper Richmond Road, w dzielnicy Putney położonej w południowo-zachodniej części Londynu.

Dwa pierwsze lata działalności IJP w Londynie minęły pod znakiem ciężkiej pracy organizacyjnej, mającej na celu zbudowanie podstaw materialnych dla normalnego funkcjonowania, przede wszystkim dla uzyskania lokalu na własną siedzibę, konieczną dla gromadzenia zbiorów archiwalnych, księgozbioru, pamiątek i eksponatów muzealnych, dla prowadzenia działalności naukowej. W kolejnych latach działalności skupiać się zaczęto w szczególności na działalności naukowo-badawczej, realizowanej przede wszystkim przez Wydział Studiów, którego praca uległa wraz z uzyskaniem własnej siedziby radykalnej zmianie. Stworzone zostały bowiem warunki do budowania podstaw warsztatowych, gromadzenia materiałów archiwalnych, księgozbioru, ich porządkowania i katalogowania. Własna siedziba umożliwiała realizację jednej z najważniejszych form działalności czyli organizowanie zebrań naukowych, spotkań dyskusyjnych czy odczytów. Jednocześnie rosło zainteresowanie działalnością Instytutu, co przekładało się na wzrost liczności członków.

Studium Polski Podziemnej

Korzenie tej instytucji sięgają stycznia 1945 roku, kiedy to zaledwie trzy miesiące po upadku Powstania Warszawskiego poczynione zostały pierwsze zabiegi dla utworzenia specjalnej komórki mającej zajmować się gromadzeniem i zabezpieczeniem archiwaliów i badaniami nad historią AK. Wówczas to gen. Stanisław Kopański, ówczesny Szef Sztabu Naczelnego Wodza, nakazał ppłk. Z. Borkowskiemu, Szefowi Służby Archiwalno-Muzealnej Sił Zbrojnych, podjęcie rozmów z gen. Stanisławem Tatarem, zastępcą Szefa Sztabu NW do spraw krajowych, na temat utworzenia komórki historyczno-archiwalnej Armii Krajowej.

Po licznych w tej sprawie rozmowach i konsultacjach, m.in. z przybyłym do Londynu gen. Tadeuszem Bór-Komorowskim, w drugiej połowie 1945 roku gen. Kopański wydał rozkaz powołujący Komisję Historyczną Kampanii Wrześniowej i Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, której przewodniczącym został gen. Tadeusz Kutrzeba, a zastępcą gen. Marian Kukiel. W tym samym czasie utworzono Podkomisję Historyczną Armii Krajowej na czele z gen. Tadeuszem Pełczyńskim.

Równoległe do pierwszych prac prowadzonych przez wspomnianą Podkomisję rozważano pomysł utworzenia odrębnej komórki archiwalno-naukowej, która zajmowałaby się komplek-

¹⁹ J. Zuziak, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, s. 126.

²⁰ Komunikat IJPL nr 7 z 10 listopada 1948 roku, AIJPL.

sowym opracowaniem dziejów ruchu oporu w kraju i historią Polskiego Państwa Podziemnego. 22 października 1946 roku gen. Tadeusz Bór-Komorowski skierował do przywódców politycznych podziemia niepodległościowego i do byłych oficerów AK specjalne pismo zapraszające do udziału w zebraniu powołującym do życia Studium Polski Podziemnej. Zebranie takie odbyło się 29 października w siedzibie Ogniska Polskiego. Udział w nim wzięli m.in.: kpt. Ryszard Białous, płk Kazimierz Iranek-Osmecki, płk Stanisław Juszczakiewicz, mjr Janina Karasiówna, gen. Tadeusz Bór-Komorowski, mjr Bohdan Kwiatkowski, gen. Antoni Chruściel i gen. Tadeusz Pełczyński. Ten ostatni przedstawił zebranym wstępne założenia i podstawowe zadania Studium, a było to przede wszystkim gromadzenie dokumentów archiwalnych i wydawnictw historycznych dotyczących historii Polskiego Państwa Podziemnego, zorganizowanie odpowiedniego archiwum i księgozbioru. Uczestnicy zebrania uważali, że poza działalnością zbrojną podziemia Studium powinno zajmować się także aktywnością Polskiego Państwa Podziemnego w sferze społecznej, gospodarczej czy kulturalnej. Zwracano ponadto uwagę na konieczność podjęcia starań dla wydobycia z Polski jak największej ilości dokumentów dotyczących konspiracji wojskowej i cywilnej.

Uczestnicy zebrania zostali jednocześnie członkami-założycielami Studium Polski Podziemnej oraz członkami jego Rady, na czele z gen. T. Bór-Komorowskim. Jego zastępcą został gen. Antoni Chruściel, a sekretarzem mjr. Bohdan Kwiatkowski. W skład Zarządu SPP weszli: gen. T. Pełczyński, kpt. Andrzej Pomian, kpt. Tadeusz Zawadzki, Konrad Sieniewicz, płk K. Iranek-Osmecki i Jerzy Matłachowski. Formalnie Studium Polski Podziemnej powołane zostało do życia 19 lutego 1947 roku. Angielska, urzędowa nazwa to The Polish Underground Movement (1939-1945) Study Trust.

Dla rozpoczęcia statutowej działalności koniecznym było pozyskanie odpowiedniego lokalu, gdzie gromadzone byłyby dokumenty archiwalne i księgozbiór, a także organizowane zebrania władz i praca naukowo-badawcza. Trzeba dodać, że posiadanie własnej siedziby było również konieczne dla zarejestrowania Studium. Początkowo siedziba Studium mieściła się, przynajmniej formalnie, w domu w dzielnicy Barons Court, w którym mieszkało dwóch członków Rady. Nie było tam jednak odpowiednich warunków do pracy, wobec czego w marcu 1947 roku zaczęto poszukiwać nowego miejsca i wynajęto czteropokojowe mieszkanie w Notting Hill Gate. Ta siedziba niestety również nie spełniała potrzeb Studium i podjęto starania o zakup własnego domu, co udało się zrealizować w pierwszej połowie 1948 roku. Nabyto wówczas budynek w zachodniej części Londynu przy 11 Leopold Road.

W latach 1947-1948 stworzone zatem zostały podstawy organizacyjne i swego rodzaju fundamenty pod przyszłą działalność Studium. Dzięki tej placówce archiwalno-naukowej, dzięki niezwykle zaangażowaniu ogromnej rzeszy członków Studium, historyków, żołnierzy Armii Krajowej, społeczników i wolontariuszy możliwym było stworzenie jednego z najzasobniejszych w dokumenty źródłowe archiwów dotyczących działalności Polskiego Państwa Podziemnego. Dzięki umożliwieniu licznym badaczom przeprowadzenia kwerend źródłowym w ciągu kolejnych kilkudziesięciu lat opublikowanych zostało wiele interesujących i wartościowych prac książkowych i artykułów naukowych. Nie ulega wątpliwości, że Studium Polski Podziemnej dobrze spełniło swoje zadania statutowe, wpisując się w szereg najbardziej dla polskiej nauki historycznej zasłużonych instytucji.

Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii

Inicjatywa powołania Polskiego Towarzystwa Historycznego w Wielkiej Brytanii rodziła się niemal równolegle z powstawaniem Instytutu Historycznego im. gen. Sikorskiego. Wyszła ona ze środowiska członków przedwojennego Stowarzyszenia Przyjaciół Muzeum Wojska w Warszawie. Utworzona w tym celu kilkusobowa komisja organizacyjna opracowała projekt statutu i 29 listopada 1946 roku doszło do zwołania Walnego Zgromadzenia, na którym PTH zostało formalnie powołane do życia. W składzie pierwszego Zarządu znaleźli się: Marian Kukiel jako przewodniczący, Tadeusz Sulimirski – wiceprzewodniczący, Władysław Dziewanowski – sekretarz oraz Otton Laskowski – redaktor naczelny czasopisma „Teki Historyczne”, które stało się au-

tomatycznie organem PTH w Wielkiej Brytanii, Józef Jasnowski, Henryk Piątkowski i Wiktor Weintraub.

Na zebraniu założycielskim określono następujące główne zadania Towarzystwa: umożliwienie historykom polskim, przebywającym na terenie Wielkiej Brytanii publikowanie swych prac naukowych, informowanie członków PTH i innych osób zainteresowanych badaniami historycznymi o ich rozwoju zarówno w Polsce, jak i zagranicą, rejestrowanie polskiego dorobku naukowego w dziedzinie historii oraz prac historyków obcych podejmujących sprawy polskie i Polski dotyczące²¹.

Poza czasopismem „Teki Historyczne” zamierzano wydawać również większe rozprawy naukowe w serii zatytułowanej „Biblioteka Historyczna, która miała się ukazywać w języku angielskim i prezentować przede wszystkim prace z zakresu stosunków polsko-brytyjskich i historiografii polskiej. Intencją inicjatorów tej serii było informowanie i uświadamianie historyków brytyjskich w kwestiach związanych z polsko-brytyjskimi relacjami politycznymi, kulturalnymi i gospodarczymi.

Jednym z istotniejszych zadań PTH było również gromadzenie wszelkich materiałów źródłowych dotyczących historii Polski, m.in. znajdujących się w archiwach brytyjskich, z myślą o ich późniejszym wykorzystaniu w przygotowywanych publikacjach naukowych. Praca PTH prowadzona była w szeregu sekcji, a jako pierwsze powołane zostały sekcje: socjologiczna, humanistyczna, muzealna i historyczna. Sekcja muzealna, powołana w 1948 roku, zaczęła wydawać własne czasopismo „Broń i Barwa”, na łamach którego publikowano prace z zakresu bronioznawstwa i munduroznawstwa. Stanowiło ono kontynuację, wydawanego w kraju w latach 1934-1939, pod redakcją Władysława Dziewanowskiego, pisma o takim samym tytule²². Członkowie tej sekcji podjęli bliską współpracę z Instytutem Historycznym im. gen. Sikorskiego.

Jedną z najaktywniejszych była od samego początku funkcjonowania PTH w Wielkiej Brytanii jego sekcja historyczno-wojskowa, na czele ze Stanisławem Biegańskim. Aktywność ta wiązała się z faktem, iż po zakończeniu II wojny światowej na terenie Wysp Brytyjskich znalazło się liczne grono wybitnych polskich historyków wojskowych, wielu wyższych dowódców, którzy podjęli pracę nad wydarzeniami i doświadczeniami wojennymi. Istotnym celem członków tej sekcji było nawiązanie relacji i rozwinięcie współpracy w ramach Międzynarodowej Komisji Historii Wojskowej i umożliwienie polskim historykom publikowania na łamach wydawanego przez tę Komisję „Revue Internationale d'Histoire Militaire”. W 1950 roku w Paryżu zwołany został pierwszy po kilkunastoletniej przerwie, Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych. Do udziału w nim, jako oficjalną delegację polską, organizatorzy zaprosili wprawdzie przedstawicieli historyków krajowych, ale umożliwiono również udział historyków emigracyjnych, tyle tylko, że na zasadzie indywidualnych zgłoszeń. Władze warszawskie zabroniły historykom krajowym wzięcia udziału w Kongresie paryskim natomiast z grona historyków emigracyjnych uczestniczyli w nim m.in.: Marian Kukiel, Witold Kula, Henryk Paszkiewicz, Leon Koczy, Otton Laskowski, Czesław Chowaniec, Oskar Halecki, Władysław Folkierski i Zygmunt Zaleski²³. Dużym osiągnięciem było przygotowanie na Kongres w Paryżu specjalnego tomu „Tek Historycznych”, na łamach którego zaprezentowano osiem spośród dwunastu referatów polskich wygłoszonych na Kongresie. Dwa lata później sekcja historii wojskowej PTH w Wielkiej Brytanii przygotowała polski numer (12/1952) „Revue Internationale d'Histoire Militaire”.

Jedną z ważniejszych form pracy od początku działalności PTH w Wielkiej Brytanii była akcja odczytowa, ciesząca się dużym zainteresowaniem zarówno wśród członków Towarzystwa, jak i liczного grona środowiska Polonijnego. W akcji tej szczególnie miejsce zajmowała tematyka związana z polską oraz powszechną historią wojskową, prezentowano tematy z dziedziny taktyki, strategii, dziejów rodzajów wojsk, historii uzbrojenia, przebieg najważniejszych bitew i wojen na przestrzeni wieków. Jednymi z pierwszych prelegentów byli Marian Kukiel, Henryk Paszkiewicz i Edmund Oppman.

²¹ *Kronika. Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii*, „Teki Historyczne” nr 1, 1947, s. 79.

²² B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996, s. 321.

²³ *Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie*. Rok 1950/1951, s. 22.

Członkowie PTH z uwagą śledzili wszystko co związane było z polską historiografią, byli na bieżąco z publikacjami ukazujących się w kraju, wiele z nich wnikliwie i z naukowym krytycyzmem recenzowano na łamach „Tek Historycznych”. PTH w Wielkiej Brytanii utrzymywało bliską współpracę z kilkoma innymi polskimi instytucjami historyczno-naukowymi, m.in. z Polskim Instytutem Historycznym w Rzymie, Polskim Instytutem Naukowym w Ameryce i Polskim Towarzystwem Historyczno-Literackim w Paryżu.

Dla polskich historyków znajdujących się po 1945 roku na ziemi brytyjskiej Polskie Towarzystwo Historyczne było instytucją, w której skupiała się ich działalność naukowa. Pozbawieni przedwojennych warsztatów i możliwości pracy naukowo-badawczej organizowali fundamenty tej działalności na nowo, w trudnych, emigracyjnych warunkach. PTH stanowiło dla tego środowiska centrum, w którym ogniskowała się ich praca badawcza, twórczość, aktywność naukowa i życie intelektualne.

Biblioteka Polska w Londynie

Geneza Biblioteki Polskiej w Londynie sięga jeszcze okresu wojny, konkretnie 1942 roku i wiąże się z działalnością kilku polskich instytucji rządowych na uchodźstwie. W tym roku utworzona została biblioteka Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, której kierowniczką była Maria Danilewicz. Własne księgozbiory miały ministerstwa Informacji i Dokumentacji, Prac Kongresowych i Spraw Wewnętrznych. Bibliotekę posiadał również Polski Ośrodek Naukowy, który przejął księgozbiór ambasady polskiej w Londynie. W 1943 roku, z połączenia Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych z Funduszem Kultury Narodowej, utworzono Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które jednocześnie przejęło biblioteki łączonych instytucji. W związku z zagrożeniem niemieckimi bombardowaniami biblioteka ministerstwa przeniesiona została do Szkocji. Gościny udzielił jej Uniwersytet St. Andrews i tutaj przetrwała do zakończenia wojny. Kiedy po wojnie, na skutek cofnięcia uznania rządowi polskiemu przez władze brytyjskie, doszło do likwidowania wielu polskich instytucji, ich księgozbiory w większości przejęte zostały przez bibliotekę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1945 roku posiadała ona około 11 tysięcy pozycji książkowych²⁴. Po likwidacji MWRiOP księgozbiór przekazano pod opiekę brytyjskiego Interim Treasury Committee for Polish Questions, a 1 kwietnia 1947 roku Komitetowi dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii, otrzymując nazwę Polish University College Library i przeszła na utrzymanie władz brytyjskich²⁵. Biblioteka stała się swego rodzaju centrum życia intelektualnego Polaków, organizowano w niej liczne odczyty, dyskusje naukowe, wykłady itp. przedsięwzięcia. Z wykładami gościli w niej m.in. Marian Kukiel, Stanisław Stroński, Władysław Folkierski czy Tymon Terlecki.

W październiku 1953 roku zakończył działalność Polish University College i wówczas Biblioteka przejęta została przez Komitet Biblioteczny utworzony przez Polish Research Centre, w porozumieniu z Komitetem dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii. Wtedy też zmieniona została nazwa biblioteki na Bibliotekę Polską (The Polish Library), a jej kierowniczką została wspomniana wyżej Maria Danilewicz. Prawnym właścicielem Biblioteki Polskiej była strona brytyjska. W kolejnych latach przechodziła ona pewne perturbacje związane z zamiarem jej likwidacji, wstrzymywano subwencje, żądano zwrotu części księgozbioru zakupionego z funduszy brytyjskich. Po licznych protestach środowiska polskiego w Wielkiej Brytanii, wspieranego przez szereg instytucji brytyjskich, m.in. profesorów Uniwersytetu w Oxford, doszło do rozwiązania w postaci przejścia Biblioteki Polskiej przez Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie, co nastąpiło latem 1967 roku. Uzyskanie własnej siedziby pozwoliło na ustabilizowanie pracy tej jakże ważnej i zasłużonej dla nauki i kultury polskiej instytucji. Biblioteka Polska od zarania swych dziejów stanowiła i stanowi nadal znakomity warsztat dla polskiego środowiska

²⁴ R. Wasiak, *Biblioteka Polska w Londynie*, „Pamiętnik Literacki”, t. XII, Londyn 1988, s. 66.

²⁵ Tamże, s. 67; P. Kądziela, *Instytucje polskiego życia kulturalnego w Londynie*, [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994, s. 154.

naukowego. Poza gromadzeniem i rejestrowaniem publikacji prowadzi ona działalność wydawniczą, a w jej gościnnych murach organizowane są liczne interesujące przedsięwzięcia naukowe. Poza wymienianą wcześniej kilkakrotnie już Marią Danilewicz wybitne zasługi dla Biblioteki Polskiej w Londynie ma także kolejny wieloletni jej dyrektor, Zdzisław Jagodziński. Niewątpliwie Biblioteka Polska, jako jeden z najstarszych i najprężniej działających polskich ośrodków naukowych, należy do najbardziej dla nauki i kultury polskiej zasłużonych instytucji.

Polski Uniwersytet na Obczyźnie

Zakończenie wojny i nieuchronna likwidacja polskiego szkolnictwa wyższego zorganizowanego na ziemi brytyjskiej w latach II wojny światowej skłoniła środowisko polskich nauczycieli akademickich i uczonych zdecydowanych pozostać na uchodźstwie do przemyśleń nad utworzeniem na emigracji nowego uniwersytetu. Inicjatywy i prace zmierzające w tym kierunku rozpoczęte zostały w 1949 roku. W gronie pomysłodawców i inicjatorów było kilku wybitnych profesorów i wojskowych, że wymienię tutaj choćby gen. Tadeusza Kasprzyckiego, prof. Tadeusza Brzeskiego, byłego rektora Uniwersytetu w Warszawie, gen. Mariana Kukieła, prof. Tadeusza Sulimirskiego czy prof. Tadeusza Grodyńskiego²⁶. Dzięki zaangażowaniu przedstawicieli kilku istniejących już instytucji i ośrodków naukowych, w szczególności Polskiego Towarzystwa Naukowego, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Zrzeszenia Profesorów i Docentów Polskich Szkół Akademickich powołana została Tymczasowa Rada Uniwersytetu na Obczyźnie, która opracowała projekt statutu. Zajęcia uniwersyteckie rozpoczęto jesienią 1950 roku, chociaż sam statut zatwierdzony został przez ministra Dł Spraw Polskich na Obczyźnie rządu RP na emigracji dopiero 1 września 1952 roku. Pełne prawa szkoły wyższej, w oparciu o ustawę z 15 marca 1933 roku, Polskiemu Uniwersytetowi na Obczyźnie nadane zostały dekretem Prezydenta RP 15 grudnia 1952 roku. Kadra nauczycielska składała się w większości z profesorów polskich pozostających na terenie Wielkiej Brytanii, ale znaleźli się w niej także profesorowie polscy z USA. W gronie nauczycieli dużą część stanowili przedwojenni wybitni historycy, m.in. Oskar Halecki, Stanisław Kościółkowski, Marian Kukiel, Tadeusz Sulimirski i Władysław Wielhorski²⁷. Pierwszym rektorem PUNO został prof. Tadeusz Brzeski.

Głównym zadaniem statutowym PUNO było prowadzenie nauczania na poziomie akademickim ze szczególnym uwzględnieniem studiów polonistycznych i historycznych, przygotowanie nowej kadry dydaktyczno-naukowej oraz popularyzowanie wiedzy. W pierwszym okresie działalności udało się utworzyć jedynie Wydział Humanistyczny prowadzący studia polonistyczne i historyczne, powołano ponadto Komisje Wydziałowe prawa i nauk politycznych, ekonomii i przyrodniczo-matematyczną. W kolejnych latach uczelnia tworzyła nowe wydziały, m.in. w 1962 roku powołano Wydział Nauk Technicznych.

Polski Uniwersytet na Obczyźnie od pierwszych lat działalności stanowił jedno z ważniejszych polskich centrów życia naukowego. Poza prowadzeniem samych kierunków studiów organizowano wiele dodatkowych form kształcenia i doksztalcania. Warto wspomnieć chociażby Powszechne Wkłady Uniwersyteckie, w ramach których popularyzowano historię i kulturę Polski w środowisku brytyjskiej młodzieży akademickiej. Na bazie tych Wykładów utworzono dwuletni Kurs dziejów kultury polskiej.

Z całą pewnością jednym z najważniejszych kierunków studiów były studia historyczne. Zaangażowanych w nie było liczne grono wymienianych już na tych łamach historyków polskich. Do najmocniej zaangażowanych w tej dyscyplinie należał generał i profesor Marian Kukiel. Przez wiele lat prowadził w PUNO fantastyczne wykłady, ćwiczenia czy seminaria. Był opiekunem naukowym i promotorem licznych prac magisterskich i przewodów doktorskich. Wśród wypromowanych przez M. Kukieła doktorów znalazł się Zdzisław Jagodziński, dyrek-

²⁶ J. Gawenda, *Wyższe szkolnictwo polskie na obczyźnie*, [w:] *Prace Kongresu Kultury Polskiej na Obczyźnie, Londyn 14-20 września 1985*, t. IX, *Oświata, książka i prasa na obczyźnie*, Londyn 1985, s.18.

²⁷ T. Radzik, *Z dziejów społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej (1945-1990)*, Lublin 1991, s. 61.

tor Biblioteki Polskiej, Roman Buczek i Adam Sawczyński. Za wyjątkowe zasługi dla PUNO w 1970 roku M. Kukiel otrzymał tytuł *doktora honoris causa*²⁸.

W 1952 roku na Wydziale Humanistycznym stacjonarnie studiowało 39 osób, na studiach korespondencyjnych kolejnych 105 osób. W Komisjach Wydziałowych 23 osoby. W sumie 167 studentów²⁹.

PUNO prowadziło także działalność wydawniczą, przygotowując i drukując przede wszystkim podręczniki akademickie tak przecież potrzebne dla realizacji procesu dydaktycznego. Poza skryptami i podręcznikami akademickimi wydawano jednakże i inne prace, typowo naukowe monografie, że dla przykładu wspomnę jedne z pierwszych: *Teoria rozwoju gospodarczego Polski*³⁰ autorstwa Tadeusza Brzeskiego czy *Dzieje Polski nowożytnej*³¹ Władysława Konopczyńskiego. W drugiej połowie lat 60. rozpoczęto wydawanie „Zeszytów Naukowych Wydziału Humanistycznego”, na którego łamach ukazywały się najlepsze prace doktorskie i masterskie.

PUNO stanowił ośrodek naukowy pozwalający historykom, ale i przedstawicielom innych dyscyplin naukowych, możliwość pracy naukowej, realizowania własnych indywidualnych zainteresowań naukowo-badawczych, własnego rozwoju i podnoszenia kwalifikacji.

Konkluzja

Na łamach prezentowanego opracowania autor przedstawił jedynie kilka, jego zdaniem najważniejszych, instytucji i ośrodków, w ramach których w pierwszych latach po zakończeniu wojny organizowała się polska nauka historyczna na terenie Wielkiej Brytanii. Polskie życie naukowe i kulturalne po 1945 roku rodziło się tam w ciężkich warunkach materialnych, organizacyjnych i kadrowych. Nie było koniecznych dla pracy historyków archiwów, bibliotek, nie dysponowano przedwojennymi prywatnymi warsztatami pracy naukowej. Wszystko to tworzone ogromnym wysiłkiem i bezprecedensowym zaangażowaniem od podstaw. Warto przytoczyć w tym miejscu cytaty z pracy Pawła Kądzieli, który napisał tak:

*Skoro planowało się związać swój dalszy los z obcym pod wieloma względami [...] dżdżystym i chłodnym miastem nad Tamizą. Dla samej higieny psychicznej należało za wszelką cenę stworzyć infrastrukturę polskich instytucji kulturalnych...*³².

Myśl ta wprawdzie odnosi się do przedstawicieli środowiska kultury, jednak w takiej samej sytuacji znaleźli się przedstawiciele niemal wszystkich, w szczególności dyscyplin humanistycznych.

Wszystkie omówione wyżej instytucje i zaangażowani w ich działalność przedstawiciele polskiego świata nauki wnieśli bezcenny wkład do rozwoju nauki polskiej, w szczególności polskiej historiografii wojskowej.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

List Heleny Sikorskiej do gen. Mariana Kukieła z 22 lipca 1945 r., Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Sikorskiego (dalej AIPMS), sygn. Kol 24/III.

List Zarządu IJPL i redakcji „Niepodległości” do przyszłych współpracowników z 6 sierpnia 1947 roku, Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie (dalej AIJPL).

²⁸ B. Helczyński, *Ś.P. General Profesor Marian Kukiel jako organizator polskiego życia naukowego i kulturalnego*, „Teki Historyczne”, t. XVII, s. 33.

²⁹ T. Radzik, *Z dziejów społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii...*, s. 61.

³⁰ T. Brzeski, *Teoria rozwoju gospodarczego Polski*, Londyn 1955.

³¹ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. II, Londyn 1959.

³² P. Kądziela, *Instytucje polskiego życia kulturalnego w Londynie*, [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994, s. 141.

Pismo Komitetu Wykonawczego do środowiska piłsudczykowskiego z 19 marca 1947 roku, Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, AIJPL.

Protokół zebrania konstytucyjnego w celu powołania do życia Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie z dnia 15 marca 1947 roku, AIJPL.

Wyjątki ze sprawozdania przewodniczącego zarządu na posiedzeniu Rady IJPL w dniu 9 lipca 1947 roku, AIJPL.

Źródła publikowane

Instytut Historyczny im. Gen. Sikorskiego. Umowa, protokół, statut, Londyn 1945.

Komunikat Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, nr 2 z 5 sierpnia 1947 roku.

Komunikat Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie, nr 7 z 10 listopada 1948 roku.

Statut Instytutu Józefa Piłsudskiego, poświęconego badaniu najnowszej historii Polski, Oddział w Londynie, Londyn 1947.

Opracowania

Bolszczanin Bolesław, *Instytut Polski i Muzeum im. Gen. Sikorskiego*, Londyn (bdw).

Borkowski Zygmunt, *Wspomnienia*, „Zeszyty Historyczne”, nr 3/1975, Paryż.

Brzeski Tadeusz, *Teoria rozwoju gospodarczego Polski*, Londyn 1955.

Gawenda Jerzy, *Wyższe szkolnictwo polskie na obczyźnie*, [w:] *Prace Kongresu Kultury Polskiej na Obczyźnie, Londyn 14-20 września 1985*, t. IX, Oświata, książka i prasa na obczyźnie, Londyn 1985.

Helczyński Bronisław, Ś.P. *General Profesor Marian Kukiel jako organizator polskiego życia naukowego i kulturalnego*, „Teki Historyczne”, t. XVII.

Kądziała Paweł, *Instytucje polskiego życia kulturalnego w Londynie*, [w:] *Warszawa nad Tamizą. Z dziejów polskiej emigracji politycznej po drugiej wojnie światowej*, red. A. Friszke, Warszawa 1994.

Konopczyński Władysław, *Dzieje Polski nowożytnej*, t. II, Londyn 1959.

Kronika. Polskie Towarzystwo Historyczne w Wielkiej Brytanii, „Teki Historyczne” nr 1, 1947.

Miśkiewicz Benon, *Polska historiografia wojskowa*, Poznań 1996.

Radzik Tadeusz, *Z dziejów społeczności polskiej w Wielkiej Brytanii po drugiej wojnie światowej (1945-1990)*, Lublin 1991.

Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 1950/1951, Londyn.

Suchcitz Andrzej, *Powstanie Instytutu Historycznego im. Gen. Sikorskiego w Londynie 1945-1949*, [w:] *Idea Europy i Polska w XIX i XX wieku*, Wrocław 1999.

Wasiak Roman, *Biblioteka Polska w Londynie*, „Pamiętnik Literacki”, t. XII, Londyn 1988.

Zuziak Janusz, *Dzieje Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie 1947-1997*, Warszawa 2001.

Zuziak Janusz, *Polska historiografia wojskowa w Wielkiej Brytanii w latach 1939-1990. Instytucje, ludzie, publikacje*, Warszawa 2001.

Zuziak Janusz, Zuziak, *Wojskowa służba historyczna na obczyźnie 1939-2002*, [w:] *Z dziejów służby historycznej Wojska Polskiego 1918-2002*, Warszawa 2002.

Ірина Валігура

бібліотекар відділу рідкісних і цінних видань
Вінницької ОУНБ (Вінниця, Україна)

e-mail: irina-valigura@ukr.net

ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ЕПІГРАФІКИ «MONUMENTA SARMATARUM» ШИМОНА СТАРОВОЛЬСЬКОГО

Анотація. У статті подано стислу біографію Шимона Старовольського, описано з книгознавчої точки зору примірник «Monumenta Sarmatarum» і відомості про його походження. Також подано біографію Адама Каліновського, який був похований в Нестерварці, проаналізовано текст епітафії з надгробку подільського старости Миколая Потоцького. Є зауваження щодо подальшого дослідження твору Старовольського з літературної та філологічної точки зору.

Ключові слова: Шимон Старовольський, «Monumenta Sarmatarum», епіграфіка, епітафія, сармати, панегірик, бароко, Грохольські.

A VALUABLE SOURCE FROM THE “MONUMENTA SARMATARUM” EPIGRAPHY SHIMON STAROVOLSKY

Abstract. The article presents a brief biography of Shimon Starovolsky, describes the copy of «Monumenta Sarmatarum» and information about its origin from a bibliographic point of view. The biography of Adam Kalinovsky, who was buried in Nestervarka, is also presented, and the text of the epitaph from the tombstone of Podilsk elder Mykolay Pototskiy is analyzed. There are remarks regarding the further study of Starovolsky's work from a literary and philological point of view.

Key words: Shimon Starovolsky, «Monumenta Sarmatarum», epigraphy, epitaph, Sarmatians, panegyric, baroque, Groholski.

CENNE ŹRÓDŁO Z EPIGRAFII „MONUMENTA SARMATARUM” SZYMONA STAROWOLSKIEGO

Abstrakt. W artykule przedstawiono krótką biografię Szymona Starowolskiego, opisano egzemplarz «Monumenta Sarmatarum» oraz informacje o jego genezie z bibliograficznego punktu widzenia. Przedstawiono także życiorys pochowanego w Niestervarce Adama Kalinowskiego oraz przeanalizowano tekst epitafium z nagrobka starca podilskiego Mikołaja Potockiego. Są uwagi co do dalszych studiów nad twórczością Starowolskiego z literackiego i filologicznego punktu widzenia.

Słowa kluczowe: Szymon Starowolski, «Monumenta Sarmatarum», epigrafia, epitafium, Sarmaci, panegyryk, barok, Groholski.

Як учений-енциклопедист та інтелектуал Шимон Старовольський є відомою постаттю серед представників свого покоління на теренах Речі Посполитої. В українській історіографії він відомий передусім як знавець козацької тематики, висвітленої в історичних розвідках «Історія Сигізмунда I» (1616) і «Польща» (1632). Завдяки праці «Сотня польських письменників», яку було двічі надруковано за життя автора у 1625 і 1627 рр., його визнають родоначальником польської бібліографії. Переважною тематикою творів Шимона Старовольського була політика, державність та моральний дух польського народу [2].

Шимон Старовольський (польск. *Szymon Starowolski*) народився у 1588 р. в містечку Стара Воля, у західній частині колишнього Великого князівства Литовського. Він був п'ятим сином у родині зuboжілого дрібного шляхтича Василя Старовольського. Польський історик В. Каховський писав, що Старовольський «пишався родичами, краще ніж гербом знатним». Дослідники досі не мають згоди, якого герба були Старовольські (Леліва або Човен), але більшість вважає, що вони належали до безгербових бояр.

Шимон Старовольський спочатку працював у придворній канцелярії великого коронного гетьмана Яна Замојського. У 1612–1618 рр. він навчався в Краківській академії і здобув ступінь бакалавра філософії. У наступні роки обіймав посаду секретаря у великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича, брав участь у битві під Хотиним. Згодом перебував при дворах кількох магнатів у ролі вихователя. Із князями Янушем та Костянтином Острозькими відвідав Німеччину, Нідерланди, Францію та Італію. Подорожував також зі Стефаном Потоцьким та Олександром Конецпольським, сином відомого гетьмана. У 1639 р. за ініціативи єпископа Якуба Цадзіка Старовольський прийняв сан священника. На схилку життя став краківським капітульним каноніком, але назавжди залишився оратором, істориком, видатним літератором, щиро відданим своїй Батьківщині. Помер 4 квітня 1656 р. в Кракові, під час окупації міста шведським правителем Карлом X Густавом, і був скромно похований 6 квітня у Вавельській катедрі [2].

Старовольський був плідним письменником, залишив більш ніж 60 творів, написаних переважно латиною. Основним мотивом літературної діяльності письменника стала Сарматія з її ідеалами «золотої вольності».

Серед його праць окреме місце посідає «*Monumenta Sarmatarum*», яка побачила світ наприкінці життя автора. Дослідники вважають, що Старовольський накопичував матеріали тривалий час, але найплідніше працював у межах 1640–1650-х рр. Автор збирав інформацію самотужки, а також за допомогою друзів. Деякі тексти, імовірно, були скопійовані з інших джерел [3].

Повна назва твору «*Monumenta Sarmatarum, Viam universae carnis Ingressorum*», що в перекладі з латини означає: «Надгробні пам'ятники сарматів, що на шляху до всесвіту лишили по собі пам'ятку». Серед надгробків, ушанованих автором, є епітафії правителів, придворних, чиновників, військових діячів, знаних викладачів, представників духовенства, міщан. Книга вміщує 1900 надгробних написів, зібраних з 200 цвинтарів, у 119 містах, в основному на теренах Речі Посполитої, які є цінним джерелом польської історіографії. Закриття та знищення церков та монастирів з їхніми давніми некрополями призвели до втрати величезного пласта історичної пам'яті. Праця «*Monumenta Sarmatarum*» Старовольського дещо заповнює цю прогалину. Вона є чи не єдиним джерелом про значну частину цих поховань. Цінність книги полягає ще й у тому, що це одна з перших праць з некрополістики й епіграфіки на теренах Польщі.

Варто нагадати, що в XVI–XVII століттях епітафії писали переважно латиною. Автор ухвалив рішення збирати лише ті епітафії, які завдяки загальному знанню латинської мови будуть зрозумілі для всіх європейців, а їхнє зібрання в одному томі зможе передати нащадкам вдячну пам'ять про видатного покійного. Потрібно зважати й на те, що латина за часів Старовольського не була лише мовою літургії в католицькій церкві, а й існувала як засіб письмового та розмовного спілкування вчених, знаті. Тому панівною залишалася не польська, а латинська мова на старих польських шляхетських надгробках.

Титульний аркуш видання, окрім вихідних відомостей, містить дереворит із сюжетним малюнком, автор якого залишив свої ініціали – «T Z W». На малюнку зображена колона, точніше обеліск, який є видавничою маркою знаменитої краківської друкарні Лазаря Андриловича. Саме в цій друкарні, яку спадкоємці друкаря на той час здавали в оренду, у 1655 р. було оприлюднено твір. Слід зазначити, що видання відзначається гарним шрифтом, якісним папером, майстерно виготовленими заставками та ініціалами.

На звороті титульного аркуша надрукована цитата святого Августина (354–430), християнського теолога й церковного діяча, родоначальника християнської філософії історії. Далі – авторські традиційні присвяти поважним особам, які сприяли у виданні книги: священнослужителю Казімежу Прозінському, доктору медицини та королівському математику Миколаю Зоравському, професору Краківської академії Яну Рацькому. Також вміщено авторську передмову до видання.

Інформацію про поховання краківський канонік зібрав не лише з церков, цвинтарів, пам'ятників і споруд у колишній Речі Посполитій, є також тексти з надгробків півтора десятка польських могил, розташованих за межами країни, переважно в Італії.

Прозові тексти зібраних епітафій зазвичай мають форму панегірика – жанру, характерного для культури бароко, а поетичні епітафії виступають у ролі надгробних епіграм. Загалом вони містять ім'я та прізвище особи, перелік титулів, займаних посад та подій (до яких мав причетність похований), жалобні вірші або вислови, дати народження (частіше відсутні) та смерті.

Зручному користуванню книгою сприяє науковий апарат, уміщений наприкінці, – географічний та іменний покажчики, де відомості розташовано за абеткою. При ознайомленні виявляємо краєзнавчу інформацію про поховання з населених пунктів подільського регіону: Бара, Кам'янця-Подільського, Нестерварки та Хмільника.

Найвідоміша епітафія в збірнику, що має стосунок до Поділля, належить державному та військовому діячу Адаму Каліновському (1602–1638). Він походив з полонізованого давнього руського шляхетського роду герба Калінова, який брав початок у Червоній Русі. Здобув академічну освіту в Левені (Фландрія). Від короля Зігмунта III отримав чималі володіння, зокрема Брацлавське та Вінницьке староства. У молоді роки розпочав військову службу – був ротмістром кварцяної гусарської хоругви й у 1621 р. взяв з нею участь у Хотинській війні. У 1623 р. був обраний до сейму, де входив до складу козацької комісії. У той самий час успадкував Нестерварку та самостійно придбав П'ятничани, Стрижавку, Козинці та інші подільські маєтки. Під командуванням гетьмана Станіслава Конецпольського бився під Чортковом, Шманьківцями, Мартиновом з татарами (1624), із козаками – під Крюковом при Ведмежих Лозах (1625), брав участь у шведській кампанії (1626–1628). У 1630 р. гетьман, рушаючи на придушення козацького повстання, призначив Каліновського командувачем коронних військ для захисту кордонів від кримських татар. Виконуючи доручення, останній видав універсал з попередженням населення про наближення татар і закликав приватні загони приєднуватися для спільної боротьби. Востаннє він прислужився Речі Посполитій у 1633 р., коли привів Конецпольському до табору під Кам'янцем-Подільським 300 вершників, 100 піхотинців з гарматами проти турків і татар Абази-паші. Від короля Владислава IV на знак подяки отримав у довічне володіння Мізяків. У Нестерварці Адам Каліновський за власний кошт побудував дерев'яний костел та кляштор домініканців. У травні 1638 р. після раптової смерті був похований у підземеллі нестерварського домініканського костелу [1]. Частково ці відомості показані в текстовій частині епітафії.

Як приклад промовистого напису можна навести епітафію, присвячену Миколаю Потоцькому – польському шляхтичу, військовику, генеральному старості Подільських земель. Він народився в Кам'янці близько 1512 р., був старшим сином галицького підкоморія, засновника гілки «Срібна Пилява» роду Потоцьких Якуба Потоцького. Брав участь у багатьох походах, як стражник польний коронний охороняв Поділля, Руське воєводство від набігів татар, з 1569 р. – хмільницький староста, з 1571 р. – кам'янецький староста. Помер у 1572 р., був похований у краківському домініканському костелі [1]. На пам'ять про нього було встановлено таблицю з епітафією, яка в перекладі з латини читається так:

«Миколай Потоцький / Старости хмельницький і кам'янецький. / Я був живий / вистачить на славу, а не на себе. / Я повернув його / Покора королю, Шана за батьківщину, Сімейна повага, Тягар смерті. / Зараз я чекаю воскресіння / Сподіваюся, моя душа. / Боже мій, / Охоронець, а не месник, / Будь ласка, будь тим, кого ти створив».

Біографічна інформація про Потоцького стисла, вона займає два рядки. Далі йде фрагмент тексту, у якому висловлюється сам покійний, його слова переплітаються з біографічними та хвалебними елементами та роздумами про людське існування [4].

«*Monumenta Sarmatarum*» є першою в Польщі збіркою похоронних написів, упорядкованих Шимоном Старовольським. Її завжди цінували як епіграфічне джерело, яке було предметом аналізу дослідників з релігієзнавства, історії суспільних відносин. Проте в галузі літературознавства його праця досліджена обмежено. Це стосується, наприклад, регіональних відмінностей поминання померлих, текстів похоронної тематики, композиційно-мовних пластів в епітафіях. Краківський ерудит у вступній частині до

книги пояснює, що він вирішив випустити збірку з метою збереження епіграфічних текстів, тим самим створив підґрунтя для наступних досліджень.

Наявний примірник потрапив до державного зберігання з родової бібліотеки Прохольських з П'ятничан після націоналізації маєтку радянською владою у 1920 р. У наш час книга є в складі фонду відділу рідкісних і цінних видань Вінницької ОУНБ. Слід зауважити, що видання придбав до свого домашнього зібрання власник маєтку Генрик Прохольський (1802–1866), який цікавився польськими стародруками, і на титульних аркушах раритетів міститься його власницький підпис. У своєму зібранні він мав також життєпис польського політичного та релігійного діяча, хроніста Вінцентія Кадлубека «*Vita et Miracula Servi Deir Vincentii Kadlubkonis*», який Ш. Старовольський оприлюднив у Кракові у 1642 р.

Джерела та література

Колесник Вікторія, *Відомі поляки в історії Вінниччини: біогр. слов.*, ВМГО Розвиток, Вінниця, 2007, с. 542, 256–257.

Orgelbrand Samuel, *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda z ilustracjami i mapami*, т. 14, Wydawnictwo Towarzystwa Akcyjnego S. Orgelbranda Synów, Warszawa, 1903, s. 58–59.

Rycharski Lucyan Tomasz, *Literatura Polska w historyczno-krytycznym zarysie*, т. 1, Nakł. i Własność Księg. J.M. Himmelblaua, Krakow, 1868, s. 269.

Starowolski Szymon, *Monumenta Sarmatarum, viam universae carnis ingressorum*, in Officina Viduae et Haeredum Francisci Caesarij, Cracoviae, 1655, s. 493.

Мар'яна Ємельянова

ORCID 0000-0001-7054-3252

докторант IV року Університету Гуманітарно-Природничого
імені Яна Длугоша в Ченстохові, Польща

ОПОЕТИЗОВУВАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН У РОМАНІ СЕРГІЯ ШАРИКА «ДВІЧІ ГРАФІНЯ ТА ДВІЧІ ГЕНЕРАЛ»

Анотація. В статті аналізується оригінальний авторський підхід до опису двох історичних осіб – польського графа Станіслава Щенсного Потоцького та грекині Софії Главані. Кохання цих двох неординарних особистостей стало причиною виникнення світового шедевр садового мистецтва – парку Софіївка. В більшості історичних і літературних творах ця скандальна пара представлена в досить критичному світлі. Жінка непевної репутації і граф-зрадник Батьківщини будять в письменників і поетів прагнення віднайти в них ті риси характеру, які могли стати причиною їх негідної поведінки. Сергій Шарик дозволив собі літературно "обіграти" ці загальновідомі образи. Автор, опираючись на історичні факти, зображує зовсім інших, чим в інших творах, людей. Витончена Софія і розумний та добре вихований граф представляють в творі ідеалізовану пару, яка символізує вічне кохання, кохання, яке закоханий граф насправді увічнив в прекрасній Софіївці. Дуже цікавим є роман Сергія Шарика з погляду аналізу польсько-українських стосунків. Письменник створює в постаті Потоцького образ поляка-просвітителя, який високо цінує культуру і самобутність українського народу, бореться за волю для кріпаків, любить та поважає українців як народ. Хоч не до кінця відповідні історичній дійсності XIX століття, такі образи мають величезне значення, бо формують у читача позитивний стереотип поляка, формують усвідомлення факту, що Україна і Польща є близькими братніми народами. Роман Сергія Шарика демонструє образ поляка-просвітителя, поляка-приятеля, який почав активно розвиватися в українській літературі після здобуття Україною незалежності.

Ключові слова: сад, парк, поляк, українець, стереотип, Софіївка

POETYZACJA STOSUNKÓW UKRAIŃSKO-POLSKICH W POWIEŚCI SERHIJA SZARYKA „DWA RAZY HRABINA I DWA RAZY GENERAL”

Abstrakt. Artykuł analizuje oryginalne podejście autora do opisu dwóch postaci historycznych – polskiego hrabiego Stanisława Szczęsnego Potockiego i grekiny Zofii Hlavani. Miłość tych dwóch niezwyklej osobowości była przyczyną powstania światowego arcydzieła sztuki ogrodowej – parku Zofiówka. W większości dzieł historycznych i literackich ta skandaliczna para jest przedstawiana w dość krytycznym świetle. Kobieta o niepewnej reputacji i grabie-zdrajca Ojczyzny budzi w pisarzach i poetach chęć odnalezienia w tych bohaterach cech charakteru, które mogłyby być przyczyną ich niegodnych zachowań. Serhij Szaryk pozwolił sobie na literacką „grę” z tymi dobrze znanymi bohaterami. Autor, opierając się na faktach historycznych, przedstawia zupełnie innych bohaterów. Wyrafinowana Zofia i inteligentny i dobrze wykształcony hrabia przedstawiają w pracy wyidealizowaną parę, która symbolizuje wieczną miłość. Tą miłość zakochany hrabia faktycznie uwiecznił w pięknej Zofiówce. Powieść Serhija Szaryka jest bardzo ciekawa z punktu widzenia analizy stosunków polsko-ukraińskich. Pisarz kreuje w postaci Potockiego wizerunek Polaka-edukatora, który wysoko ceni kulturę i tożsamość narodu ukraińskiego, walczy o wolność dla poddanych, kocha i szanuje Ukraińców jako naród. Obrazy te, choć nie do końca odpowiadające rzeczywistości historycznej XIX, mają ogromne znaczenie, ponieważ kształtują w czytelnika pozytywny stereotyp Polaka, kształtują świadomość, że Ukraina i Polska to bliskie bratnie narody. Powieść Serhija Szaryka ukazuje wizerunek Polaka-wychowawcy, Polaka-przyjaciela, który zaczął aktywnie rozwijać się w literaturze ukraińskiej po uzyskaniu przez Ukrainę niepodległości.

Słowa kluczowe: ogród, park, Polak, Ukrainiec, stereotyp, Zofiówka

POETIZATION OF UKRAINIAN-POLISH RELATIONS IN SERHIY'S SHARIK "TWICE COUNTESS AND TWICE GENERAL"

Abstract. The article analyzes the author's original approach to the description of two historical figures – the Polish Count Stanislaw Szczesny Potocki and the Greek Sophia Hlavani. The love of these two extraordi-

nary personalities was the reason for the emergence of a world masterpiece of garden art – Sofiivka Park. In most historical and literary works, this scandalous couple is presented in a rather critical light. A woman of uncertain reputation and a count-traitor to the Motherland arouse in writers and poets the desire to find in them those character traits that could be the cause of their unworthy behavior. Serhii Sharyk allowed himself to literary "beat" these well-known images. The author, relying on historical facts, depicts completely different people than in other works. Sophisticated Sofia and the intelligent and well-bred count represent in the work an idealized couple that symbolizes eternal love, the love that the enamored count actually immortalized in the beautiful Sofievka. Serhiy Sharyk's novel is very interesting from the point of view of analyzing Polish-Ukrainian relations. The writer creates in the figure of Pototsky the image of a Pole-educator who highly values the culture and identity of the Ukrainian people, fights for freedom for serfs, loves and respects Ukrainians as a people. Although they are not completely consistent with the historical reality of the 19th century, such images are of great importance, because they form a positive stereotype of a Pole in the reader, they form an awareness of the fact that Ukraine and Poland are close brotherly nations. Serhiy Sharyk's novel demonstrates the image of a Pole-educator, a Pole-friend, which began to actively develop in Ukrainian literature after Ukraine gained independence.

Key words: garden, park, Pole, Ukrainian, stereotype, Sofiivka

За часів панування радянської ідеології в Україні в XX столітті в історичних та літературних творах активно пропагувався негативний образ пана, який був гнобителем звичайних людей. І зазвичай тим паном був поляк. Тому поляк в літературі радянської України часто зображувався як багатій-експлуататор, персонаж вкрай негативний. Після здобуття Україною незалежності свободу отримала наукова та літературна думка нашого краю. Тому насаджуваний і пропагований впродовж 70 років образ поляка-пана, поляка гнобителя почав зникати з нашої літератури як щось чужорідне, що існувало до того часу як результат ідеологічного комуністичного тиску.

В творах української літератури, присвячених саду Софіївка, які я досліджую, образ поляка набуває яскравого позитивного забарвлення. В першу чергу в досліджуваних творах цей поляк – це заложитель саду Софіївка граф Потоцький та його дружина Софія. В українських творах, однаково поетичних та прозових, граф набуває рис романтичного героя, є особою високоосвіченою, могутньою в своїй владі і відданою в коханні. Софія зображується чарівною, люблячою матір'ю своїх дітей. Іноді згадується бурхливе минуле Софії, але тільки як спогади про щось, що давно минуло, щось, що існувало задовго до її доленосної зустрічі з Потоцьким і їх палкого кохання.

Взагалі сад Софіївка в сучасному мистецькому світі України є своєрідним символом кохання чоловіка до жінки, символом того, наскільки справжнє кохання здатне змінювати світ і творити прекрасне. Така символіка накладає відбиток на літературні твори про цей сад і на сприйняття історичних осіб, описаних в цих творах. Граф та графиня Потоцькі зображуються як іділічно закохана пара, при цьому майже не згадується факт, що Потоцький був зрадником Польщі і прихильником Росії, а також факт, що Софія не довго була закохана в графа, а невдовзі зрадила йому з його ж власним сином. Ця пара в українській літературі кінця XX – початку XXI століття є ідеальними закоханими, як художні уособлення кохання в найвищому його ступені, вони як би «вінчають» своєю історією красу створеного ними парку «Софіївка». Можливо, саме тому поети і письменники сучасної України воліють не шукати недоліків в недосконалому минулому обох Потоцьких, а зосередитися на тому періоді ліричного кохання, який був поштовхом до створення перлини паркового мистецтва не тільки України і Польщі, але і світу. Такий факт свідомого відсторонення літераторів від історичного негативу та зосередженню виключно на красі, любові і мистецтві можна пояснити двома причинами:

1. Специфіка об'єкту художнього опису – саду Софіївка. Краса цього місця вимагає підбору відповідних художніх засобів, зокрема і певної стилізації персонажів, їх ідеалізації.

2. Тенденцію до опоетизовування українсько-польських відносин в сучасній українській літературі. Як виникла така тенденція? На мою думку, на це є кілька причин. По

перше, після розпаду Радянського Союзу, нарешті українські митці отримали змогу писати про Польщу і Поляків так, як подобається, без ідеологічної цензури. По друге, історичне минуле, пов'язане з панщиною і Гайдамаччиною, більшість сучасних українців давно сприймають як далекі часи. Тому в українській свідомості образ поляка формується зараз в основному на сучасному стані речей і міждержавних стосунків. Польща, як країна-сусід, привітна для трудових емігрантів, близька Україні по менталітету, стала для багатьох наших співвітчизників своєрідним «вікном в Європу». Польща стала для багатьох другим домом, а для інших – країною дружньою, де є багато друзів та знайомих. Внаслідок еміграції українців за кордон все частіше створюються польсько-українські сім'ї, або встановлюються зв'язки з Польщею людей, які дотепер вважали себе етнічними українцями. Такі політичні, економічні та еміграційні процеси породжують процеси світоглядні та культурні. Поетизація польсько-українських зв'язків активно розвивалася в українській літературі початку ХХІ століття, але в перспективі буде ще більш активізуватися. Дружня підтримка Польщею України під час війни з Росією сприятиме еволюції образу поляка в українській свідомості до образу побратима, захисника і друга. Зараз ми всі присутні в історичному періоді, величезне значення якого буде остаточно зрозуміле набагато пізніше. Тепер, в цей момент стираються вікові образи і рани, які перешкоджали порозумінню України та Польщі протягом сотень років.

Але повернемося до літератури початку ХХІ століття. Отже, яскравим зразком опоетизовування польсько-українських стосунків, а одночасно романтизації відносин Щенсного та Софії Потоцьких є твір Сергія Шарика «Двічі графиня та двічі генерал», який вперше опублікований в 2014 році в Києві. Роман є дуже цікавою книгою з погляду історії її створення, так і ідей, які вона втілює. Як наголошує в інтерв'ю для газети «День» автор Сергій Шарик, він не є професійним письменником, його освіта далека від літератури, але заняття журналістикою пробудили в ньому творчий потенціал письменника, бажання писати і творити:

Хоча моя спеціальність не творча (за освітою – інженер-радіотехнік), мені приємно працювати в колективі журналістів «Дня». Це надихає самого писати. До речі, я з 1993 року працював у «Київських відомостях» разом з Ларисою Олексіївною Івшиною – займався комп'ютерним забезпеченням. А потім, у 1996—1997 роках, – у «Дні». Фактично з перших днів існування «Дня». Потім були інші роботи, але три роки тому повернувся в улюблену газету¹.

Чому саме автор вирішив написати про Софіївку? Причина криється в минулому Сергія, який навчався в уманській школі та мав маму – екскурсовода в Софіївці. Як згадує автор, ці два факти пробудили в ньому не тільки цікавість, але і любов до відомого парку:

Любов до парку передалася мені, певно, від мами, яка в літній період працювала там екскурсоводом, – розповідає автор. – Отже, у мене була певна література й свій екскурсовод... Кожен, хто відвідує цей парк, закохується в нього і, природно, хоче знати про кохання Потоцьких більше, ніж розповідають екскурсоводи. А історія їх кохання і життя – дуже не проста. Як відомо, поляки вважають Потоцького зрадником та й взагалі не-далекою людиною, хоча це було не так. Він знав кілька мов, писав книжки...²

В українській літературі немає ще комплексного наукового дослідження роману Сергія Шарика «Двічі графиня та двічі генерал», зустрічаються в пресі та в інтернет-просторі окремі цікаві рецензії на цю книгу. Наприклад, журналіст газети «День» Олег Коцарев написав про книгу цікаву рецензію під назвою *Хоч бери й екранізуй*. В цій рецензії автор пише про історичну основу написання роману, про подробиці побуту, описувані Шариком, а також про важливу роль тематики історії Польщі у романі:

¹ «Двічі графиня та двічі генерал». Контент-менеджер сайту «Дня» Сергій ШАРИК представив свій роман про кохання Потоцьких // доступ 5.11.2022: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/dvichi-grafinya-ta-dvichi-general>

² Там само.

Її важливою частиною є суто історичний матеріал. До прикладу, різноманітні дані про фортеці й палаци, перебіг головних військових кампаній, їхні наслідки. Передбачувано в центрі книжки опиняться й історія занепаду Речі Посполитої та поділу цієї держави поміж сусідами³.

Рецензент також акцентує увагу читача на тому факті, що Станіслав Потоцький в романі Сергія Шарика – це не стільки зрадник, скільки людина, яка зробила невдалу спробу відновити Польщу, створити її як нову державу з новою формою правління. Також Олег Коцарев звертає увагу на те, як майстерно в книзі описується процес інтеграції російської і польської інтелігенції, процес ненав'язливої, але постійної «русифікації» польської шляхти, нав'язування російських традицій, культури, російського типу мислення – характерні засоби русифікації, які використовувала Росія пізніше і до України:

Адже Станіслав Потоцький став одним із ключових осіб створення Тарговицької конфедерації – невдалої спроби «перезавантаження» Речі Посполитої під крильцем російської цариці Катерини II, що завершилася тим, чим нерідко завершуються такі ігри: останнім поділом держави, взяттям Варшави. Потоцького через це часто називають зрадником Польщі, але Сергій Шарик ніби дає слово самому магнату, вважаючи, що він лише зробив безнадійну спробу порятувати батьківщину від і так неминучого поглинення. Дуже ретельно й промовисто у книжці також виписано процес економічної та організаційної інтеграції шляхти українського Правобережжя з елітою Російської імперії, яка відіграла не останню роль у падінні Речі Посполитої⁴.

Читаючи книгу «Двічі графиня та двічі генерал» важко позбутися враження, що автор дуже добре обізнаний з історичними подробицями життя головних героїв своєї книги, але свідомо подає ці факти під іншим кутом зору – через призму шляхетності і делікатності почуттів. І дійсно це так. Сам автор стверджує, що довго готувався до написання книги, вивчив багато історичних джерел, але свідомо вирішив зобразити позитивних героїв, які щиро кохають один одного:

Перелік літератури, яку я опрацював, величезний. Спочатку це були польські та українські джерела. Перечитав усе, що є у нашій Національній бібліотеці України імені В. Вернадського. Потім – знайомі та друзі дарували книжки з цієї теми з Канади, Німеччини, Польщі, Росії, – зауважує Сергій ШАРИК. – Насправді ця тема – не вичерпана. Про життя Софії досліджено далеко не все, а сам Потоцький, хоча і представлений у наукових та літературних джерелах, часто подається однобоко. Я собі дозволив відійти від історичних реалій і зобразити їх обох як позитивних героїв, в основі яких – щира любов.

Можна сказати, що написати книжку мені також допомогло кохання, адже дружина Ольга багато допомагала, брала у бібліотеках літературу, а головне – була першим читачем.

Підготовка книжки зайняла велику частку мого життя, адже перечитав дуже багато літератури та й, чесно кажучи, писав її в робочий час⁵.

Якщо переглянути джерела, які використав автор для написання цієї книги, то стає зрозуміло, що підготовка до написання автором дійсно була проведена ґрунтовна. С. Трембецькі, Т. Темері, Й. Лоек, А. Хронцевські та інші – ці твори допомогли автору детально та правдиво дослідити історію створення Софіївки і історію життя і любові Софії і Щенсного Потоцьких. Але для читача або дослідника, який знайомий з цими історичними творами, буде несподіванкою ті образи, ті персонажі, які зумів створити автор на їх ґрунті.

Роман починається оригінально – сучасна українська родина з Києва вирішує поїхати до Софіївки, і батько починає розказувати дітям про історію цього незвичного

³ Коцарев Олег, *Хоч бери й екранізуй* // dostęp 6.11.2022: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/39001/

⁴ Там само.

⁵ «Двічі графиня та двічі генерал». Контент-менеджер сайту «Дня» Сергій ШАРИК представив свій роман про кохання Потоцьких // dostęp 5.11.2022: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/dvichi-grafinya-ta-dvichi-general>

місця. Таким чином автор епізодично вводить до книги себе та свою дружину і доньку. Епізодично – бо ці персонажі з сучасності з'являються тільки на початку твору.

Чому саме чоловік і жінка – то прообрази автора і його дружини? Тому що вони мають ті самі імена – Ольга і Сергій:

— Усе, вирішено! – радісно повідомив Сергій дружині Ользі та дочці Ксюші. – Завтра зранку занурюємося в казку: їдемо до Умані, в «Софіївку».

— Ура! – закричали його дами і негайно почали збиратися⁶.

Ім'я дружини автора дізнаємося в подяці, яка розміщена на останній сторінці книги:

Щира вдячність за допомогу у виданні книги моїй дружині Ользі Шарик, Аллі Родіній, Семену Горбаню та В'ячеславу Горбаню⁷.

Перед тим, як написати про Софіївку, автор дає коротеньку довідку про сучасне місто Умань, де вона знаходиться і що такого особливого є в цьому місті:

— Тату, а яка Умань?

— Ксюхо, я не можу однозначно відповісти на твоє питання.

Для мене це: лісок в ДОСах із нескінченним футболом і преферансом, постійно гудуть МІГи-21 і красені-офіцери льотчики, 1968 рік і батько із «тривожною» валізкою, готовий разом із полком вилетіти до Чехословаччини, 4-та школа і найкращий у світі друг Діміч, Третє озеро й раки, жовта черешня з аличею, перше кохання і стискаючий душу італійський фільм «Ромео і Джульєтта»...⁸

Не залишає поза увагою автор і той факт, що Умань є центром паломництва хасидів, які приїжджають сюди щороку щоб поклонитися могилі їх святого – рабі Нахмана. Сергій Шарик детально, із знанням справи, описує звичаї і традиції хасидів:

— Так, але ми трохи відволіклися. Отже, Умань. Це незрозуміле місто розташоване в самому центрі України, і оповите воно безліччю легенд.

Почнемо з того, що щорічно на 5–7 днів вересня сюди з'їжджаються кілька тисяч євреїв-хасидів з усього світу святкувати Новий рік – Рош-Га-Шан. [...]

— А чому вони їдуть саме до Умані?

— Там похований один з головних єврейських святих – рабі Нахман. Побутує думка, що відвідавши його напередодні єврейського Нового року, набираєшся на цілий рік енергії, позбавляєшся хвороб. Тому всі родичі і сусіди тих, хто їде до Умані, передають записочки Нахману з різними проханнями і побажаннями на наступний рік. Коротше кажучи, уманчани збуджені цілий місяць⁹.

Опис дитинства і юності Софії в Сергія Шарика далекий від історичної дійсності, а нагадує скоріше ідилічну пасторальну картину.

Софія тут має прізвище Клавоне, походить з грецької аристократичної родини, її батько є судновласником, а живуть вони в двоповерховому маєтку кварталі Фанар, її мама то порядна і ще нестара жінка, яка любить чоловіка і свою доньку. Як бачимо, в романі Сергія Шарика немає нічого з неприглядних моментів, описаних іншими істориками. Не зустрінемо в книзі ні описів убогого життя родини, на матері-повії, ні картини коли матір пропонує Боскампі свою доньку в ролі коханки. Ні, в створеному Шариком творі походження Софії шляхетне і гідне:

Родина Клавоне жила в Стамбулі в двоповерховому маєтку в кварталі Фанар, який був одним з останніх острівців колись могутнього грецького Константинополя. Розташований у південній частині бухти Золотий Ріг, він відрізнявся своєю вишуканістю та затишком серед жалюгідних турецьких халуп на тлі громад Софії та Блакитної мечеті. У доглянутих маєтках, які потопали у квітах, жили вцілілі нащадки грецької

⁶ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 3.

⁷ Там само, с. 495.

⁸ Там само, с. 4.

⁹ Там само, с. 6.

аристократії, котрі користувалися у турецької влади великою повагою. Турки залюбки залучали греків до виконання адміністративних та економічних функцій.

Батько Софії, судновласник Костянтин Клавоне, пішов своїм шляхом. Півторащоглове торгове судно сайк «Калінсо» було його гордістю та давало непоганий прибуток сім'ї¹⁰.

Також автор ідеалістично описує освіту Софії, яка в творі відповідає освіті, яку отримували аристократки тих часів:

На цьому мадемуазель Ніко закінчила свій урок. Це була струнка шатенка років тридцяти п'яти. Ось уже п'ять років, як французька працювала в сім'ї Клавоне гувернанткою. Вона навчала Софію французької та німецької мов, історії та малюванню, красномовству та співу, і навіть верховій їзді. З єдиною дочкою в цій сім'ї вони чудово ладнали, тому багато пустощів сходило учениці з рук. Софія була дуже жвавою дитиною, але їй вистачало посидючості, щоб легко вбирати всі ті знання, що їй давала вихователька¹¹.

Не обійшлося в описі життя Софії в Константинополі і без українських акцентів. Сергій Шарик, як істинний патріот своєї країни, майстерно і ненав'язливо вплітає в тканину твору відомості про Україну, захоплені відгуки про неї від різних народів. Наприклад, батько Софії оповідає одночасно дві легенди – про заснування Успенського собору Києво-Печерської лаври і про прийняття київським князем Володимиром християнства:

— Я про все дізнався. Тут раніше була знаменита Влахернська церква. А ці люди – паломники з України. Є така країна на півночі, за морем. Головне місто її, дуже гарне місто, – Київ. Років десять тому я там бував. І хоча їхня мова різниться від нашої, вони наші одновірці. Колись дуже давно Пресвята Богородиця з'явилася чотирьом грецьким майстрам-будівничим, дала їм ікону Божої Матері, веліла йти у стольний град Київ і побудувати там для неї храм. Майстри виконали її бажання. Прибули до Києва, побудували Успенський собор і встановили надану їм ікону над царськими вратами Києво-Печерської лаври. Відтоді паломники з України частенько навідуються сюди.

— А чому вони наші одновірці?

— Коли наша мечеть Айя-Софія була ще собором Святої Софії, посланці київського князя Володимира приїхали до Константинополя для знайомства з християнською вірою. Вони були вражені величчю собору Святої Софії, красою богослужіння. Князю вони розповіли, що побували не в храмі, а в раю. Незабаром після цього в Києві було прийнято християнську віру¹².

Землетрус і смерть батька змушують Софію і її матір думати про майбутнє дівчини. Саме з метою влаштуватися в житті юна Софія вирушає в подорож на кораблі з другом сім'ї Боскампом:

Софії важко було згадувати останні півтора роки: смерть батька, зруйнований будинок – удар, який завдав землетрус, докорінно змінив усе життя сім'ї.

[...]

Питання про майбутнє Софії постало дуже серйозно. На сімейній раді було вирішено, що вона вирушить із Боскампом до Європи. Звичайно, існував певний ризик, бо гарантувати дівчині безхмарне майбутнє міністр не міг. Але й залишатися в Стамбулі не було ніякої можливості: в кращому випадку на юну красуню очікував гарем...¹³

Далі в творі перипетії життя головних героїв передаються досить детально, вони до певної міри ідуть поряд з історичною правдою, але водночас і згладжують гострі моменти, замовчують неприглядні деталі. Наприклад, сцена першої близькості Софії і

¹⁰ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 9-10.

¹¹ Там само, с. 9-10.

¹² Там само, с. 10-11.

¹³ Там само, с. 66-69.

Боскампа – це фактично сцена спокуси невинної дівчини старшим набагато чоловіком. І хоч поводитьсь Боскамп досить ніжно і делікатно, але в цій сцені виглядає спокусником, який позбавив невинності молоду беззахисну дівчину:

Усе тепер залежить від цієї людини, від Боскампа. Вона тепер повністю йому користиметься. І якщо вже так склалося, виконає сьогодні ввечері всі його бажання. [...]

Він почав розповідати якусь веселу історію, розмашисто жестикулюючи руками, але Софія майже не чула його: вона з легким страхом очікувала завершення вечери. Боскамп відчув це, підійшов і вклав її руку в свою. Потім підніс до губ і почав цілувати. Дівчина затамувала подих. Раптом його рука ніжно доторкнулась до її волосся і повільно опустилася на шию. Він почав часто цілувати її чоло, скроні, шию. Софія намагалася відхилити свою голову, уникнути його дотику, але раптом вона зловила себе на думці, що їй усе-таки приємно. Несподівано він розстебнув гудзик на її сукні, потім іще один і збуджено попросив:

— Прошу тебе...

У цих словах були і прохання, і наказ, і, головне, впевненість у своїх діях.

Софія все зрозуміла, повільно розстебнула інші застібки на сукні, зняла білизну і, залишившись зовсім голою, із заплуценими очима лягла на ліжко¹⁴.

Також автор вигадує ті моменти, яких ніколи не було. Ця літературна вигадка сприяє створенню певного «паралельного дійсності» сюжету. В ньому беруть участь історичні особи, про яких відомо з інших історичних джерел. Іноді ці особи діють так, як діяли насправді, а іноді з ними відбувається те, чого насправді ніколи не було. Наприклад, розмова Боскампа з Йозефом де Віттом, який просив руки Софії:

Добре у вас тут, спокійно. Коли закінчу службу, створю собі у Варшаві подібний заатишний куточок... Отже, майоре, ви маєте намір одружитися із Софі? – звернувся посол до Йозефа.

— Так, графе, і моя доля зараз у ваших руках.

— Не приховую, майоре, коли мати Софії довірила мені подбати про свою доньку, я їй не припускав, що все так швидко вирішиться. Я планував довести дівчину до Варшави і вже там узятися за її майбутнє. Із такою вродою вона повинна жити в столиці, прикрашати собою світське суспільство при королі. Але, враховуючи ваше обопільне рішення, я не противитимуся.

— Дякую, пане посол! – радісно вигукнув Йозеф¹⁵.

Шляхетність почуттів, ніжність і делікатність, витонченість людських стосунків, а також щира повага польських персонажів до українського народу – такий результат творчої праці Сергія Шарика над романом:

У бібліотеці, жестикулюючи, голосно про щось сперечалися Ян Потоцький і Станіслав Трембецький.

— Яку істину намагаються довести письменник і поет? – після короткого привітання запитав граф Станіслав.

— Цей юнак, – сміючись, відповів Трембецький, – уже майже мене переконав. Ідеться про місцеве населення. Ян стверджує, що українці – абсолютно особливий народ, що відрізняється від поляків, а тим паче від росіян, і пішов він від давнього племені укрів.

— Мене він давно в цьому переконав. Я і сам, усе життя спілкуючись із цими людьми, побачив унікальність українського народу. І допоможу вам у цьому розібратися, якщо ви троху погостюєте у нас¹⁶.

Краса та витонченість оповіді в романі іноді переплітається з еротичністю. Описи інтимних не є вульгарними чи порнографічними, але, попри все, іноді дуже сміливі і бен-тежать уяву, хоч знову ж таки, вони прикриваються вуаллю витонченості і недомовок. І

¹⁴ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 70-71.

¹⁵ Там само, с. 88.

¹⁶ Там само, с. 473-474.

яку б скандальну роль не відігравала в них Софія, вона залишається в творі витонченою леді і щиро закоханою дружиною:

Станіслав і Юрій стояли в дверях і уважно розглядали майже оголену жінку. Софія запитливо поглянула на чоловіка. Вона намагалася прочитати в його очах, чого він очікує від неї. Суперечливі почуття охопили Софію. Якось під час любовної гри Станіслав запропонував ввести образ третього, що нібито брав участь в їхніх утіхах. Уявивши це, вони отримали справжню насолоду і задоволення. Надалі змінювали уявного партнера, долаючи сором, обоє вигадували нові й нові ласки, доходючи до найінтимніших і навіть розпусних. Від цього тільки вигравало їхнє кохання, бо вони з великим нетерпінням чекали нічних зустрічей, нових і нових пригод. [...]

— Не хвилюйся, кохано. Ми хочемо зняти втому після полювання. Уяви, що ми в майстерні скульптора або художника, і крім милування твоїм прекрасним тілом, нам нічого не потрібно. [...]

Після прогрівання, кількох обмивань і плескання в ванні-купальні настала черга масажу. Софія роздяглася догола і лягла на теплу мармурову лежанку на живіт. М'яка запашина хмара піни огорнула її тіло. [...] І раптом дві руки почали масажувати голову Софії, і тієї ж миті інші дві долони торкнулися її плечей. Софія відключилася від реальності, буря, що спалахнула в ній, змінилася повним спокоєм...¹⁷

Сцена, описана автором, далека від цнотливості, але все описано красиво, завуальовано. І навіть якщо щось там відбулося, то Софія тільки корилася волі чоловіка – так зобразив автор. А от наступного дня відбувається діалог, де перед читачем знов повстає образ порядної, шляхетної і всім серцем відданої чоловіку дружини. Софія в романі Шарика не мала роману з його сином Юрієм, вона відмовила йому, бо бажала йому щастя і щиро кохала свого чоловіка:

— О Софіє! Ти прекрасна. Вчора я ще більше в цьому переконався! Я кохаю тебе! – промовив він із глибоким зітханням. – Я обожнюю тебе. Дивлячись на тебе, я втрачаю розум.

— Устань, дорогий Юрію, – усміхнулася Софія. – Те, що відбулося вчора, не дає тобі ні найменшого права так поводитися сьогодні, бо я дуже кохаю твого батька, і тільки його. Твоя присутність учора з нами була можливою тільки завдяки його бажанню та рішенню. Більш того, ти не отримав з мого боку ні найменшого приводу так себе поводити сьогодні.

— Але, Софіє, я закохався в тебе не вчора...

— Послухай, Юрію, – перебила його грекня. – Те, що я тільки-но сказала, ми більше не обговорюватимемо. Ти молодий, гарний і обов'язково зустрінеш своє кохання. Юність – це Божий дар, який так швидко минає. Юність повинна тягтися до юності. А між нами ніколи, запам'ятай, ніколи не може бути взаємних почуттів. І дозволь мені любити тебе тільки як сина мого коханого Станіслава, переживати за тебе і поважати!¹⁸

Потрібно високо оцінити творчий геній автора, який зумів по-новому переповідати відому історію бурхливого життя Софії де Вітт і непростой долі Щенсного Потоцького. Цей твір написаний багатою та вишуканою українською мовою, а головні герої схожі на благородних дам і лицарів з лицарських романів. Для всіх, хто знайомий з творами, присвяченими Софії і Щенсному Потоцькому, твір буде відкриттям та несподіванкою, тому що справді цікаво, як по-різному можна подавати інформацію про історичні особи та їх життя. Софіївка, яка є одним з повноправних персонажів цього твору, відіграє важливу роль в опоетизованні стосунків між людьми:

— Друзі, – хвилюючись, почав граф Станіслав після привітань, – поспішаю повідомити, що сьогодні ви потрапите до казки, інакше я не можу назвати те, що створено тут. Можете мені повірити – до сьогодні ніхто, навіть Софія, – Станіслав усміхнувся і поцілу-

¹⁷ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 477-478.

¹⁸ Там само, с. 478-479.

вав дружину, – ніхто, крім мене, нашого шановного Людвіга Метцеля і будівельників парку – простих, але талановитих людей, – не бачив цієї краси, яку я на честь нашого кохання назвав «Софіївкою» і дарую своїй дружині в її ювілей. Тут ви можете побачити і закарбовані в камені сюжети давньогрецьких легенд, і дзюркотливі фонтани та струмки, і скульптури стародавніх філософів та грецьких богів, і пам'ятник нашим сімейним перемогам та втратам. Але понад усе мрію, щоб кожен з вас відкрив для себе свій особистий куточок для усамітнення і відпочинку і прагнув знову і знову повернутися сюди.

— Спасибі, коханий, – на очах у Софії з'явилися сльози. [...]

— Дорога Софі! На знак мого кохання парк я назвав «Софіївкою», і цей обеліск – тому свідчення.

На обеліску був вибитий напис: *Eros to Zophia* («Любов Софії»). Під оплески гостей Станіслав опустився на одне коліно і поцілував руку Софії¹⁹.

В романі Сергія Шарика граф Щенсни Потоцький зображений як прогресивний реформатор, який не тільки збагатився завдяки своїм реформам, але й полегшив становище українських селян. Письменник детально описує нововведення Потоцького, а також їх наслідки для економічного становища маєтків графа і покращення життя селян:

Одне з головних завдань своїх економічних реформ Потоцький бачив у звільненні селян від кріпацтва. Крім цього, вважав за необхідне побудувати у фільварках лікарні, школи для дітей, церкви. До питань релігії Станіслав підходив з розумінням і зводив як католицькі, так і православні храми.

Ну-ні, дорогий читачу, ми далекі від наміру ідеалізувати нашого героя, роблячи з нього турботливого батька для своїх підданих. Граф Потоцький, як і будь-який магнат, бажав отримати максимальний прибуток зі своїх маєтків. І володіла ним при прийнятті таких рішень не любов до ближнього свого (хоча справедливості заради відзначимо, що певна частка людинолюбства в його характері була) і не данина моді, що процвітала серед молодих людей тогочасної Європи, а строгі економічні розрахунки і бажання втілити їх у життя. Граф не хотів одномоментного множення доходів, вичавлюючи з селян останні сили, він прагнув до багатства в майбутньому для себе і своїх дітей, заклавши міцний фундамент господарства. «На міцні кістки повинні нарости пружні м'язи», – вважав Станіслав²⁰.

До сьогодні самобутні українські традиції цікавлять людей всього світу, а тому числі і жителів Польщі. Так було і в часи графа Потоцького. Сергій Шарик показує ситуацію, коли граф Потоцький вирішив показати дійство Масляної (більш стара назва Колодій – стосується древньої дохристиянської традиції) для своїх гостей з Італії та Франції:

— Я буду вам дуже вдячний, якщо це вийде. А зараз, панове, на вас очікує сюрприз, – усміхнувся граф Потоцький. – Ми їдемо на український маскарад під назвою Колодій або Масляна. [...]

— Свято Колодія починається в понеділок у корчмі, – весело зашебетала Зінаїда. – Тому ласкаво просимо до нашого корчмаря Лазаря Ароновича.

— А хто такий Колодій? – запитав француз Ла Тур.

— Колодій – це наш давньоукраїнський бог кохання, опікун сімейного щастя і продовження роду людського. [...]

Через деякий час із корчми почулися жіночий сміх і вигуки: «Народився Колодій, народився!» І відразу звідусіль стали запрошувати бога кохання в гості:

Ходімо, Колодію,

На нашу затию.

Будемо їсти,

будемо пити,

Світ Божий хвалити.

¹⁹ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 442-446.

²⁰ Там само, с. 207.

— А ось тепер у корчму можна і чоловікам, – підморгнув Григорій, але сам чомусь не пішов.

Граф Станіслав із супутниками сміливо ступили до дверей. Усередині панували веселощі. Жінки справляли обряд «колодки». На столі лежало «новонароджене» поліно, яке по черзі сповивала і прикрашала кожна жінка. Щойно обряд закінчився, корчмар Лазар пригостив усіх колодієвим напоєм – узваром із різних трав. У цьому різнотрав'ї були і липовий цвіт, і м'ята, і чабрець, і кропива, і смородина, і ще багато-багато трав та ягід, що вирости під ласкавим сонцем в українських степах²¹.

Здавалося б логічне, щоб у кінці твору родина Сергія та Ольги таки завершила свою поїздку і батько підсумував якось своє довге оповідання. Але ні, Сергій з дружиною Ольгою та дочкою Ксюшею в кінці твору не з'являються. Кінець твору оповідає про зустріч Софії Потоцької з усіма дітьми Потоцького:

*Одинадцятьоро дітей Станіслава і Жозефіни, п'ятеро дітей Софії та Станіслава і, нарешті, Ян, її первісток, з надією дивилися на графиню Софію. І в цей момент вона зрозуміла, що дуже рано хотіла списати себе з цього життя. Приємне тепло розлилося по всьому тілу. Вона їм усім потрібна! Вони вірять у неї! Значить, життя триває!..*²²

Дуже цікавою в кінці роману «Двічі графиня, двічі генерал» є Післямова, в якій автор прямо висловлює свої міркування про Потоцьких, намагаючись відстояти свою думку про те, що і Граф Потоцький, і його дружина не були такими вже однозначно негативними персонажами, якими їх іноді зображають в історичній літературі:

Українці вважають графа Станіслава Потоцького поляком, поляки – м'яко кажучи, зрадником. [...]

Із часом стало доброю традицією або написати якусь гідоту на адресу Потоцького і його оточення. І пішло-поїхало...

Небилиці переписувалися, кожен новий автор додавав свої нюанси, викриваючи того чи іншого члена родини Потоцьких. [...]

Особливо це стосується Софії. Від повії до шпигунки – такий шлях вона проходить у авторів різних джерел.

*Насправді Софія була звичайною жінкою, яка хотіла і знайшла в особі Станіслава своє щастя. Не більше того*²³.

Автор акцентує увагу на розумі Станіслава Щенсного Потоцького, який виявився хорошим господарем, в результаті чого багатократно примножив багатства, залишені йому батьком. В цьому письменник правий, адже насправді величезні маєтки Потоцького постійно приносили величезний дохід, а також його володіння неупинно розширювалися – а все це відбувалося завдяки його нововведенням, вдалому господарюванню та будівництву:

*Граф Станіслав Щенсний Потоцький був одним із найрозумніших людей свого часу. Він не тільки не розтринькав багатство батька, він його примножив мудрим веденням господарства, пошуком нових ринків збуту і заснуванням нових виробництв. Не виключаємо, що як політик Потоцький міг помилятися, але стверджувати це напевно не можна. Бо політика – дуже складна наука. І хоча вона підпорядкована законам, так само, скажімо, як фізика, економіка або будь-яка інша наука, визначити заздалегідь, куди заведе політичний експеримент у будь-якій країні, неможливо*²⁴.

Сергій Шарик ще раз в своїй Післямові підкреслює важливу роль родини Потоцьких для розвитку української культури та вдосконаленні і економічного росту українських земель, що дозволяє ще раз наголосити на цьому моменті переосмислення польсько-

²¹ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 107-108.

²² Там само, 2014, с. 484.

²³ Там само, с. 485.

²⁴ Там само.

українських стосунків в сучасній українській літературі, їх опоетизовування і творення нового образу поляка-брата і поляка-співтворця українського світу:

А сам Станіслав... Його прибічник Ржевуський у своїх спогадах стверджує: Потоцький був швидше паном українським, а не польським, а для простого люду був батьком. І справді, граф Станіслав зробив дуже багато для української землі. Це ліси і сади, висаджені за його наказом, це дороги та мости, без яких не могли розвиватися торгівля і просто життя людей, це школи та багато іншого. А палаці в Тульчині, Червонограді (Кристинополі), Тальному, Одесі, Львові, Криму, побудовані Потоцькими, церкви в багатьох містах і селах та, нарешті, парки, головною перлиною яких є уманська «Софіївка», доносять до нас подих того дивовижного романтичного століття»²⁵.

Отже, в романі Сергія Шарика «Двічі графиня та двічі генерал» прослідковується характерна для української літератури ХХІ століття тенденція до оптимістичного та поетичного зображення польсько-українських стосунків. В досліджуваному романі ця тенденція реалізується трьома шляхами: по-перше, головні герої поляки зображуються позитивними, мудрими та шляхетними людьми, весь час підкреслюється їх прихильне ставлення до українського народу і української культури; по-друге, письменник постійно пише про роль, яку відіграли Потоцькі в розвитку українських земель та поліпшенню становища селян; по-третє, письменник описує захоплення поляків українськими звичаями і традиціями. Такий ідеалістично-позитивний образ українсько-польських відносин в романі, написаний багатою і соковитою українською мовою, дозволяє читачу відчувати атмосферу витонченого ХІХ століття, з його вишуканістю і галантністю, атмосферу східних Кресів, на яких в гармонії між собою жили український і польський народи.

Література

«Двічі графиня та двічі генерал». Контент-менеджер сайту «Дня» Сергій ШАРИК представив свій роман про кохання Потоцьких // доступ 5.11.2022: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayinci-chitayte/dvichi-grafinya-ta-dvichi-general>

Коцарев Олег, *Хоч бери й екранізуй* // доступ 6.11.2022: https://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/39001/
Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*, Київ: Гамазин, 2014.

²⁵ Сергій Шарик, *Двічі графиня та двічі генерал*. Київ: Гамазин, 2014, с. 486.

Любов Жванко

ORCID 0000-0002-1107-449X

професор, доктор історичних наук, керівник музейного комплексу,
професор кафедри ЮНЕСКО „Філософія людського спілкування”
Державного біотехнологічного університету, (Харків, Україна),
zhvan2012@gmail.com

Дмитро Кібкало

ORCID 0000-0002-0197-1381

професор, доктор ветеринарних наук, професор кафедри внутрішніх хвороб
і клінічної діагностики тварин Державного біотехнологічного університету,
(Харків, Україна),
diagnost_96@ukr.net

ГЕРОЙ ЛЕГІОНІВ ПОЛЬСЬКИХ РОБЕРТ КУНИЦЬКИЙ (1880-1914): ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄПІСУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО

Анотація. У статті проаналізовано польську та українську історіографію, а також невідомі до цього часу архівні джерела, що стосуються періоду навчання, а згодом і викладацької діяльності у Харківському ветеринарному інституті Роберта Куницького (1880–1914), поляка за походженням, одного із провідних європейських науковців у галузі тваринництва, талановитого ветеринара-практика й організатора, чия доля була пов'язана з різними науково-освітніми та земськими інституціями українських земель, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій, учасника Першої світової війни.

Ключові слова: Роберт Август Куницький, учений, Харків, Ветеринарний інститут, історіографія, архівне джерело, Перша світова війна.

HERO OF THE POLISH LEGIONS ROBERT KUNYTSKYI (1880-1914): HISTORIOGRAPHY AND SOURCES FOR STUDYING THE BIOGRAPHY OF AN OUTSTANDING SCIENTIST

Abstract. Scientific research presents the biography of Robert Kunitsky (1880–1914) in the historiographical and source study context. The scientist was of Polish origin and belonged to the group of leading European scientists in the field of animal husbandry. He was a talented veterinarian practitioner and a skilled manager. He took part in the First World War in the Polish Legions and died heroically in the battle on the Carpathian Front. At the same time, his fate was closely connected with Ukraine, as he was born, studied and worked there.

In 2020 it was 140 years since the birth of a former student and a teacher of Kharkiv Veterinary Institute. Therefore, the topic is scientifically motivated and relevant, because there is no separate comprehensive study dedicated to this scientist.

As methodological basis of the study the following general and special methods were used: analysis, synthesis, comparison, biographical, problematic and chronological, historical and genetic methods. The aim of the article is to analyze the Polish and Ukrainian historiography devoted to the life of the scientist and the characteristics of printed and archival sources.

As a result of research, the following conclusions were made: at present there is a small number of publications represented mainly by reference literature. The authors mainly state only available facts, which are in some cases wrong. The division of the source base should be also mentioned. In Polish printed sources, the main attention is paid to R. Kunitsky as a legionnaire and a fighter for Polish independence. In Ukrainian sources due to the found documents stored in the State Archives of Kharkiv region, it is possible to reproduce the scientific biography by the end of 1913, the time of his departure to Galicia in Dublyany city.

Key words: Robert August Kunitsky, scientist, Kharkiv, Veterinary Institute, historiography, archival source, First World War.

Доля професора Роберта Августа Куницького (1880–1914), поляка за походженням, тісно пов'язана з Україною, яка стала місцем народження, навчання, праці, набуття неоціненного професійного досвіду. Його життєва дорога довжиною у 34 роки – це міста й містечка України, Польщі, Естонії, Росії: Золотоноша, Переяслав, Кременчук, Київ, Тарту (Юр'їв, з 1893 р. – Дерпт), Москва, Херсон, Запоріжжя (тогочасний Олександрівськ), Люблін, Варшава, Суwalkи, Христинівка, Дубляни, Молотків. У 1894–1897, 1901–1904, 1909 – січень 1914 рр. домівною для вченого був Харків.

Р. Куницький – один із непересічних науковців свого часу, належав до когорти провідних європейських учених у галузі тваринництва, був талановитим ветеринаром-практиком, вправним менеджером й організатором різних професійних курсів та зоотехнічного інституту. З початком Першої світової війни вступив добровольцем до Легіонів Польських, а 29 жовтня 1914 р. загинув у битві під селом Молотковим сучасного Лановецького району Тернопільської області. У нього залишилася дружина Марія й семирічна донька Йоанна (1907–1943), знищена в концтаборі Аушвіц, куди потрапила за участь у порятунку євреїв в окупованій Варшаві¹. Р. Куницького помертньо було нагороджено одним із найвищих військових відзнак Польської Республіки – Срібним Хрестом Ордера Військового Віртути Мілітарі та Хрестом Незалежності з Мечами².

У 2021 р., коли відзначалася 170-та річниця від започаткування Харківського ветеринарного училища, реорганізованого в 1873 р. у Харківський ветеринарний інститут, Р. Куницький, поряд з видатними науковцями польського походження, які зробили вагомий внесок у розвиток ветеринарної освіти й науки не лише у тогочасному Харкові, а й уцілому на теренах Лівобережної України, став одним із героїв виставки „Видатні польські ветеринари і Харків: постаті, досягнення, відкриття (XIX – початок XX століття) до 170-річчя вищої ветеринарної освіти на Сході України”³.

Відтак, запропоноване дослідження, яке, по-перше, має показати ступінь висвітлення постаті Р. Куницького, проблемні моменти й фактологічні прогалини в наявній історіографії, по-друге, висвітлити забезпеченість теми історичними джерелами, що, у свою чергу, дають змогу скласти цілісну картину життя й діяльності вченого.

Підготовлена наукова розвідка є першим історіографічно-джерелознавчим дослідженням, присвяченим постатям видатних науковців-ветеринарів польського походження в Україні. Проаналізовані архівні документи, які віднайдено у фондах Державного архіву Харківської області, що важливо, підтверджують гіпотезу К. Мілляка, провідного польського дослідника історії ветеринарії, стосовно того, що одним із навчальних осередків, де в часи бездержавності Польщі здобувала ветеринарну освіту польська молодь, був і Харків. „Керуючись різними життєвими причинами вони, перш за все, обирали заклади держав-учасниць розподілу Польщі, а отже ветеринарні заклади Петербурга, Дерпта, Харкова, Відня, Берліна”⁴.

Отже, метою дослідження є аналіз наявної польської та української історіографії, присвяченої життєпису професора Р. Куницького, а також характеристика архівних джерел, що зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області.

Життєвий шлях вченого можна представити в наступній періодизації, беручи за назву кожної складової значиме для нього місто, місцевість чи подію: „полтавський” (1880–1894) – дитячі роки, проведені у містечках Полтавській губернії, час навчання в середніх

¹ S. Brzozowski, *Robert August Kunicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków-Warszawa-Lódź-Poznań-Zakopane, t. XVI/1, zeszyt 68, 1971, s. 192.

² *Zarządzenie o nadaniu Krzyża Niepodległości z Mieczami, Krzyża Niepodległości i Medalu Niepodległości*, [w:] „*Monitor Polski*” 1930, nr 300, 31 grudnia, poz. 423, s. 1. Źródło: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP193.03000423> [dostęp: 18.11.2022].

³ Л. Жванко, *Видатні польські ветеринари і Харків: постаті, досягнення, відкриття (XIX – початок XX століття) до 170-річчя вищої ветеринарної освіти на Сході України*. Каталог виставки, ФОП Рубашкін Д.Ю., Харків 2021, 22 с.

⁴ K. Millak, *Polacy w nauce i służbie weterynaryjnej u obcych*, „*Kwartalnik historii nauki i techniki*” 1957, nr. 2, s. 293.

зкладах; „харківський” (1894–1897, 1901–1904, 1909–січень 1914) – майже десятиліття з перервами було проведено у Харкові, де відбулося становлення як талановитого вченого й викладача, тоді ж був учасником наукових форумів Європи та активним членом місцевої полонії; „час восьми міст” (1904–1909) – викладацька та практична діяльність на посаді ветеринарного лікаря, зоотехніка в кількох губерніях Російської імперії; „дублянський” (січень–серпень 1914) – науково-організаторська діяльність; „легіонерський” – участь у Великій війні і загибель у битві під Молотковим.

Роберт Август народився 10 серпня 1880 р. у Золотоноші Полтавської губернії в родині збіднілого дворянина-католика Віталія Куницького. У 1887 р. родина мешкала в Переяславі, пізніше в Кременчуці, де навчався в Олександрівському реальному училищі. Протягом серпня 1894–1897 рр. навчався у Харківському реальному училищі, останній рік – у додатковому класі, випускники якого могли вступати до інститутів. Дорога до здобуття вищої освіти була надзвичайно складною: у 1897 р. з особливого дозволу Ради професорів університету святого Володимира у Києві став вільним слухачем фізикоматематичного факультету, але попечитель Київського навчального округу наклав заборону на це рішення. Наступного року навчався на хімічному відділенні Київського політехнічного інституту, у 1900–1901 рр. – студент Дерптського ветеринарного інституту.

У липні 1901 р. звернувся до директора Харківського ветеринарного інституту з проханням узяти його на навчання, позаяк „... Юр'їв далеко від Кременчука, де тепер проживає мій батько. З іншого боку, у Харкові оселилися мої близькі родичі, у яких би я міг квартирувати”⁵. У 1901–1904 рр. навчався у Харкові, і, не маючи підтримки від рідних, був змушений щороку звертатися до керівництва інституту з проханням звільнити від плати за відвідання лекцій (25 крб.). Попри скрутне матеріальне становище, займався наукою, подаючи великі надії. У 1903 р. за роботу *Про кишковий сік травоядних* отримав золоту медаль. Весною 1904 р. працював в Орловській губернії на дослідній станції штучного запліднення коней. Ветеринарний інститут закінчив із правом вести ветеринарну практику по всій території Російської імперії. Під час навчання у Харкові зближився із Польською партією соціалістичною, працював техніком під псевдонімом Ян Розлуцький, був членом варшавського робітничого комітету.

Протягом грудня 1904–травня 1909 рр. змінив вісім місць проживання, професій і занять: ветеринарний лікар Кременчуцького повіту (1904), Московського губернського земства (1905), Херсонського повітового земства, Херсонського губернського земства, Олександрівської повітової земської управи, зоотехнік і завідувач центральної земської конюшні Херсонського губернського земства (1905). Протягом 1906–1908 рр. перебував у Польщі: в Любліні та Варшаві займався приватною практикою (1906), у Сувалках викладав польську мову у 7-класному комерційному училищі та жіночій гімназії, і навіть розробив проект окружного музею (1907–1908)⁶. Ймовірно тоді ж одружився з лікаркою Марією Вімут. Згодом з маленькою донькою повернулися до України, де у 1908–1909 рр. працював ветеринарним лікарем у місті Христинівка Київської губернії. У січні 1909 р. попечитель Харківського навчального округу затвердив його на посаді асистента кафедри фізіологічної хімії ветеринарного інституту. Одночасно почав працювати асистентом в гігієнічній лабораторії, вести заняття у студентів та учнів діючої при інституті фельдшерської школи. У травні – серпні того ж року за власним бажанням брав участь у ліквідації чуми великої рогатої худоби на території Акмолинської області. Навесні 1911 р. на підставі захисту дисертації *Кислотність молока як фактор впливу на результати дослідження цього продукту* отримав ступінь магістра ветеринарних наук, згодом – ступінь кандидата наук, у 1912 р. був переведений на посаду приват-доцента, отримав посаду керівника відділу тваринництва Харківської обласної дослідної сільсько-господарської

⁵ Л. Жванко, *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*, Видавництво Золоті сторінки, Харків 2018, с. 288.

⁶ A. Matusiewicz, *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa w Suwałkach (1906–1914)*. Źródło: <http://www.astn.pl/r2007/prywatna.htm> [dostęp: 18.11.2022].

станції. З поверненням до Харкова, відійшов від революційної діяльності, поринувши у життя місцевої Полонії. Був серед фундаторів Харківського громадського зібрання „Польський Дім” та членів його правління (1909).

У кінці січня 1914 р. за власним бажанням звільнився з ветеринарного інституту, отримавши посаду професора кафедри тваринництва та молочного господарства в Сільськогосподарській академії у Дублянах (нині – містечко Дубляни Жовківського району Львівської області). У стислі терміни створив лабораторію, запроектував зоотехнічний інститут. Кілька місяців перебував у Німеччині, Нідерландах, Угорщині, Швейцарії, Швеції та Данії, де знайомився із організацією селекційних інститутів, молочних дослідних станцій, сироварень та виставок молочних продуктів. Р. Куницький – учасник низки наукових форумів: V-й Міжнародний конгрес молочного господарства (Стокгольм), Всеросійський сільськогосподарський з'їзд (Київ), VI-й Міжнародний молочний конгрес (Берн)⁷.

З початком Першої світової війни вступив добровольцем до II-ї Бригади Легіонів Польських, створених за ініціативи Ю. Пілсудського для боротьби за відновлення незалежності Польщі. І вже у серпні 1914 р. у ранзі капітана був призначений командиром польової жандармерії цього військового формування. 29 жовтня 1914 р. загинув у битві з російськими військами під Молотковим⁸.

Р. Куницькому присвячено незначний науковий доробок у польській та українській історіографії. При цьому інтерес виникає у двох площинах: як доброволець II-ї Бригади Легіонів Польських та як вчений, що реалізував себе, працюючи у Харківському ветеринарному інституті.

Уперше прізвище Р. Куницького на сторінках польського наукового видання з'явилося у четвертому томі *Енциклопедії військової* (1934). На жаль, у короткій біографічній довідці було подано невірну дату народження – 1881 р. замість 1880 р., проте вказано місце народження містечко Золотоноша Полтавської губернії⁹.

Першим наукове вивчення біографії Р. Куницького започаткував К. Мілляк, який у статті, присвяченій ветеринарній службі поляків в іноземних державах, розмістив епізодичну згадку про вченого¹⁰. Харківський період історик охарактеризував як „короткий, але ефективний”, звернувши увагу на оцінку, зроблену харківськими учнями, які з ентузіазмом зазначили: „Куницький – живий розум, творчий і сповнений ініціативи”¹¹.

Протягом наступних десятиліть інформацію про Р. Куницького уміщено на сторінках спеціальних та довідкових видань. У 1963 р. побачив світ біографічно-бібліографічний словник К. Мілляка про польських лікарів-ветеринарів, на сторінках якого уміщено його життєпис та список основних праць. Дослідник зауважив внутрішню еволюцію „вихованого в російському середовищі” Р. Куницького: у Дублянах, працюючи в академії, „почувався таким, що віднайшов свою польськість і з притаманним йому ентузіазмом вступив до Легіонів Польських”¹².

Його біографія потрапила у *Польський біографічний словник* (*Polski Słownik Biograficzny*), оскільки постать відповідає головному принципу відбору персоналій: їх активна участь у польському національному, культурному та державному житті у межах Польської держави різних часів, у тому числі й на землях, що відійшли від неї, а також поляки, що активно діяли у чужоземному середовищі¹³. Зазначено, що Р. Куницький –

⁷ S. Brzozowski, *Robert August Kunicki*, s. 192.

⁸ L. Żwanko, 2019. *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805–1918)*, Wydawnictwo Złote strony, Charków 2019, s. 276.

⁹ *Kunicki Robert*, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, Warszawa 1934, t. 4, s. 671.

¹⁰ K. Millak, *Polacy w nauce i służbie weterynaryjnej u obcych*, s. 293–325.

¹¹ Там же, s. 301.

¹² K. Millak, *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394–1918*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1963, s. 119–120.

¹³ Л. Жванко, *Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2016, вип. 45(1), с.126.

„професор у галузі тваринництва в Харкові і Дублянах, соціалістичний діяч”¹⁴. У статті С. Бжозовського представлено науково-організаторські здобутки та особисте життя вченого. Проте невірно подано дату народження, та не зовсім зрозуміло на підставі яких даних автор зазначив, що Р. Куницький „закінчив гімназію в Херсоні”¹⁵.

Про Р. Куницького уміщено інформацію у першому томі словника В. К. Цигана, присвяченого офіцерам Легіонів Польських¹⁶. На сторінках видання із статті, розміщеної у *Польському словнику біографічному* перенесена помилкова інформація про рік народження, навчання в Херсоні, не зовсім вірно вказано хронологію перебування у Харкові¹⁷. Натомість, виокремлено дані, що Р. Куницький вирушив на карпатський фронт 1 жовтня 1914 р., а ймовірно 9 жовтня – отримав чин ротмістра жандармерії¹⁸. В інших дослідженнях він згаданий як капітан польової жандармерії, а відтак – ще одна сторінка життєпису потребує уточнення.

У біографічному словнику А. Кієса присвяченому відомим полякам, які перебували в Росії до 1917 р., представлено сюжет про Р. Куницького¹⁹. Автор звернув увагу на такий факт біографії Р. Куницького як членство „як давнього симпатика”, у „Спілці стрілецькій”, парамілітарній організації, що діяла у Львові в 1910–1914 рр.²⁰

Про перебування Р. Куницького у Суwalkах та викладацьку діяльність можна віднайти інформацію у дослідженні А. Матусевича з історії 7-класного комерційного училища у 1906–1914 рр.²¹. Відтак стає зрозуміло, чому родина Куницьких була змушена виїхати з міста. Причиною того, як зауважив автор, було розпорядження імперського міністра освіти щодо заборони викладання загальної історії та географії особам неросійського походження²². З цього можна зробити висновок, що окрім польської мови, Р. Куницький викладав і вищеназвані предмети.

Про час перебування вченого у Харкові є згадка у дослідженні польських дослідників, присвяченого історії поляків на теренах Східної України. Автори в оригінально оцінили перебування вченого у Харкові: „У незвичайний спосіб доля пов’язала Роберта Куницького з Ветеринарним інститутом”²³. Таке судження вони пов’язують із кількаразовим поверненням його до міста, де пройшов шлях від студента, асистента до приват-доцента й керівника одного з відділів Харківської обласної дослідної сільськогосподарської станції.

Цінну інформацію про родину Куницьких уміщено в черговому виданні К. Латавця, М. Коженювського та Д. Тарасюка присвяченого полякам у Полтавській губернії на зламі XIX–XX ст. У додатку автори оприлюднили акти цивільного стану про народження, хрестини, смерть поляків римо-католицьких парафій Полтави і Кременчука за 1899–1914 рр. з фондів Центрального державного історичного архіву у місті Санкт-Петербург²⁴. Стало відомо, що батько Віталіс Пьотр Куницький працював провізором, походив із шляхетського роду Волині, помер 29 січня 1906 р. у віці 60-ти років. „Залишив по собі дружину від другого шлюбу Теклю і сина від першого шлюбу Роберта 25-ти років, прихожанина римо-католицької парафії в Полтаві”²⁵.

¹⁴ S. Brzozowski, *Robert August Kunicki*, s. 191.

¹⁵ Тамże.

¹⁶ W. K. Cygan, *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*, „Gryf”, Warszawa 1992, t. 1, s. 56–57.

¹⁷ Тамże, s. 56.

¹⁸ Тамże, s. 57.

¹⁹ A. Kijas, *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku: słownik biograficzny*, Instytut Wydawniczy PAX, Wydawnictwo Poznańskie, Warszawa 2000, s. 182.

²⁰ Тамże, s. 183.

²¹ A. Matusiewicz, *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa w Suwałkach (1906–1914)*.

²² *Okolnik szkolny*, „Tygodnik Suwalski” 1908, nr 31, 31 lipca, s. 6. Źródło: <https://polona.pl/item/tygodnik-su-walski-r-3-nr-31-31-lipca-1908,NzgxMjYwNDE/5/#info:metadata> [dostęp: 18.11.2022].

²³ M. Mądzik, D. Tarasiuk, M. Korzeniowski, K. Latawiec, *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, s. 53.

²⁴ K. Latawiec, M. Korzeniowski, D. Tarasiuk, *Polacy w guberni Poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 85–273.

²⁵ Тамże, s. 233.

Відтак, постать Р. Куницького у польській літературі представлено, головним чином, у довідкових виданнях, містить фактологічні неточності, зумовлені відсутністю необхідного корпусу джерел.

Згадки про вченого у польській базі джерел представлено у періодичних виданнях, водночас ймовірність наявності яких-небудь документів в архівних фондах досить низька. Певним чином, це можна пояснити незначним періодом перебування його у Польщі. Одночасно можна припустити наявність певної інформації про Р. Куницького, що зберігається у фондах Архіву Актів Нових у Варшаві, дотичних діяльності Легіонів Польських, як-то: „Спілка польських легіонерів. Головний штаб [Головна рада] у Варшаві» (1914–1921), «Справа Йозефа Галлера» (1914), командир 2-ї бригади Легіонів Польських, під чийм керівництвом служив Р. Куницький²⁶.

Візуальні джерела, присвячені Р. Куницькому, зберігаються у фондах цифрової бібліотеки „Polona” Бібліотеки Народової у Варшаві. Це польськомовні статті вченого 1914 р.: опубліковані у Вільно – *Асканія-Нова; Відбір телят для розведення та їх вирощування*, та у Варшаві – *Про вплив різних типів пасовиська на якість молока у світлі сучасних досліджень*. На титульних аркушах розміщено польськомовну присвяту „Вельмишановному проф. Я. Завідзькому від автора”, тобто професору Сільськогосподарської академії у Дублянах Яну Завідзькому.

Інформація про Р. Куницького з'явилася на сторінках польських патріотичних видань, присвячених подвигу легіонерів та ушануванні їх пам'яті уже за кілька років після його загибелі. Уперше згадку про героїчно загиблого Р. Куницького, як легіонера і члена ППС, навів А. Струг, в контексті аналізу служби партійців у лавах Легіонів Польських²⁷.

У 1924 р. у першому номері органу Правління Союзу польських легіонерів у Львові *Panteon Polski* було розміщено єдине, що дійшло до нашого часу, зображення Р. Куницького та наголошено, що 24-годинний битви він, як і інші легіонери, віддав своє молоде життя за Польщу²⁸. У наступному подано невелику біографічну довідку, у якій помилково зазначено дату народження – 1877 р. й не зовсім точне місце здобуття середньої освіти. Загалом же, його охарактеризовано як видатного вченого і сміливого офіцера, що з перших днів війни перебував у лавах Легіонів. Саме Р. Куницький, перебуваючи на службі у польовій жандармерії, підготував засади її реорганізації, на підставі яких було опубліковано Статут польової жандармерії²⁹.

Досить контroversійну версію загибелі Р. Куницького подано у спогадах ксьондза Й. Панася, опублікованих у Львові³⁰. Автор зауважив: „Ротмістр жандармерії, за чийого наказу виконано ту єдину в II бригаді ексекую, загинув зараз же на третій день після битви під Молотковим і так само від кулі власного солдата, за те, що застрелив пораненого легіонера, що відмовився повернутися на бойову лінію”³¹. Наскільки вірною є така версія – питання відкрите. Проте уже 31 грудня 1930 р. урядова газета *Монітор Польський* опублікувала розпорядження Президента Польщі І. Мосцицького від 29 жовтня 1930 р. про нагородження, серед інших й Р. Куницького (померлого), Хрестом Незалежності з мечами „за працю у справі відновлення незалежності”³².

²⁶ *Archiwum Akt Nowych. Spis zespołów*. Źródło: <https://searcharchives.pl/2?filtr=Legiony+Polski#tabZasoby> [dostęp: 18.11.2022].

²⁷ A. Strug, *P.P.sowcy w Legionach*, „Kalendarz Robotniczy PPS na rok 1918”, Warszawa 1917, s. 135. Źródło <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2965/edition/2031/kalendarz-robotniczy-p-p-s-na-rok-1918?language=pl> [dostęp: 19.11.2022].

²⁸ *Bitwa pod Molotkowem*. 29. Października 1914, „Panteon Polski” 1924, r. 1, nr 1, s. 12. Źródło: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/15781/edition/16815/content> [dostęp: 19.11.2022].

²⁹ *Ś.p. Robert Kunicki*, „Panteon Polski” 1924, r. 1, nr 1, s. 14. Źródło: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/16816?id=16816> [dostęp: 19.11.2022].

³⁰ J. Panaś, *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, St. Rehman, Lwów 1920, 125 s. Źródło: <https://polona.pl/item/pamietniki-kapelana-legionow-polskich-cz-1,MjAyNDY5MjE8/#info:metadata> [dostęp: 20.11.2022].

³¹ Там же, s. 31.

³² *Zarządzenie o nadaniu Krzyża Niepodległości z Mieczami...*, s. 1.

В українській історіографії постать Р. Куницького представлено сюжетом на сайті *Енциклопедія сучасної України* авторства Ю. Токарського³³, у статті М. Жура та біографічним нарисом у книзі Л. Жванко *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*^{34–35}. У першому випадку Ю. Токарський помилково подав дату народження вченого як 1881 р., а не 1880, та зазначив, що той навчався протягом 1901–1904 рр. у Дерптському університеті. Насправді, у 1900 р. він вступив до Дерптського ветеринарного інституту, проте у липні 1901 р. звернувся до керівництва Харківського ветеринарного інституту з проханням перевестися до цього закладу, де й завершив навчання в 1904 р.³⁶

Автор зробив посилання на архівний фонд Центрального державного історичного архіву України, не вказавши місце розміщення архівної установи – Київ чи Львів. Київський фонд 165 – „Козелецький Георгіївський чоловічий монастир”³⁷, (містечко Козелець Київського полку, з 1782 р. – Київського намісництва, 1642–1793 рр.), що ані тематично, ані хронологічно не стосується Р. Куницького. Натомість львівський фонд 165 – це „Крайовий комітет, м. Львів (Landesausschuss in Lemberg / Komitet Krajowy we Lwowie)”, спр. 15850, 1757–1924, 1930?, 1934 рр.”, у якому, серед іншого, зберігаються й матеріали про діяльність сільськогосподарських шкіл³⁷. Можна припустити, що саме у цьому фонді – „ЦДІА України. Ф. 165, оп. 5, спр. 1409”, як зробив посилання Ю. Токарський і зберігаються матеріали стосовно Академії рільництва та праці у ній Р. Куницького.

Згадку про Р. Куницького як активного члена Польського Дому, подав М. Жур у статті, присвяченій історії римо-католицької церкви у Харкові³⁸. У виданні Л. Жванко подано узагальнюючий життєпис вченого з низкою уточнень фактологічного характеру, оскільки вдалося віднайти унікальні архівні документи³⁹. В узагальнюючій статті Л. Жванко, Д. Кібкала та їх колег, уміщених на сторінка провідного галузевого часопису у Польщі *Medycyna Weterynaryjna*, проаналізовано діяльність польських вчених-ветеринарів у Харкові, серед яких і постать Р. Куницького, наблизивши до польського читача цю неперсичну особистість⁴⁰.

Віднайдені документи зібрано у справі № 2263 „Про зарахування в число студентів Роберта Віталійовича Куницького” з фонду Харківського ветеринарного інституту (фонд 928, 1861–1917 рр.), що зберігається у Державному архіві Харківської області. Їх зміст дає змогу зрозуміти вибір майбутнього студента Куницького на користь Харківського ветеринарного інституту, умови його навчання та перебування. Крім того, можна остаточно визначити правильно його дату народження, період навчання в Харкові та інші моменти, що у різних дослідженнях подано невірно, за офіційними паперами, представленими Р. Куницьким для захисту дисертації відтворити його біографію.

Серед найважливіших і унікальних документів, уміщених на 129-ти аркушах: рукописні листи Куницького до керівництва ветеринарного інституту у Харкові про його зарахування в число студентів, атестат про закінчення Харківського реального училища, свідоцтво про закінчення додаткового класу харківського реального училища, звіт про закордонне відрядження 1912 р., рапорт про відтермінування 2-річного відрядження за кор-

³³ Ю. Токарський, *Куницький Роберт-Август*. Źródło: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51628 [dostęp: 20.11.2022].

³⁴ Л. Жванко, *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*, Видавництво Золоті сторінки, Харків 2018, с. 287–290.

³⁵ L. Żwanko, 2019. *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805–1918)*, Wydawnictwo Złote strony, Charków 2019, s. 273–276.

³⁶ Л. Жванко, *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*, с. 288.

³⁷ О. Гневишева, та ін., Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів. Путівник, Львів, Київ: [б.в.] 2001, с. 34. Źródło: <https://tsdial.archives.gov.ua/pdf/Putivnyk.pdf> [dostęp: 20.11.2022].

³⁸ М. Жур, *История римо-католической церкви в Харькове*, [w:] *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: наукова конференція*, Майдан, Харків 2004, с. 15.

³⁹ Л. Жванко, *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*, с. 287–290.

⁴⁰ L. Żwanko, D. Kibkała, inn., *Polacy – założyciele oświaty weterynaryjnej na terenach Ukrainy Wschodniej (XIX – początek XX wieku): do 170-lecia Szkoły Weterynaryjnej w Charkowie*. „Medycyna Weterynaryjna” 2021, № 77 (03), s. 164. <http://dx.doi.org/10.21521/mw.6510>

дон, свідоцтво про нагородження золотою медаллю, біографія, прохання до ради професорів Ветеринарного інституту щодо дозволу на захист дисертації на ступень магістра ветеринарних наук, прохання до ради професорів Ветеринарного інституту щодо дозволу прочитати дві пробні лекції для отримання звання приват-доцента, інформація про його роботу ветеринарним лікарем у Кременчуцькому повіті із зазначенням місця проживання у Кременчуці, рапорт на адресу директора Харківського ветеринарного інституту про звільнення за власним бажанням від 21 січня 1914 р. у зв'язку із переходом на посаду „до Львівської сільськогосподарської академії”, резолюція попечителя Харківського навчального округу про звільнення Куницького з посади. Зазначені ці та інші документи дають змогу підготувати життєпис вченого, скуппульозно відтворивши його хронологію.

У ще одному фонді Державного архіву Харківської області – фонд 29 „Харківське губернське у справах товариств та спілок присутствіє” – зберігається справа, присвячена створенню Харківського громадського зібрання „Польський Дім”, де подано його список засновників, серед яких і прізвище Куницького (ДАХО, ф. 29, оп. 1 заг., спр. 83, арк. 52).

Таким чином, проаналізувавши польську та українську історіографію, присвячену вивченню постаті Р. Куницького, вченого, громадського діяча й організатора, учасника революційних подій та Першої світової війни, можна дійти висновку, що наразі існує незначна кількість досліджень, представлених головним чином, довідковою літературою. У свою чергу, виходячи зі специфіки видань, автори обмежилися констатацією наявних, в окремих моментах помилкових фактів, що переходили із одного видання в інше. Важливими стали кілька польськомовних видань, на сторінках яких розміщено нові документальні джерела, що проливають світло на життєвий шлях вченого. Чітко можна відслідкувати поділ джерельної бази: якщо у польських друкованих джерелах головна увага звернута на Р. Куницького як легіонера, борця за відновлення незалежності Польщі, то в українських, завдяки збереженням архівним документам, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, можна скуппульозно відтворити його життя й наукову діяльність до кінця 1913 р., тобто часу виїзду до Дублян.

Р. Куницький, прожив коротке життя, проте, як свідчать існуючі джерела та література, заслуговує на написання ґрунтовного біографічного дослідження з чітким окресленням наукових здобутків, визначення чинників, що вплинули на його переорієнтацію з успішного ветеринарного лікаря на фахівця в галузі зоотехнії і зокрема в його участь у розбудові молочної справи.

Bibliografia

Archiwum Akt Nowych. Spis zespółów. Źródło: <https://searcharchives.pl/2?filtr=Legiony+Polski#tabZasoby> [dostęp: 18.11.2022].

Bitwa pod Mołotkowem. 29. Października 1914, „Panteon Polski” 1924, r. 1, nr 1, s. 12. Źródło: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/15781/edition/16815/content> [dostęp: 19.11.2022].

Brzozowski S., *Robert August Kunicki*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków-Warszawa-Łódź-Poznań-Zakopane, T. XVI/1, zeszyt 68, 1971, s. 191–192.

Cygan W. K., *Słownik biograficzny oficerów Legionów Polskich*, „Gryf”, Warszawa 1992, t. 1, s. 56–57.

Kijas A., *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku: słownik biograficzny*, Instytut Wydawniczy PAX, Wydawnictwo Poznańskie, Warszawa 2000.

Kunicki Robert, [w:] *Encyklopedia wojskowa*, Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego, Warszawa 1934, t. 4, s. 671.

Latawiec K., Korzeniowski M., Tarasiuk D., *Polacy w guberni Poltawskiej na przełomie XIX–XX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016.

Matusiewicz A., *Prywatna Siedmioklasowa Szkoła Handlowa w Suwałkach (1906–1914)*. Źródło: <http://www.astn.pl/r2007/prywatna.htm> [dostęp: 18.11.2022].

Мадзик М., Тарасиук Д., Корzeniowski М., Латавиек К., *Polacy na wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.

Millak K., *Polacy w nauce i służbie weterynaryjnej u obcych*, „Kwartalnik historii nauki i techniki” 1957, nr. 2, s. 293.

Millak K., *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394–1918*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1963, s. 119–120.

Okolnik szkolny, „Tygodnik Suwalski” 1908, nr 31, 31 lipca, s. 6. Źródło: <https://polona.pl/item/tygodnik-suwalski-r-3-nr-31-31-lipca-1908,NzgxMjYwNDE/5/#info:metadata> [dostęp: 18.11.2022].

Panaś J., *Pamiętniki kapelana Legionów Polskich*, St. Rehman, Lwów 1920. Źródło: <https://polona.pl/item/pamietniki-kapelana-legionow-polskich-cz-1,MjAyNDY5MjE/8/#info:metadata> [dostęp: 20.11.2022].

Strug A., *P.P.sowcy w Legionach*, „Kalendarz Robotniczy PPS na rok 1918”, Warszawa 1917, s. 135. Źródło <https://bcu.lib.uni.lodz.pl/dlibra/publication/2965/edition/2031/kalendarz-robotniczy-p-p-s-na-rok-1918?language=pl> [dostęp: 19.11.2022].

Ś.p. Robert Kunicki, „Panteon Polski” 1924, r. 1, nr 1, s. 14. Źródło: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/show-content/publication/edition/16816?id=16816> [dostęp: 19.11.2022].

Zarządzenie o nadaniu Krzyża Niepodległości z Mieczami, Krzyża Niepodległości i Medalu Niepodległości, [w:] „Monitor Polski” 1930, nr 300, 31 grudnia, poz. 423, s. 1. Źródło: <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19303000423> [dostęp: 18.11.2022].

Żwanko L., 2019. *Wybitni Polacy i Charków: słownik biograficzny (1805–1918)*, Wydawnictwo Złote strony, Charków 2019.

Żwanko L., Kibkało D., inn., *Polacy – założyciele oświaty weterynaryjnej na terenach Ukrainy Wschodniej (XIX – początek XX wieku): do 170-lecia Szkoły Weterynaryjnej w Charkowie*. „Medycyna Weterynaryjna” 2021, № 77 (03), s. 164. <http://dx.doi.org/10.21521/mw.6510>

Гневишева О., та ін., *Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник*, Львів, Київ: [б.в.] 2001. Źródło: <https://tsdial.archives.gov.ua/pdf/Putivnyk.pdf> [dostęp: 20.11.2022].

Жванко Л., *Видатні польські ветеринари і Харків: постаті, досягнення, відкриття (XIX – початок XX століття) до 170-річчя вищої ветеринарної освіти на Сході України*. Каталог виставки, ФОП Рубашкін Д.Ю., Харків 2021.

Жванко Л., *Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників*, „Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету” 2016, вип. 45(1), с.126.

Жур М., *История римо-католической церкви в Харькове*, [w:] *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність: наукова конференція*, Майдан, Харків 2004, с. 15.

Л. Жванко, *Видатні поляки і Харків: біографічний словник (1805–1918)*, Видавництво Золоті сторінки, Харків 2018.

Токарський Ю., *Куницький Роберт-Август*. Źródło: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51628 [dostęp: 20.11.2022].

Олександр Завальнюк

ORCID 0000-0002-1778-9736

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка (Україна)

olexandr_zavalniuk@ukr.net

ПОЛЬСЬКА МЕНШИНА ПОДІЛЛЯ В ЧАСИ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ ОКРУГИ УСРР 1930-х рр.)

Анотація. Розглядається питання про доцільність залучення до джерельної бази дослідження проблеми регіональної історії України «Польська меншина Поділля в часи сталінського тоталітаризму» матеріалів відомої в регіоні газети «Червоний кордон», яка була органом Кам'янецького окрпарткому КП(б)У, окрвиконкому і міськкому КП(б)У в 1930-х рр. У цьому виданні передусім виявлено значну групу публікацій про внутрішнє життя польської держави, які мали політико-замовний характер, спрямовувалися на формування у читачів неприязного ставлення до цієї країни. Тут також опубліковано десятки розрізнених фактів, які стосуються різних аспектів життя громад населених пунктів округи, де проживали етнічні поляки. Вони засвідчують про хід проведення колективізації селянських господарств, невтішне господарювання в колгоспах, залучення до виснажливих хлібозаготівель під час голодомору 1932-1933 рр. та в наступний період, участь незаможної частини польської спільноти у різних організаційних заходах влади, які мали демонстративно-політичний характер. Виявлено матеріали про пасивність різного роду осередків польських сіл, не якісне виконання ними спущених зверху завдань (налагодження громадсько-культурного життя радянського змісту, проведення заходів до пролетарських свят, проведення військово-патріотичного виховання серед молоді тощо). В окрузі поширилася інформація про партійне і досудове переслідування керівників колгоспу, сільради та представників середньої управлінської ланки у польському селі Гута Яцьковецька за нібито порушення соціалістичної законності через шкідництво у господарстві, що знизило натуральні виплати своїм членам. Преса розповідала про нібито підтримку місцевими поляками політики щодо закриття костелів, утім обходила тему закриття їхніх шкіл і репресій проти римо-католиків.

Ключові слова: «Червоний кордон», антипольські матеріали, подільські поляки, колективізація, антикатолицька політика, деполонізація, каральні заходи.

PODILLIA POLISH MINORITY AT TIMES OF STALIN TOTALITARISM (BASED ON THE MATERIALS OF KAMIANETS USSR DISTRICT PRESS OF THE 1930s)

Abstract. The issue of the expediency of including materials of the well-known newspaper "Chervonyi cordon" ("The Red Border"), which was an body of the Kamianets district party committee of the CP(b)U, the district executive committee and the city committee of the CP(b) in the 1930s to the source base of studying the problem "Polish minority of Podillia in the times of Stalin totalitarianism" of the regional history of Ukraine. In this edition, a significant group of publications about the internal life of the Polish state, which had political nature, were aimed at forming a hostile attitude towards this country in the readers. Dozens of scattered facts also published here relate to various aspects of life in communities of the district where ethnic Poles lived. They testify to the progress of the collectivization of peasant farms, disappointing management in collective farms, involvement in exhausting grain procurement during the famine of 1932-1933 and in the following period, the participation of the poor part of the Polish community in various organizational measures of the government, which were of a demonstrative and political nature. Materials were revealed about the passivity of various centers of Polish villages, their poor performance of the tasks assigned to them from above (establishing a Soviet-style social and cultural life, holding events for proletarian holidays, conducting military-patriotic education among young people, etc.). Information was spread in the district about the party and pre-trial prosecution of the leaders of the collective farm, the village council and representatives of the middle management level in the Polish village of Huta Yatskovetska for allegedly violating socialist legality due to damage in the economy, which reduced in-kind payments to its members. The press talked about the alleged support of

local Poles for the policy of closing churches, but avoided the topic of closing their schools and repression against Roman Catholics.

Key words: "Red Border" (Red Border), anti-Polish materials, Podillia Poles, collectivization, anti-Catholic policy, depolonization, punitive measures.

МНІЄШНОСТЬ ПОЛЬСКА НА ТЕРЕНІЕ ПОДОЛА В ОКРЕСІЕ ТОТАЛІТАРИЗМУ СТАЛІНОВСЬКОГО (ВГ МАТЕРІАЛІВ ПРАСИ КАМІЕНЕЦ ПОДОЛЬСЬКОГО ОКРЕГУ УСРР В ЛАТАХ 30. XX в.)

Абстракт. Артыкул poświęcony jest kwestii celowości włączenia do bazy źródłowej badań na temat regionalnej historii Ukrainy „Mniejszość polska na Podolu w czasach stalinowskiego totalitaryzmu” materiałów znanych z regionalnej gazety „Czerwony Kordon”, będącej organem Kamieniec Podolskiego Okręgowego Komitetu Partii KP(b)U, Okręgowego Komitetu Wykonawczego i Miejskiego Komitetu KP(b) W latach 30. XX w. W tej edycji przede wszystkim wykryto znaczną liczbę publikacji dotyczących życia wewnętrznego państwa polskiego o charakterze politycznym, które miały na celu kształtowanie w czytelnikach wrogości stosunku do tego kraju. Publikowane są tu również dziesiątki odmiennych faktów, które dotyczą różnych aspektów życia społeczności na osiedlach okręgu, w których mieszkali etniczni Polacy. Świadczą one o postępie kolektywizacji gospodarstw chłopskich, niezadowolającym zarządzaniu w kolchozach, udziale w wyczerpujących żniwach w okresie głodu lat 1932-1933 i w okresie następującym, o udziale biednej części Polonii w różnych przedsięwzięciach organizacyjnych władz, które miały charakter demonstracyjnie polityczny. Ujawniono materiały o bierności różnych ośrodków wsi polskiej, nierzetelnym wykonywaniu przez nie zadań pracy (organizacja życia społecznego i kulturalnego o treści sowieckiej, przeprowadzenie imprez z okazji świąt proletariackich oraz edukacyjnych przedsięwzięć wojskowo-patriotycznych wśród młodzieży itp.). W okręgu rozpowszechniła się informacja o ściganiu partyjnym i przedprocesowym kierowników kolchozów, rady wiejskiej i przedstawicieli średniego szerebu kierowniczego w polskiej wsi Huta Jackowiecka za rzekome naruszenie prawa socjalistycznego z powodu szkód w gospodarce, które pogorszyły świadczenia w naturze dla swoich członków. W prasie pisano o rzekomym poparciu przez lokalne środowiska polonijne polityki zamykania kościołów, ale unikano tematu zamykania ich szkół i represji wobec katolików.

Słowa kluczowe: „Czerwony kordon”, materiały antypolskie, Polacy podolscy, kolektywizacja, polityka antykatolicka, depolonizacja, środki karne.

Історія сталінського тоталітаризму наповнена багатьма негативними складовими, яких слід уникати в житті сучасної України, що на початку 1990-х років рішуче порвала з радянським минулим у всіх його огидних і жахливих проявах, поступово взявши курс на побудову суспільства європейського типу.

Відомо, що сталінський режим охопив всі сфери життя країни, союзних республік, їх регіонів, встановив жорстокий контроль над різними етнічними спільнотами, як українською, так і всіма іншими, зокрема і польською. Проблема протистояння радянської влади і польської меншини у 1920-1930-х рр. на Поділлі вже привернула чималу увагу українських дослідників (В. Адамовський¹, О. Алтухова², О. Байдиць³, В. Жезицький⁴, С. Калитко⁵, С. Карван⁶,

¹ В. І. Адамовський, *Операція «очищення прикордонної смуги» (перша половина 30-х рр. XX ст.)* [в:] *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, відповідальний редактор Л. В. Баженов, ФОП Сисин О. В., Кам'янець-Подільський 2017, с. 210-213.

² О. І. Алтухова, *Про польський педагогічний технікум в м. Проскурів* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 347-350.

³ О. В. Байдиць, *Красилів: репресії 1937-1938 рр.* [в:] *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*, відповідальний редактор Л. В. Баженов, Оіюм, Кам'янець-Подільський 2007, т. 2, с. 302-307.

⁴ В. Й. Жезицький, *Великий терор на Поділлі у другій половині 1930-х років*, Харків, 1997, 248 с.

⁵ С. Л. Калитко, *Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-30-х років (на матеріалах Вінницької області)* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 338-343.

⁶ С. Л. Карван, *Деякі матеріали до історії Гречанської польської сільської ради (20-30-ті роки XX ст.)* // Там само, с. 335-337.

О. і Л. Комарніцькі⁷, І. Мазило і В. Воловик⁸, Л. Місінкевич⁹, В. Нестеренко¹⁰, Р. Подкур і О. Рубльов¹¹, В. Савчук¹², П. Слотюк¹³, І. Стасюк, П. Прокопчук та В. Шептицький¹⁴, Н. Тітова¹⁵, А. Філінюк¹⁶, А., А. і Ю. Хоптяри¹⁷ та ін.).

Їхні змістовні дослідження, представлені переважно науковими статтями, базуються майже виключно на добротних первинних і вторинних архівних джерелах, працях попередників. Однак кидається у вічі, що у цих роботах майже не використано матеріалів періодичної преси того періоду, яка, як унікальне літописне джерело, мала б віддзеркалити у певній мірі різні сторони життя і польських громад регіону. Власне, це спостереження і спонукало нас взятися за опрацювання газетних матеріалів одного із найбільш поширених у той час періодичних видань, яким був «Червоний кордон», україномовний орган Кам'янецького окружкому КН(б)У, окривконкому та міському КП(б)У, і з'ясування наявності, обсягу і змісту

⁷ О. Б. Комарніцький, Л. М. Комарніцька. *Громадсько-політична і просвітницька діяльність студентів польських педагогічних закладів освіти Радянської України (20-30-ті роки XX ст.)* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*, науковий і відповідальний редактор А. Л. Глушковецький, ТОВ «ТВОРИ», Вінниця 2021, с. 197-204.

⁸ І. В. Мазило, В. П. Воловик, *Репресії 30-х років проти польської національної меншини за матеріалами цукрової промисловості Вінниччини* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, відповідальний редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 379-381.

⁹ Л. Л. Місінкевич, *Польські сільські ради на Поділлі в 1920-1930-ті роки* // Там само, С. 306-314; Його ж, *Репресивна політика партійно-державного керівництва України щодо національних меншин Поділля в 30-х рр. XX ст.* [в:] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область*, кн. 2 / голова редколегії тому М. П. Вавринчук, Хмельницький 2009, с. 219-230.

¹⁰ В. А. Нестеренко, *Вказана праця*; Його ж, *Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки XX ст.* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 343-347; Його ж, *Польське населення Дунаєвецького району (20-30-ті роки XX ст.)* // Там само, с. 333-334; Його ж, *Польські національні ради на Хмельниччині (20-30-ті роки)* // Там само, с. 315-325; Його ж, *Польські національні сільські ради Кам'янецького округу в 20-30-ті роки* // Там само, с. 325-332.

¹¹ Р. Подкур, О. Рубльов, *Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920-1930-ті роки* [в:] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область*, кн. 2 / Керівник В. П. Лациба, ДП «ДКФ», Вінниця 2010, с. 11-38.

¹² В. О. Савчук, *Політика «коренізації» і культурно-освітня робота серед польського населення Поділля у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст.* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 302-306.

¹³ П. Слотюк, *Репресії за ознакою нації: Вінниччина у 1933-1938 роках* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*, Науковий і відповідальний редактор А. Л. Глушковецький, ТОВ «ТВОРИ», Вінниця 2021, с. 255-261; Його ж, *Фабрикування звинувачень як засіб викорінення вільнодумства на прикладі боротьби з «польською організацією військовою» та «українськими націоналістами» в окремих районах Вінниччини в 1933-1938 роках* [в:] *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: історія*, вип. 24, відповідальний редактор О. А. Мельничук, ДК «ДКФ», Вінниця 2016, с. 188-195.

¹⁴ І. Стасюк, П. Прокопчук, В. Шептицький, *Подільських поляків виселяли у Казахстан* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, відповідальний редактор А. Г. Філінюк, «Поділля», Хмельницький 1999, с. 356-359.

¹⁵ Н. В. Тітова, *Репресивна політика радянської лави щодо польського населення Поділля у 30-ті роки XX ст.* [в:] *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: юридичні науки*, 2015, вип. 1, том. 1, с. 68-73; Вона ж, *Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії»* [в:] *Історія України: маловідомі імена, події, факти*, вип. 34 / Відп. редактор П. Т. Тронько. Київ, 2007, с. 79-115.

¹⁶ А. Г. Філінюк, *Депортації напередодні Великого терору на теренах сучасної Хмельниччини (1934-1936 рр.)* [в:] *Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції з міжнародною участю «Хмельниччина: історія та сучасність»*, відповідальний редактор С. М. Єсюнін, Хмельницький 2017, с. 143-147.

¹⁷ Ю. А. Хоптяр, А. О. Хоптяр, *Репресивна політика сталінізму щодо поляків на Ярмолинеччині у 30-х рр. XX ст.* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*; науковий редактор А. Глушковецький, ТОВ «ТВОРИ», Вінниця 2021, с. 301-309; Ю. А. Хоптяр, А. Ю. Хоптяр, А. О. Хоптяр, *Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: Монографія*, Видавець Д. Г. Зволейко, Кам'янець-Подільський 2022, с. 107-114.

публікацій, що у тій чи іншій мірі характеризували становище подільських поляків у надзвичайно важке для усього українського народу передвоєнне десятиліття.

У зазначеному періодичному виданні багато місця відводилося величезним за обсягом доповідей перших осіб СРСР і республіки на партійних форумах, різних загальносоюзних та всеукраїнських зібраннях, постановам органів комуністичної партії і радянської держави, документам щодо колгоспного будівництва тощо. Офіційний складовий друк на середину 30-х років не раз відводили до 70-80 відсотків обсягу газетної площі, і це при тому, що вже з 1934 року розмір «Червоного кордону» відновився до зразка 1930 р. і був збільшений удвічі. Тож для висвітлення подій місцевого життя місця було обмаль.

До офіційної складової належить і передрук централізовано спрямованих зверху матеріалів, які мали на меті довести неспроможність правлячих кіл капіталістичних країн Європи та інших частин світу задовольнити інтереси робітничого класу і трудового селянства. У центрі цих матеріалів, які мали відверто пропагандистський характер, були викривальні матеріали про життя експлуатованих у Другій Речі Посполитій. З номера в номер авторські критичні матеріали, у тому числі закордонного походження, намагалися довести, що варшавські політики не дбають про виробників матеріальних благ, їхні сім'ї, а все більше заводять свою країну в політичний і соціальний тупик. Ці матеріали були розраховані зокрема на подільських поляків, які у тій чи іншій мірі цікавилися життям своєї історичної батьківщини. Теми цих чисельних публікацій були найрізноманітнішими, а заголовки відразу кидалися у вічі своїм відвертим антипольським змістом¹⁸. Подібних гострих, вкрай образливих і неприпустимих у демократичній журналістиці матеріалів на сторінках цього видання не була удостоєна жодна інша сусідня країна, крім Польщі. Було ясно, що ці та інші подібні публікації, які не мали нічого спільного з об'єктивним висвітленням життя польського суспільства і політикуму, були спрямовані проти сусідньої держави, її правлячого класу, разом з тим формуючи серед громадян своєї країни негативний, ворожий не лише у класовому, а й геополітичному відношенні образ. У зв'язку з цим, зокрема, подільські поляки, на переконання ідеологів, мали б, поперше, серйозно вчитатися у цей великий, ідеологічно викривальний інформаційний потік а, по-друге, виробити своє неприхильне ставлення до зазначених у публікаціях подій і фактів та змиритися з умовами життя в радянській країні, попри навіть їхню можливу незгоду зі сталінською політикою.

Звісно, про те, як ставилися читачі до зазначеної інформації, журналісти не відстежували. Тож у газеті про сприймання подільськими поляками пропаганди не йшлося. У тодішній країні вважали, що газети пишуть правду, тож виступати проти неї було собі на лихо. Щодо політичного виховання подолян, то незалежно від їх національності, влада вважала за необхідне посилити пропагандистську роботу у кожному населеному пункті, вбачаючи у ній масу недоліків. На це, зокрема, націлювала резолюція Кам'янецького окрпартактиву на доповідь про стан реалізації в окрузі рішення ЦК ВКП(б) «Про пропагандистську роботу у найближчий час», який відбувся у липні 1935 р. У ній наголошувалося, що зазначена діяльність «в окрузі перебуває в незадовільному стані і не відповідає рівню тих вимог, які ставить партія щодо марксистсько-ленінського озброєння членів і кандидатів партії, співчуваючих та широких мас робітників і колгоспників»¹⁹. Словом, місцеві поляки змушені були вивчати комуністичну ідеологію, попри їхнє небажання.

¹⁸ Польща готується до війни, *Червоний кордон*, 1930, 15 березня, ч.29 (699), с. 2; Трудящі поляки трощать куркульське гасло «всі поляки – браття», *Там само*, с. 6; А. Вольський, Польські поміщики грабують селян, *Червоний кордон*, 1930, 29 березня, №34 (704), с. 2; Уряд фашистської диктатури в Польщі, *Червоний кордон*, 1930, 5 квітня, №37 (707), с. 2; Інквізиційні катування політв'язнів у Польщі, *Червоний кордон*, 1931, 2 лютого, №13 (823), с. 2; Страхіння польських тюрем, *Червоний кордон*, 1931, 15 лютого, №18 (828), с. 2; У польському селі панує голод *Там само*; Польща одверто готується до війни проти СРСР, *Там само*; Селянські повстання на Західній Україні, *Червоний кордон*, 1932, 2 жовтня, №137 (1037), с.2 та ін.

¹⁹ Резолюція окружного партактиву на доповідь про стан реалізації по окрузі рішення ЦК ВКП(б) «Про пропагандистську роботу у найближчий час», *Червоний кордон*, 1935, 30 липня, №46 (1756), с. 3.

Зрештою, за політичне виховання подільських поляків радянська влада взялася ще з початку 1920-х років. Надалі ця робота у різних формах лише посилювалася. Приводом до неї були різні події. Так, зокрема, 18 квітня 1930 р., за вказівкою зверху, поляки, які мешкали у с. Янчинці, побували на зустрічі з депутатом-комуністом польського сейму Ланцуцьким, якого запросили на Поділля для посилення впливу на польське населення регіону. Зустріч була організована зверху. Місцеві жителі, за свідченням преси, зустріли гостя червоними прапорами, прослухали його промову про становище селян у Польщі. Представник села у відповідь заявив, що «біднота і середняцтво неухильно будуть йти шляхом соціалістичної реконструкції сільського господарства, ... виконувати всі завдання партії та уряду»²⁰. Про добровільність участі селян у цій показушній, нічого не вартій зустрічі годі й говорити, адже їхній основний інтерес у середині квітня був пов'язаний не з приїздом чужого їм депутата, хоч і поляка за національністю, а з обробітком землі, чи у своєму одноосібному господарстві, чи колективному, до якого їх примусили. Тож стверджувати про домінування політичної складової над економічною у житті цієї польської громади було б просто вигадкою. Влада скористалася цим візитом для того, щоб місцеві поляки у живому форматі почули про нерозв'язні проблеми у сусідній країні і мали за батьківщину радянську Україну, життя у якій було, ніби то, більш якісне, ніж у Польщі.

Політичному вихованню мали сприяти створені, наприклад, у тих же Янчинцях, селянський будинок, який мав невеличку бібліотеку (300 примірників), драмгурток, гурток «Геть неписьменність», а також осередок Міжнародної організації допомоги революціонерам. Утім, як наголошувала преса, вони, зокрема у 1931 р., не діяли. Очевидно, місцевих селян ці нав'язані зверху структури зовсім не цікавили. Через це автор критичного матеріалу Чужий вважав, що «Янчинецький сельбудинок не мобілізує польської трудящої маси на виконання політично-господарських завдань». А тому місцеве учительство, сільрада, сільський актив закликали допомагати сельбуду у виконанні його завдань²¹. Цікаво, що через 4 роки газета знову критично писала про роботу того ж культу-освітнього центру села (на цей раз його іменували колгоспним будинком). Наголошувалося, що у приміщенні холодно, воно не прибирається, вечори відбуваються лише на революційні свята («від жовтня – до травня») і обмежуються прослуховуванням доповідей, бібліотека не працює, бо її приміщення віддали під шкільну майстерню, військово-патріотичний куток занедбаний. Докоряли і у відсутності концертних програм до святкових подій²². Словом, радянські традиції в середовищі польської громади формувалися незадовільно.

Намагаючись продемонструвати прихильність польської меншини до радянської влади, на місцях іноді скликалися збори її представників для вирішення різних питань. На початку 1930 р. було проведено зліт бідняцько-середняцьких прошарків з польських населених пунктів у селі Катеринівка, яке в ході того велелюдного заходу перейменували на честь депутата-комуніста польського сейму у Ланцуцьке. Цей жест представники влади використали для того, щоб продемонструвати нібито успіхи комуністичної національної політики. У пресі писали, що «правдиве вирішення національного питання можливе лише в умовах диктатури пролетаріату». Однак, як з'ясувалося, це був крок заохочення поляків одноосібників до підтримки політики суцільної колективізації. На цей захід делегації з різних сіл прибули з прапорами, бажанням підтримати політику партії. Тому то і ухвалили рішення про направлення схвальної телеграми на ім'я Генерального секретаря ЦК партії Й. Сталіна, її центрального комітету, окружним партійному комітету і виконавчому комітету рад. Зліт вручив окружним структурам державний прапор за гарну роботу серед нацменшостей»²³.

Проводячи політику насильницької колективізації господарств, влада була зацікавлена в тому, щоб її підтримували усі бідняцько-середняцькі групи сіл, зокрема і польсь-

²⁰ Тов. Лянцуцький на кордоні, *Червоний кордон*, 1930, 20 квітня, №43 (713), с. 2.

²¹ Чужий, Культосвітня робота шкутильгає на всі чотири, *Червоний кордон*, 1931, 20 квітня, №43 (853), с. 4.

²² Колгоспники, Коли схаменеться Лінський? *Червоний кордон*, 1935, 6 березня, №54, (1638), с. 3.

²³ Польське село Катеринівка перейшло на суцільну колективізацію, *Червоний кордон*, 1930, 16 січня, № 6, с. 1.

ких. Вже у березні 1930 р. преса повідомляла, що таких 5 сіл (Нова Гута, Катеринівка, Млаки, Остоя і Ліриви) на Кам'янецьчині вирішили провести суцільну колективізацію, тим самим підтримавши єдино правильний курс комуністичної партії на соціалістичну перебудову села. При цьому повідомлялось, що інші 6 польських сіл мають набагато скромніші показники у залученні дрібних господарів до колективного господарювання. Так, менше половини селян влилися у колгоспи в селах Янчинці (20%), Михівка (30%), Майдан Віньковецький (30%) та інші. Найгірше справи виглядали у Ксаверівці²⁴. Звісно, увага газети до польських сіл, які зазнавали насильницької колективізації і потребували додаткових важелів адміністративного впливу для підвищення показників усупільнення засобів виробництва і збільшення числа колгоспників, не була постійною. Тому відстежити за її матеріалами процес здобутків в колгоспному будівництві немає жодної змоги. Однак не підлягає сумніву, що етнічні поляки, як і українці, ставилися до відчуження своєї землі і засобів її обробітку вкрай негативно. Тому без тиску і погроз з боку місцевої, районної і окружної влади тут не обходилося. Селяни-поляки, які не квапилися стати членами сільгоспартії, добре бачили, як невітшно господарюють в колгоспах. Про це, зокрема, йшлося в матеріалі газети про те, як районні органи контролювали роботу колгоспу імені Держинського у селі Янчинці. Бригада радянсько-партійних контролерів, яка побувала у цьому населеному пункті, у 20-х числах березня 1935 року, була здивована тим, що місцеві механізатори не засівали колгоспну землю, а відбули до Кам'янця-Подільського, де у четвер торгували на міському ринку сільгосппродукцією з власного підсобного господарства. Це означає, що колгоспники жили переважно з присадибних ділянок, за які міцно трималися. Крім того, було встановлено, що становище 21 янчинецької сім'ї, які продовжувала господарювати одноосібно, було, відверто кажучи, невтішним: сільрада не відвела їм земельних ділянок (йшлося про 18 га). До того ж, їм бракувало посівного матеріалу²⁵.

У 1936 р., завдяки публікації у «Червоному кордоні», стало відомо про покарання керівників колгоспу імені Мархлевського і сільради польського села Гута Яцьковецька. Цікаво, що про їхню діяльність розлого йшлося в опублікованій постанові бюро Кам'янець-Подільського міськпарткомітету від 26 квітня 1936 р. У цьому документі зазначалося, що серед рахівників колгоспу виявили «класово-ворожі елементи» (колишній петлюрівець Я. М. Боднар, куркуль (він же комсомолец) Трачевський), яким сприяв виходець із куркулів, помічник бухгалтера Шидловський. Звісно, за представленим політичним сюжетом, «вороги» мали намір завдати колективному господарству чималої шкоди (зокрема, нараховували собі і наближеним липові трудові, привласнювали кошти, збіжжя, знищили бухгалтерський архів, розставили на різні посади своїх родичів), «погрозами відповідали [...] на всякі прояви критики або самокритики з боку колгоспників». Дісталось голові колгоспу, члену партії Тимофієву, за втрату класової пильності і сприяння шкідницькій роботі, а також голові сільради – члену партії Свідерському (їх звільнили з роботи). Не залишився поза критикою і місцевий партосередок, який «втратив класову пильність». Цей резонансний матеріал з'явився раніше, ніж окружна прокуратура встигла провести розслідування «злочинів», тобто підтвердити чи спростувати обвинувачення конкретним колгоспникам. Сам прокурор отримав доручення «негайно закрити слідство по справі», а обласного прокурора просили «організувати в показовому порядку судовий процес над шкідниками з колгоспу ім. Мархлевського в селі Гута Яцьковецька». В основі цієї гучної справи, до якої преса більше не поверталася, були низькі врожаї в господарстві в 1935 році, що призвело до зниження натуральних виплат колгоспникам на трудові²⁶. Тобто, замість об'єктивного аналізу ситуації, влада, як було прийнято за сталінського режиму, шукала ворожий слід і таки його знаходила. У даному випадку вин-

²⁴ Станашек. Польські села Кам'янецьчини колективізуються, *Червоний кордон*, 1930, 15 березня, № 29 (699), с. 6.

²⁵ А в Янчинцях ярмаркують... *Червоний кордон*, 1935, 23 березня, №68(1652), с. 1.

²⁶ Про стан Гуго-Яцьковецького колгоспу ім. Мархлевського. Постанова бюро Кам'янецького МПК від 26 березня 1936 року, *Червоний кордон*, 1936, 3 квітня, №77 (1960), с. 4.

ними оголосили різних посадовців колгоспу і сільради населеного пункту, якого відносили до польських сіл.

Газета періодично публікувала зведення про те, як у всіх господарствах 9 районів Кам'янецького округу, що підпорядковувалися різним сільрадам, у тому числі і 8 польським (у листопаді 1935 р. дві останні польські ради реорганізували в українські сільські ради). Статистика свідчить, зокрема по Янчинській, Ново Гутівській, Гуго Яцьковецькій та інших сільрадах, про диктат районного і окружного керівництва над господарствами, які повинні були вчасно і у повному обсязі виконати усі доведені зверху показники щодо виробничих операцій, хлібозаготівлі тощо на різних етапах, зокрема й під час голодомору. Цікаво, що про забезпечення продуктами харчування усіх сільських громад, зокрема й польських, газета нічого не повідомляла, оскільки на цю тему московська влада наклала табу. А ось про падіж коней, яких нічим було годувати, зокрема у колгоспі села Янчинці, журналісти писали відкрито. У цьому вони бачили підступи куркульських елементів, що відбувалися на очах місцевого партійного осередку, керівництво якого звинувачували у потуранні «шкідницькій роботі агентів класового ворога»²⁷. Скоріш за все, після такого публічного звинувачення мали приступити до слідчих дій працівники міськрайонного відділу ДПУ, які посилювали у той час маховик репресій проти сільських жителів різних національностей.

Аналіз матеріалів преси засвідчує, що у 1930-х рр. на її сторінках відверто ігнорувалася тематика, пов'язана із реалізацією прав польської меншини Поділля на своє культурно-освітнє, релігійне життя. Зокрема, нічого не писалося про ліквідацію в середині десятиліття польських шкіл і перетворення їх на українські. Під час наступу на церкву і костели газета лише один раз повідомила про «ініційоване знизу» закриття, ніби за рішенням костельної громади, в березні 1930 р. костелу у Новій Ушиці (тоді райцентр отримав гучну назву Ново-Сталінськ) і передачу його приміщення під клуб. За цим почастином, як писав автор статті, пішли польські громади в інших населених пунктах, зокрема Заміхові, Супруньківцях, Старій Ушиці та інших²⁸. Хоча у двох останніх населених пунктах, як встановлено істориком В.А. Нестеренком, костели були закриті наприкінці 1929 р. А щоб не допустити діяльності інших костелів, на початку 1930-х рр. було заарештовано щонайменше 10 ксьондзів Кам'янецької дієцезії. Їм інкримінували членство в контрреволюційних організаціях, вихованні польського населення в націоналістичному дусі, проведенні роботи на користь Польщі тощо. Згодом, у 1935-1936 рр. було засуджено ще 10 ксьондзів, які обслуговували релігійні потреби польських громад у західній частині Поділля. 4 костели – у Кам'янці-Подільському і стільки ж – у Голоскові, Зінківцях, Жванці і Китайгороді передали під культурні установи місцевого населення²⁹. Словом, преса свідомо замовчувала масштаби процесу декатолизації в регіоні.

Вона також старанно обходила питання репресій того часу, показуючи лише окремі судові вирoki проти так званих розкрадачів колгоспної власності (йшлося про факти боротьби місцевих активістів з наслідками голодомору 1932-1933 рр.). Замовчувалися порушення прав людей, депортації польської меншини з Поділля, переслідування місцевих поляків у зв'язку з так званими розслідуваннями діяльності місцевих осередків надуманої Польської організації військової тощо, оскільки все це виставляло комуністичну державу як терористичну. Попри те, читачі газети, яким подали повний варіант довгої промови другого секретаря ЦК КП(б)У і водночас секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева на III Надзвичайному з'їзді рад Київської області напередодні прийняття Конституції СРСР, не могли пропустити слова доповідача про те, що Й. Сталін «учив і вчитель нас, як посправжньому провадити ленінську національну політику», а «його піклування про радянський український народ є повсякденням, найсердечнішим, найлюбовнішим, щирі-

²⁷ Янчинський партосередок не дбає про стан живого тягла, *Червоний кордон*, 1933, 16 січня, №8(1088), с. 2.

²⁸ Станашек. Зазначена праця.

²⁹ В. А. Нестеренко, *Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис)*, ПП «Медобори-2006», Кам'янець-Подільський 2013, с. 48-49, 50, 52, 54, 55.

шим піклуванням батька»³⁰. Високопосадовець тоталітарного режиму дав усім зрозуміти, що в країні є цілісна спільнота людей, сформована на основі комуністичної ідеології, у якій національні групи опинилися поза пріоритетом.

Отже, життя польської меншини Поділля в часи сталінського тоталітаризму знайшло мізерне і вкрай часткове висвітлення на сторінках преси Кам'янецьчини, що відображало політику правлячої партії в національному питанні. Попри епізодичність і тенденційність газетних матеріалів, які розповідають про життя подільських поляків 1930-х років, опубліковане у той час доносило до читача певну інформацію, давало можливість зробити висновок про замовчування інтересів цієї меншини, нав'язування їй комуністичного світогляду і спонукаючи до підтримки більшовицької практики творення насильницькими методами «світлого майбутнього». Як джерело, зазначена окружна преса вартує використання для збагачення і урізноманітнення джерельної бази піднятої теми.

Список літератури

А в Янчинцях ярмаркують..., *Червоний кордон*, 1935, 23 березня, №68(1652), с. 1.

Адамовський В. І. *Операція «очищення прикордонної смуги» (перша половина 30-х рр. XX ст.)* [в:] *Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 100-річчю Української революції 1917-1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, відп. редактор Л. В. Баженов, ФОП О. В. Сисин, Кам'янець-Подільський 2017, с. 210-213.

Алтухова О. І. *Про польський педагогічний технікум в м. Проскурів* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, наук. ред. А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с.347-350.

Байдич О.В. *Красилів: репресії 1937-1938 рр.* [в:] *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*, відповідальний редактор Л. В. Баженов, Оіюм, Кам'янець-Подільський 2007, т. 2, с. 302-307.

Вольський А., Польські поміщики грабують селян, *Червоний кордон*, 1930, 29 березня, №34 (704), с. 2.

Для мене має місця. Передсмертний лист польської студентки, *Червоний кордон*, 1936, 6 липня, №154(2036), с. 7.

Жезицький В.Й. *Великий терор на Поділлі у другій половині 1930-х років*, Харків 1997, 248 с.

Інквізиційні катування політ'язнів у Польщі, *Червоний кордон*, 1931, 2 лютого, №13 (823), с. 2.

Калитко С.Л. *Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-30-х років (на матеріалах Вінницької області)* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 338-343.

Карван С.Л. *Деякі матеріали до історії Гречанської польської сільської ради (20-30-ті роки XX ст.)* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 335-337.

Колгоспники, Коли схаменеться Лінський? *Червоний кордон*, 1935, 6 березня, №54(1638), с. 3.

Комарніцький О.Б., Комарніцька Л.М. *Громадсько-політична і просвітницька діяльність студентів польських педагогічних закладів освіти Радянської України (20-30-ті роки XX ст.)* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*, науковий редактор А. Глушковецький, ТОВ «Твори», Вінниця 2021, с. 197-204.

Мазило І.В., Воловик В.П. *Репресії 30-х років проти польської національної меншини за матеріалами цукрової промисловості Вінниччини* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 379-381.

³⁰ Промова товариша П. П. Постишева на III Надзвичайному з'їзді Рад Київської області 22 листопада 1936 року, *Червоний кордон*, 1936, 11 грудня, №285 (2167), с. 6.

Місінкевич Л.Л. *Польські сільські ради на поділлі в 1920-1930-ті роки* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 306-314.

Місінкевич Л.Л. *Репресивна політика партійно-державного керівництва України щодо національних меншин Поділля в 30-х рр. XX ст.* [в:] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах, Хмельницька область, голова редколегії тому М.П.Вавринчук, Хмельницький 2009, кн. 2, с. 219-230.*

Нестеренко В.А. *Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нарис)*, ПП «Медобори-2006», Кам'янець-Подільський 2013, 104 с.

Нестеренко В.А. *Освітні заклади поляків на Поділлі в 30-ті роки XX ст.* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 343-347.

Нестеренко В.А. *Польське населення Дунаєвецького району (20-30-ті роки XX ст.)* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 333-334.

Нестеренко В.А. *Польські національні ради на Хмельниччині (20-30-ті роки)* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 315-325.

Нестеренко В.А. *Польські національні сільські ради Кам'янецького округу в 20-30-ті роки* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 325-332.

Подкур Р., Рубльов О. *Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920-1930-ті роки* [в:] *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область / керівник В.П. Лациба, ДП «ДКФ», Вінниця 2010, кн. 2, с. 11-38.*

Польське село Катеринівка перейшло на суцільну колективізацію, *Червоний кордон, 1930, 16 січня, ч. 6, с. 1.*

Польща готується до війни, *Червоний кордон, 1930, 15 березня, ч. 29 (699), с. 2.*

Промова товариша П. П. Постишева на III Надзвичайному з'їзді Рад Київської області 22 листопада 1936 року, *Червоний кордон, 1936, 11 грудня, №285 (2167), с. 3-7.*

Про стан Гуто-Яцьковецького колгоспу ім. Мархлевського. Постанова бюро Кам'янецького МПК від 26 березня 1936 року, *Червоний кордон, 1936, 3 квітня, №77 (1960), с. 4.*

Резолюція окружного партактиву на доповідь про стан реалізації по окрузі рішення ЦК ВКП(б) «Про пропагандистську роботу у найближчий час», *Червоний кордон, 1935, 30 липня, №46 (1756), с. 3.*

Савчук В.О. *Політика «коренізації» і культурно-освітня робота серед польського населення Поділля у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст.* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 302-306.

Селянські повстання на Західній Україні, *Червоний кордон, 1932, 2 жовтня, №137(1037), с. 2.*

Слотюк П. *Репресії за ознакою нації: Вінниччина у 1933-1938 роках* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, науковий редактор А. Глушковецький, ТОВ «ТВОРИ». Вінниця, 2021, с. 255-261.*

Слотюк П. В. *Фабрикування звинувачень як засіб викорінення вільнодумства на прикладі боротьби з «польською організацією військовою» та «українськими націоналістами» в окремих районах Вінниччини в 1933-1938 роках* [в:] *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, серія: історія, вип. 24, відповідальний редактор О. Мельничук, ДП «ДКФ», Вінниця 2016, с. 188-195.*

Станашек. *Польські села Кам'янецьчини колективізуються, Червоний кордон, 1930, 15 березня, ч.29 (699), с.6.*

Стасюк І., Прокопчук П., Шептицький В. *Подільських поляків виселяли у Казахстан* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999 року)*, науковий редактор А. Г. Філінюк, Поділля, Хмельницький 1999, с. 356-359.

Страхиття польських тюрем, *Червоний кордон*, 1931, 15 лютого, №18 (828), с. 2.

Тітова Н. В. *Репресивна політика радянської ладі щодо польського населення Поділля у 30-ті роки ХХ ст.* [в:] *Науковий вісник Херсонського державного університету*, серія: юридичні науки, вип. 1, т. 1, Херсон 2015, с. 68-73.

Тітова Н. В. Репресії на Поділлі 1930-х років: українська та польська «лінії» [в:] *Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей*, Інститут історії України НАН України, вип. 34, відповідальний редактор П. Т. Тронько, Київ 2007, с. 79-115.

Тов. Лянцуцький на кордоні, *Червоний кордон*, 1930, 20 квітня, №43.(713), с. 2.

Трудящі поляки трощать куркульське гасло «всі поляки – браття», *Червоний кордон*, 1930, 15 березня, №29 (699), с. 6.

У польському селі панує голод, *Червоний кордон*, 1931, 15 лютого, №18 (828), с. 2.

Уряд фашистської диктатури в Польщі, *Червоний кордон*, 1930, 5 квітня, №37 (707), с. 2.

Філінюк А. Г. *Депортації напередодні Великого терору на теренах сучасної Хмельниччини (1934-1936 рр.)* [в:] *Хмельниччина: історія та сучасність: матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції*, відповідальний редактор С. М. Єсюнін, Хмельницький 2017, с.143-147.

Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.О. *Репресивна політика сталінізму щодо поляків на Ярмолинеччині у 30-х рр. ХХ ст.* [в:] *Доля поляків і доля вітчизни: погляд крізь століття / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка*, науковий редактор А. Глушковецький, ТОВ «ТВОРИ», Вінниця 2021, с. 301-309.

Хоптяр Ю.А., Хоптяр А.Ю., Хоптяр А.О. *Ярмолинеччина від найдавніших часів до сьогодення: монографія*, Видавець Д. Г. Зволейко., Кам'янець-Подільський 2022, с. 107-114.

Чужий, Кульгосвітня робота шкутильгає на всі чотири, *Червоний кордон*, 1931, 20 квітня, №43 (853), с. 4.

Янчинецький партосередок не дбає про стан живого тягла, *Червоний кордон*, 1933, 16 січня, №8(1088), с.2.

Андрій Задорожнюк

ORCID 0000-0002-2369-9235

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,

zador3065@gmail.com

КАТОЛИЦЬКІ СВАТИНИ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ НА РЕЛІГІЙНИХ МЕДАЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті аналізуються католицькі святини Східного Поділля та їх відображення на релігійних медальйонах кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглянуто історію католицьких святинь, досліджено сюжети та зображення на релігійних медальйонах, а також місце, час і особи причетних до випуску згаданих медальйонів. До наукового обігу запроваджено кілька церковних медальйонів.

Ключові слова: Поділля, святиня, католицизм, костьол, релігійний медальйон.

KATOLICKIE SANKTUARIA WSCHODNIEGO PODOLA I ICH REFLEKSJA NA MEDALACH RELIGIJNYCH PRZEŁOMU XIX I XX WIEKU

Abstrakt. W artykule dokonano analizy katolickich sanktuariów wschodniego Podolu i ich przedstawienia na medalionach religijnych z przełomu XIX i XX wieku. Rozważana jest historia sanktuariów katolickich, wątki i wizerunki na medalionach religijnych, a także miejsce, czas i osoby zaangażowane w wydawanie wspomnianych medalionów. Do obiegu naukowego wprowadzono kilka medalionów kościelnych.

Słowa kluczowe: Podole, sanktuarium, katolicyzm, kościół, medalion religijny.

CATHOLIC SHRINES OF EASTERN PODOLIA AND THEIR REFLECTION ON RELIGIOUS MEDALS OF THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract. The article analyzes the Catholic shrines of Eastern Podolia and their depiction on religious medallions of the late 19th and early 20th centuries. The history of Catholic shrines is considered, the plots and images on religious medallions, as well as the place, time and persons involved in the issue of the said medallions are investigated. Several church medallions have been introduced into scientific circulation.

Key words: Podolia, shrine, Catholicism, church, religious medallion.

Впродовж століть Східне Поділля (Вінниччина і Брацлавщина) формувалося як особливий історико-культурний регіон із багатою духовною спадщиною. Вагоме місце у ній займають пам'ятки, пов'язані із історією католицьких святинь, які тривалий час залишалися поза увагою дослідників. Проте, ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. культові святини Східного Поділля були відомі далеко за його межами і відображалися у самих різних візуальних формах. Цікавим і маловивченим явищем є відображення регіональних святинь на релігійних медалях, які на сьогодні зрідка використовуються дослідниками в якості історичного джерела. Це пов'язано, на нашу думку, з малотиражністю таких медалей та їх відсутністю у музейних експозиціях. Однак, останніми роками такі предмети виявляють у приватних колекціях, а також в результаті пошуків аматорів за допомогою металодетекторів, що відповідно актуалізує тему на самих різних дослідницьких рівнях¹.

Метою даного повідомлення є спроба привернути увагу до предметів малої пластики та можливість запровадити у науковий обіг нові іконографічні джерела з історії Вінниччини, зокрема маловідомі медалі із зображеннями Матері Божої Чечельницької, Ісуса Назарянського Браїлівського, а також пам'ятну медаль на згадку про освячення костелу Матері Божої Святого Скапулярію в Брацлаві 3/15 вересня 1889 р. Варто заува-

¹ T. Duchnowski, *Medaliki i krzyżyki z XVIII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*. Wiadomości Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198), s. 219–238.

жити, що згадані святині вінницького регіону на медалях пов'язані із Бердичівською та Летичівською Богородицею, найбільш шанованими католицькими іконами України.

Релігійні медалі в цілому, як явище, традиційно залишалися предметом інтересу істориків матеріальної культури, проте здебільшого західних. До сьогодні невичерпним джерелом інформації про релігійні медалі залишається дослідження Теофіла Револінського, у якому описано понад 1500 релігійних медалей². У згаданій роботі міститься опис медальйонів із зображенням Антонія з Падуги Могильовського³.

Під медальйонами розглядаються невеликого розміру медалі з зображеннями на релігійну тематику. В церковній практиці вживають термін *pumisma*, під яким розуміється пам'ятну річ, карбовану з металу на зразок монети, що містить зображення релігійних предметів, святих і т.п. Утвердилася практика, коли папа римський під час аудієнції благословляв паломникам такі пам'ятні медальйони на відпущення гріхів. Медальйони з відпущенням гріхів повинні були виготовлятися лише з твердого металу. В 1853 р. папа Пій IX дозволив випускати залізні медальйони, але в жодному випадку не свинцеві чи олов'яні, які могли швидко зношуватися. На медальйонах повинні були бути зображені святі, які вже канонізовані, або вписані в римський *Martyrologium*⁴.

З XVIII ст. відомий своїми зіцленнями чудотворний образ Богородиці в містечку Чечельнику, де у 1751 році стараннями князя Любомирського був збудований костел св. Йосифа. Після великої пожежі, на місці старого костелу постав величний мурований храм св. Йосифа, при якому, до 1773 р. служили отці-єзуїти, а згодом він став парафіяльним костелом.

При дворі князя працював економістом Ігнацій Мрочковський, який вперше засвідчив зіцлення свого сина після молитви перед іконою Матері Божої. Ікону залишив в подяку за гостинність невідомий художник, повертаючись із Ченстохови. Мати хворої дитини стояла навколішках перед образом і палко благала про заступництво Божої Матері, і сталося диво – хлопчик одужав. Ця ікона була копією образу Ченстоховської Богородиці, яку після чудесного зіцлення перенесли до головного вівтаря костелу св. Йосифа. Від того часу до ікони, яку почали називати Чечельницькою, стали приходити паломники, які отримували багато благодатей та засвідчували зіцлення⁵. У 1917 році храм зачинили, а ікону у себе переховували парафіяни. У 1993 році св. Йоан Павло II поблагословив відреставровану ікону Матері Божої Чечельницької. У 2015 році єпископ Леон Дубравський проголосив костел св. Йосифа, де зберігається ікона, дієцезіальним санктуарієм.

Копія образу Ченстоховської Богородиці відома ще в одному поселенні Вінниччини. Зокрема, у 1739 року Михайло Калетинський, власник поселення Тиврів, перебуваючи в Ченстохові, купив в однієї вбогої жінки копію ікони Матері Божої Ченстоховської, яка після перевезення до Тиврова засяяла незвичайним сяйвом. У 1751 р. завершилося зведення храму і монастиря під покровительством св. Архангела Михаїла отців домініканців, найбільшою цінністю якого стала чудотворна ікона Матері Божої, оздоблена дорогоцінним камінням та численними коштовностями, кожна з яких дарувалася як знак подяки за зіцлення. Антоній Йосип Ролле писав, що в літургійний спомин Ченстоховської ікони Матері Божої у м. Тиврів сходиться із різних міст багато паломників. Вони приходять із Подільської, Волинської, Київської та інших губерній, бо ікона мала здатність зіцлювати навіть важкохворих та калік⁶.

Зображення Чечельницької Богородиці виявлено на релігійному медальйоні другої половини XIX ст., причому Богородиця із Немовлям увінчані коронами, що дозволяє гово-

² Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru T. Rewolinskiego, Radom 1887, s. 65.

³ Ibidem, s. 40-41.

⁴ В. Гупало, *Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині* [в:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2014, вип. 18, с. 291-292.

⁵ Katolickie cudowne obrazy na Winniczyźnie: przeszłość i teraźniejszość; <https://slowopolskie.org/katolickie-cudowne-obrazy-na-winniczyźnie-przeszo-i-teraniejszo/>

⁶ Н. Урсу *Домініканський храм св. Михаїла Архангела у Тиврові на Поділлі* [в:] *Молодий вчений*, 2015, № 8 (23), частина 2, с. 145-148.

рити про коронацію цієї ікони через засвідчені перед нею сцілення (Рис. 1). При цьому, відомо про 28 коронацій, здійснених римським папою на теренах Східної Європи, серед яких Чечельницької Богородиці немає⁷. Однак відомо, що пишні корони і дорогі шати часто виготовлялися коштом магнатських родів. Ікону відносять до типу Одигітрії. Це один з найбільш поширених в іконографії видів зображення Богоматері з немовлям Ісусом. Дитина сидить на руках Богородиці. У лівій Богодитя тримає книгу, а правою благословляє. Голови обох випромінюють сяйво, прикрашені німбом і коронами. Св. Йосиф, зображений на звороті медальйону символізує покровителя костелу, збудованого в Чечельнику у 1786 році, в головному вівтарі якого містилася чудотворна ікона Богоматері.

Медальйон відчеканений у 1889 р. демонструє період освячення костелу у Брацлаві (Рис. 2). Ще у 1865 р. в Брацлаві на пожертви парафіян розпочали спорудження нового мурованого костелу в ім'я Матері Божої Святого Скапулярію. Будівництво тривало до 1884 р., а у 1889 р. храм освятив Луцько-Житомирський єпископ Кирило Любодівський⁸. У головному вівтарі костелу знаходився чудотворний образ Матері Божої Скапулярної, відомий в Брацлаві з кінця XVIII ст.

Терміном «скапулярій» означають покровительство, опіку Богородиці над людиною. Традиційно під цим терміном розуміли специфічний фартух, який виконував функцію верхнього одягу і в чернецтві виглядав як два довгі, на довжину одягу, шматки матерії, які надягалися через отвір для голови і підперезувалися мотузкою, що дозволяло працювати. Носіння скапулярію засвідчувало слідування чеснотам Пресвятої Діви Марії, насамперед смирення, довіру Божому Провидінню та Божій волі, що виявляється у різних обставинах повсякденного життя.

Отже, згаданий медальйон вибитий на честь консекрації брацлавського костелу 3/15 вересня 1889 року, а на звороті зображено образ Матері Божої Скапулярної, в ім'я якої був освячений костел у Брацлаві.

Потужним духовним центром Східного Поділля впродовж століть було містечко Браїлів, яке славилося далеко за межами регіону чудотворною святиною. В історії Браїлова велику роль зіграв рід Потоцьких, представники якого тривалий час володіли містом. У 1740 р. Франциск Потоцький, отримавши місто у спадок, заходився опікуватися розбудовою міста і поширенням католицизму, для чого запросив монахів тринітарського ордену. Святі отці у 1744 р. привезли з Мадрида до Браїлова дерев'яну чудотворну фігуру Ісуса Назарянського, яку у 1740 р. освятив у Римі папа Климент XII. У 1767 р. Ф. Потоцький фінансував початок будівництва тринітарського кляштора, освяченого у 1783 р. на честь Святої Трійці⁹. Це була знакова подія для міста і всього Поділля, оскільки новий кляштор будували насамперед для фігури Ісуса Назарянського, прославленого чудесами і сціленнями, яких, ще до завершення будівництва кляштору, упродовж 1746-1758 рр. було зібрано і записано 47¹⁰.

Після придушення Польського повстання 1830-1832 рр., царський уряд скасував багато католицьких сакральних споруд, серед них був і монастир отців-тринітаріїв в Браїлові. Російська влада перетворила його на православний монастир, поселивши тут черниць із Вінниці.

Парафіяни, позбавлені костелу, збиралися у каплиці, а у 1850 р. отримали дозвіл на будівництво нового храму, який було завершено у 1879 р.

В тому ж році Фігуру Ісуса Назарянського Браїлівського перенесли в новий храм, де продовжувалися чудесні зцілення. Новина про чудотворну фігуру Ісуса Браїлівського поширювалась між католиками в Україні та за її межами.

⁷ THEATRUM CORONATIONIS IMAGINIS DEIPARAE. Koronacje cudownych wizerunków Matki Bożej w okresie staropolskim (w 300. rocznicę koronacji obrazu jasnogórskiego 1717-2017); https://www.bu.kul.pl/art_76165.html

⁸ Брацлав. Костел Матері Божої Святого Скапулярію (1865-1884); <https://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=e-fii&p=vnnebrmb&l=u&n=1>

⁹ Санктуарій Ісуса Браїлівського. Історія парафії; <https://brailiv.saletyni.org/parish-history/>

¹⁰ Katolickie cudowne obrazy na Winniczyźnie: przeszłość i teraźniejszość; <https://slowopolskie.org/katolickie-cudowne-obrazy-na-winniczyynie-przeszo-i-teraniejszo/>

Статуя Ісуса з Назарету знаходилася в головній наві костелу. За розмірами вона була трохи більша за натуральну величину, зображала Ісуса у терновому вінку, зі схрещеними на грудях руками. Фігура була зроблена з цитрусового дерева, обличчя Христа було смугляве, очі – чорні, на шії висів скапулярій Святої Трійці, Ісус був одягнений в білу альбу і червоний плащ. Вірні шанували статую Ісуса, за посередництва якої Бог робив багато чудес. На свята і урочистості Ісуса вдягали в орнат, який потім частинками роздавали паломникам¹¹.

У 1933 р. храм закрили, а в 1938 р. фігуру Ісуса Браїлівського вивезли в невідомому напрямку і до тепер про фігуру нічого не відомо. На сьогодні відроджена Браїлівська святиня є Санктуарієм Ісуса Назарянського, в якій знаходиться копія чудотворної фігури, освяченої єпископом Яном Ольшанським у 1999 р.

Упродовж століть тисячі християн приходили до святині з різних куточків країни. Виходячи з храму, паломники часто брали з собою світлини, медалі із зображенням Ісуса Браїлівського, фрагменти ризи, в яку фігура Ісуса була одягнена на свята. Потім використовували ці святині при хворобах тіла і душі.

Отже, велика популярність Ісуса Браїлівського зумовила активне використання її на релігійних медальйонах у поєднанні із найбільш шанованими іконами Східної Європи.

Так, на двох однотипних медальйонах (виконаних у різних металах: латуні і алюмінії) зображено образ Богородиці Бердичівської (на аверсі) та Ісуса Назарянського Браїлівського (на реверсі) (Рис. 3 а; б).

Образ Матері Божої Бердичівської, який по праву вважають головною католицькою святинею України, знаходився у головному вівтарі костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в Бердичеві¹².

Ікона, шанована однаково як католиками, так і православними, створена в XVI ст. у стилі Одигітрії (Богородиця з Ісусом-дитям), була написана олійними фарбами на полотні, закріпленому на кипарисовій дошці розміром 120 × 75 см. Вона була копією образу Матері Божої Сніжної, званої «*salus populi romani*» з базилики Санта Марія Маджоре у Римі. Мати Божа зображена фронтально в 3/4 фігури з Дитятком Ісусом на лівому рамені, сповнена гідності, привабливості і доброти. Мадонна правою рукою підтримує Дитятко так, що обидві її долоні перехрещені. Вона тримає білу хустинку у пальцях лівої руки, а скапулярій – на середньому і малому пальцях правої долоні. Мадонну і Дитятко оточують золоті німби – символи святості і вічного щастя. Фон образу в нижній частині темний, до верху поступово просвітлений, з контурами ангельських голівок, які виринають з хмар.

З часу розміщення ікони Матері Божої в головному вівтарі кармелітського костелу Бердичева почали траплятися при ній дива: лише упродовж 1643-1648 рр. їх зафіксували 77. Найбільше чудо сталося з невиліковно хворим на той час Київським римо-католицьким єпископом Станіславом Зарембою, який після чудодійного оздоровлення підписав 23 травня 1647 року акт про офіційне визнання ікони чудотворною. Звістки про дію молитов при іконі поширилися Україною, Польщею, усією Європою. Бердичів став центром християнського паломництва вірних обох гілок християнства – православних і католиків.

У 1721 р., після подій часів Хмельниччини, чудодійний образ Матері Божої повернувся до Бердичева зі Львова. Після тривалої роботи теологічної комісії, вивчення матеріалів зцілень, оздоровлень і милостей, у 1752 р. Бердичівська ікона Матері Божої була вдруге визнана чудотворною. Папа Бенедикт XIV не лише благословив її коронацію, але й переслав до Бердичева особисто ним освячені дві золоті корони, оздоблені дорогоцінним камінням, та офіційний декрет, датований 28 січня 1753 року. Через те, що на той час храм ще не був готовий, коронацію ікони відклали до завершення будівництва. Коронація відбулась 16 липня 1756 року.

Інший медальйон поєднує Ісуса Назарянського Браїлівського із іконою Богородиці Летичівської (Рис. 4).

¹¹ Культ Ісуса Назарянського у Браїлові; <https://credo.pro/2009/08/4233>

¹² Ікона Матері Божої Бердичівської – історія, минуле та сьогодення; <http://berdychiv.in.ua/%D1%96%>

Образ Летичівської Богородиці називають «Королевою Поділля та Волині», датують початком XVI ст. і також відносять до копій ікони *Salus Populi Romani*. Ікона написана олійними фарбами на полотні, натягнутому на дошку розміром 128,5 см на 92 см. Вона була подарована папою римським Климентом VII монахам домініканцям і привезена ними до Летичева¹³. Майже одразу чудодійну силу ікони «побачив» сам летичівський та кам'янецький староста Ян Потоцький під час захисту від татарської навали. Не минуло й року, як про святий образ заговорили у всьому краї. В період турецької окупації краю ікона перебувала у Львові, звідки повернулася до Летичева у 1722 р. У 1778 р. папа Пій VI видав декрет про визнання ікони чудотворною, а 4 жовтня 1778 року Станіслав Раймунд Єзерський провів обряд коронації ікони Летичівської Богородиці. З того часу Летичівська ікона на довгі роки стала оберегом для віруючих Поділля. Аби врятувати чудотворну ікону від рук більшовиків, 1920 року її вивезли до Польщі. Нині ікона Матері Божої Летичівської знаходиться у Любліні¹⁴.

Таким чином, описані медальйони дещо різняться за іконографією, проте усі вони репрезентують католицькі пам'ятки Східного Поділля. Медальйони відштамповані з бронзи та алюмінію наприкінці XIX – на початку XX ст. Здебільшого такі медальйони означували урочисті події в житті релігійної громади та ювілейні дати з нагоди вшанування релігійних святих. Найбільше релігійних медалей було виготовлено на фабриці Бітчанів у Варшаві. Фабрика була відкрита у 1828 р. Яном Бітчаном, після його смерті роботу на фабриці продовжив його син Павел Бітчан, а з 1903 р., після смерті сина, онук, також Павел¹⁵. Обидва клеймували продукцію своєї фабрики літерами P.B.¹⁶. Отже, розглянуті медальйони, виконані у варшавських майстернях талановитими художниками, ще раз доводять, що Поділля знаходилося у сфері поширення релігійно-естетичних імпульсів, які з Апостольської Столиці різними шляхами сягали східних теренів християнської ойкумени.

Повідомлення доповнюється публікацією і описом медальйонів із приватної колекції автора.

Рисунок 1. Медальйон із зображенням ікони Чечельницької Божої Матері і св. Йосипа (фото автора).

¹³ Летичівська Богородиця; <https://credo.pro/2022/07/212893>

¹⁴ Домініканський монастир та костел Успіння Богородиці; <https://drymba.com/uk/1036125-dominikansky-monastyr-letychiv>

¹⁵ K. Jarkiewicz, *Medalik jako signum servitutis i numisma cakrum. Charakterystyka szczegolowa w obszarze polskiej wytworczości* [w:] *Terra culturae. Obszary, transfery, recepcje kultury. Studia oraz szkice o kulturze i historii*. ed. Ł. Burkiewicz, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum/ Kraków 2018, s. 377-379.

¹⁶ SYGNATURY CZ. 1 – W kręgu sacrum; <http://wkregusakrum.blogspot.com/>

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Богородиці з немовлям на лівій руці, голови увінчані коронами. Зображення є копією ікони Ченстоховської Богоматері, яку 1748 р. намалював невідомий художник-паломник і подарував своєму товаришу Ігнатію Мрочковському, який проживав в м. Чечельник. Молитва до Богородиці перед цією іконою вчинила чудесне зцілення смертельно хворого сина Ігнатія Мрочковського. Після цього зцілення, люди почали збиратись в домі Мрочковських на молитви до Богородиці, а потім місцеві священики з благословення єпископа перенесли ікону до парафіяльного храму св. Йосифа і встановили в головному вівтарі.

Реверс. Зображення св. Йосифа з Дитям Ісусом на грудях і лілією в правій руці. Голови обох випромінюють сяйво. Св. Йосиф, зображений на медальйоні, символізує покровителя костелу, збудованого в Чечельнику у 1786 році, в головному вівтарі якого містилася чудотворна ікона Богоматері Чечельницької.

Написи:

Аверс. Довкола постаті в горі напис: MATKA BOSKA CZECZELNICKA (Матір Божа Чечельницька).

Реверс. Довкола постаті св. Йосифа, з обох боків напис: SWIETY IOZEF (Святий Йосиф).

Розміри: овал 23 на 18 мм., з вушком 28 мм., вага 2,77 г.

Матеріал і техніка виконання: латунь, штампування.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: XIX ст.

Рисунок 2. Медальйон в пам'ять освячення Брацлавського костелу Матері Божої Святого Скапулярію 3/15 вересня 1889 року (фото автора).

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Всевидячого ока, під ним напис в шість стрічок польською мовою, під написом – грецький рівнораменний хрест.

Ревверс. Зображення Богородиці з немовлям на лівій руці, голови в коронах без німбів. Богородиця зображена у плащі, який укриває, захищає і є свідченням постійної опіки і охорони. У правій руці Богородиця, в обох руках Богодитя, тримають скапулярій, що являє собою два клаптики тканини, які символізують відданість та наслідування Діві Марії, її материнську опіку.

Написи:

Аверс. Напис в шість стрічок: PAMIATKA – KONSEKRACYI – BRACLAWSKIEGO – KOSCIOLA – 3/15 WRZESNIA – 1889 (Пам'ятка консекрації Брацлавського костелу 3/15 вересня 1889 р.).

Ревверс. Довкола постаті Богородиці з Ісусом вгорі напис: N.P.MARYA SZKAPLERZA SWIETEGO. (Найсвятіша Панна Марія скапулярію святого).

Розміри: овал 23 на 19 мм., з вушком 27 мм., вага 2,69 г.

Матеріал і техніка виконання: латунь, штампування.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: 1889 р.

Рисунок 3а. Медальйон із зображеннями ікони Бердичівської Божої Матері і Ісуса Назарянського Браїлівського (фото автора).

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Богородиці фронтально в 3/4 фігури з Дитятком Ісусом на лівому передпліччі. Мадонна правою рукою підтримує Дитятко так, що обидві її долоні перехрещені. Маленький Ісус тримає в руці Євангеліє. Композиція знаходиться на півмісяці. Голови Марії і Дитятка прикрашені пальськими коронами, німбами і ореолом із зірок, що засвідчує велику шану до неї та чудотворні можливості, є символами святості і вічного щастя.

Ікона Матері Божої Бердичівської – головна католицька святиня України, яка знаходиться в головному вівтарі костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії в Бердичеві.

Ікона була створена невідомим художником у XVI ст., і є копією образу Матері Божої Сніжної, відомого як Salus Populi Romani з базилики Санта-Марія-Маджоре в Римі. Образ написаний олійними фарбами на полотні, прикріпленому до кипарисної дошки з розмірами 120×75 см.

Реверс. Зображення Ісуса в повний зріст із схрещеними на грудях руками. На грудях у Ісуса параман з рівнорамним хрестом, як символ перенесених страждань. Риси аскетично видовженого обличчя – схематичні. На голові – терновий вінець, довкола голови – густо укладені короткі промінчики сяйва, кінці широкої дуги якого сягають плечей. На медальйоні представлено образ Ісуса, який втілює смиренність і терпіння.

Написи:

Аверс. Довкола постаті вгорі напис: N.P.MARYA BERDYCZOWSKA (Найсвятіша Панна Марія Бердичівська). Під зображенням дві літери – P.B., що означають ініціали варшавського видавця медалі Павла Бітчана.

Реверс. Довкола постаті Ісуса, з обох боків напис: P.JEZUS NAZARANSKI BRANİŁOWSKI (Пан Ісус Назарянський Браїлівський).

Розміри: овал 17 на 14 мм., з вушком 22 мм., вага 0,38 г.

Матеріал і техніка виконання: алюміній, штампування.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: кінець XIX – початок XX ст.

Рисунок 36. Медальйон із зображеннями ікони Бердичівської Божої Матері і Ісуса Назарянського Браїлівського (фото автора).

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Богородиці фронтально в 3/4 фігури з Дитятком Ісусом на лівому передпліччі. Мадонна правою рукою підтримує Дитятка так, що обидві її долоні перехрещені. Маленький Ісус тримає в руці Євангеліє. Композиція знаходиться на півмісяці. Голови Марії і Дитятка прикрашені папськими коронами, німбами і ореолом із зірок, що засвідчують велику шану до неї та чудотворні можливості, є символами святості і вічного щастя.

Ікона Матері Божої Бердичівської – головна католицька святиня України, яка знаходиться в головному вівтарі костелу Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії в Бердичеві.

Ікона була створена невідомим художником у XVI ст., і є копією образу Матері Божої Сніжної, відомого як *Salus Populi Romani* з базиліки Санта-Марія-Маджоре в Римі. Образ написаний олійними фарбами на полотні, прикріпленому до кипарисної дошки з розмірами 120×75 см.

Реверс. Зображення Ісуса в повний зріст із схрещеними на грудях руками. На грудях у Ісуса параман з рівнораменним хрестом, як символ перенесених страждань. Риси аскетично видовженого обличчя – схематичні. На голові – терновий вінець, довкола голови – густо укладені короткі промінчики сьйва, кінці широкої дуги якого сягають плечей. На медальйоні представлено образ Ісуса, який втілює смиренність і терпіння.

Написи:

Аверс. Довкола постаті вгорі напис: N.P.MARYA BERDYCZOWSKA (Найсвятіша Панна Марія Бердичівська). Під зображенням дві літери – P.B., що означають ініціали варшавського видавця медалі Павла Бітчана.

Реверс. Довкола постаті Ісуса, з обох боків напис: P.JEZUS NAZARANSKI BRAHILOWSKI (Пан Ісус Назарянський Браїлівський). Під зображенням дві літери – P.B., що означають ініціали варшавського видавця медалі Павла Бітчана.

Розміри: овал 17 на 14 мм., з вушком 22 мм., вага 1,12 г.

Матеріал і техніка виконання: латунь, штампування.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: кінець XIX – початок XX ст.

Рисунок 4. Медальйони із зображеннями ікони Летичівської Божої Матері і Ісуса Назарянського Браїлівського (фото автора).

Загальний опис: двосторонній, овальний; вушко розміщене паралельно до площини зображення. Рельєф контурний.

Опис зображення:

Аверс. Зображення Богородиці фронтально в 3/4 фігури з Дитятком Ісусом на лівому передпліччі. Мадонна у правій руці тримає скіпетр, як символ влади. Голови Марії і Дитятка прикрашені папськими коронами і німбами, що засвідчує велику шану до неї та чудотворні можливості, є символами святості і вічного щастя.

Вважають, що ікона написана у XVI ст., і є копією образу Матері Божої Сніжної, відомого як *Salus Populi Romani* з базиліки Санта-Марія-Маджоре в Римі. Ікона написана олійними фарбами на полотні, яке натягнуто на дошку розміром 128,5×92 см.

Образ Летичівської Богородиці вважають найбільшою свяติною Поділля та Волині. Нині оригінал ікони Матері Божої Летичівської зберігається у Любліні, а в Летичівському монастирі знаходиться точна копія, освячена папою римським, який оголосив 6 липня Днем святої Матері Божої Летичівської.

Реверс. Зображення Ісуса в повний зріст із схрещеними на грудях руками. На грудях у Ісуса параман з рівнораменним хрестом, як символ перенесених страждань. Риси аскетично видовженого обличчя – схематичні. На голові – терновий вінець, довкола голови – густо укладені короткі промінчики сяйва, кінці широкої дуги якого сягають плечей. На медальйоні представлено образ Ісуса з Назарету – Сина Божого. Образ втілює смиренність і терпіння.

Написи:

Аверс. Довкола постаті вгорі напис: N.P.M. LATYCZOWSKA KORON. 1478 (Найсвятіша Панна Марія Летичівська, коронована 1478). Дата коронації помилкова, має бути 1778 р. Під зображенням дві літери – P.B., ініціали варшавського видавця медалі Павла Бігчана.

Реверс. Довкола постаті Ісуса, з обох боків напис: P.JEZUS NAZARANSKI BRAŃIŁOWSKI (Пан Ісус Назарянський Браїлівський).

Розміри: овал 17 на 14 мм., з вушком 22 мм., вага 1,02 г.

Матеріал і техніка виконання: латунь, штампування.

Стан збереження: задовільний.

Хронологія: кінець XIX – початок XX ст.

Література

Брацлав. Костел Матері Божої Святого Скапулярію (1865-1884); <https://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=efi&p=vnnebrmb&l=u&n=1> [Дата звернення 20 вересня 2022].

Гупало В. *Релігійні медальйони із поховань у колишньому бернардинському костелі в Дубні на Волині* [в:] *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 2014, вип. 18.

Домініканський монастир та костел Успіння Богородиці; <https://drymba.com/uk/1036125-dominikanskyu-monastyr-letychiv> [Дата звернення 10 вересня 2022].

Ікона Матері Божої Бердичівської – історія, минуле та сьогодення; <http://berdychiv.in.ua/%D1%96%> [Дата звернення 13 вересня 2022].

Культ Ісуса Назарянського у Браїлові; <https://credo.pro/2009/08/4233>

Летичівська Богородиця; <https://credo.pro/2022/07/212893> [Дата звернення 5 вересня 2022].

Санктуарій Ісуса Браїлівського. Історія парафії; <https://brailiv.saletyni.org/parish-history/> [Дата звернення 7 вересня 2022].

Урсу Н.О. *Домініканський храм св. Михайла Архангела у Тиврові на Поділлі* [в:] *Молодий вчений*, 2015, № 8 (23), частина 2.

Duchnowski T. *Medaliki i krzyżyki z XVIII i XIX wieku związane z kultem religijnym na Warmii*, Wiadomości Numizmatyczne, R. LVIII, 2014, z. 1–2 (197–198).

Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru T. Rewolinskiego, Radom 1887.

Katolickie cudowne obrazy na Winniczyźnie: przeszłość i terażniejszość; <https://slowopolskie.org/katolickie-cudowne-obrazy-na-winniczyźnie-przeszo-i-teraniejszo/> [Дата звернення 5 вересня 2022].

SYGNATURY CZ. 1 – W kręgu sacrum; <http://wkregusakrum.blogspot.com/> [Дата звернення 27 вересня 2022].

THEATRUM CORONATIONIS IMAGINIS DEIPARAE. Koronacje cudownych wizerunków Matki Bożej w okresie staropolskim (w 300. rocznicę koronacji obrazu jasnogórskiego 1717-2017); https://www.bu.kul.pl/art_76165.html [Дата звернення 22 вересня 2022].

Jarkiewicz K. *Medalik jako signum servitutis i numisma cakrum. Charakterystyka szczegolowa w obszarze polskiej wytworczości* [w:] *Terra culturae. Obszary, transfery, recepcje kultury. Studia oraz szkice o kulturze i historii*, ed. Ł. Burkiewicz, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, 2018.

Олександр Комарніцький

ORCID 0000-0003-3021-6550

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

kob-1974@ukr.net

Людмила Комарніцька,

ORCID 0000-0002-6742-8314

НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

kob-1974@ukr.net

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА СТУДЕНТІВ ПОЛЬСЬКИХ ЗАКЛАДІВ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ (20-30-ті рр. XX ст.)

Анотація. У статті характеризується громадсько-політична робота студентів польських закладів педагогічної освіти у 1920-1930-ті рр. Автори зазначають, що для радянзації молоді, нав'язування їй більшовицької ідеології використовували різні шляхи. Зокрема, свої ідейні настанови влада поширювала через організацію політичних гуртків та шкіл, проведення соцзмагань, поширення антирелігійних поглядів серед студентів. Частина студентів були охоплені роботою в осередках добровільних товариств, які влада використовувала для пропаганди своїх ідей соціалістичного будівництва та ідеологічного виховання мас. Розповідається про діяльність молоді у складі осередків «Тсоавіахіму», які курирували роботу військових, оборонних, стрілецьких та інших гуртків. Близькими до них були спортивні (фізкультурні) гуртки. У вишах діяли також осередки Міжнародної організації допомоги робітникам, товариства Українського Червоного Хреста, Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «Озет» тощо. У статті зазначається, що активізації ідеологічної роботи серед студентства слугувала студентська преса. Значну частину часу студентів забирала участь у позавишівській роботі. Зокрема, вони трудилися на різних кампаніях, пов'язаних з мобілізацією коштів на господарські потреби держави, брали участь у зборах коштів для зміцнення оборони. Влада зобов'язувала студентство допомагати селянам під час посівної і збиральної кампаній, проводити у селах політико-освітню роботу. Студенти брали шефство і над робітниками місцевих підприємств і підрозділами Червоної армії. Автори зазначають, що більшість студентів були відданими справі більшовизму, прагнули втілювати в життя постанови партійно-державного керівництва. Разом з тим, вони наводять фактів, які переконують, що частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність. Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. Частина з них стали об'єктом, стосовно яких спрямовувалися репресивні заходи.

Ключові слова: студенти, інститут, технікум, осередок, гурток.

SOCIO-POLITICAL WORK OF STUDENTS OF POLISH PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS (20^s-30^s OF THE XX CENTURY)

Abstract. The article characterizes the social and political work of students of Polish pedagogical education institutions in the 1920^s and 1930^s. The authors note that different ways were used to sovietize the youth and impose Bolshevik ideology on them. In particular, the authorities spread their ideological guidelines through the organization of political circles and schools, holding social campaigns, spreading anti-religious views among students. Some of the students were involved in work in the centers of voluntary societies, which the authorities used to propagate their ideas of socialist construction and ideological education of the masses. It tells about the activities of young people as part of the "Tsoaviachimu" cells, which supervised the work of military, defense, shooting and other circles. Sports (physical education) circles were close to them. Branches of the International Workers' Aid Organization, the Ukrainian Red Cross Society, the All-Ukrainian Society for Land Settlement of Working Jews "Ozet", etc., also operated in the universities. The article notes that the student press served to intensify ideological work among students. A significant part of the students' time was taken up by

extracurricular work. In particular, they worked on various campaigns related to the mobilization of funds for the economic needs of the state, participated in fundraising for strengthening the defense. The authorities obliged the students to help the peasants during the sowing and harvesting campaigns, to carry out political and educational work in the villages. Students took patronage over the workers of local enterprises and units of the Red Army. The authors note that the majority of students were devoted to the cause of Bolshevism and sought to implement the resolutions of the party-state leadership. At the same time, they cite facts that prove that part of the youth did not agree with the policy of the ruling regime and showed opposition. Students who showed anti-Soviet sentiments were expelled from pedagogical educational institutions. Some of them became the target of repressive measures.

Key words: students, institute, technical school, cell, circle.

Маловідомою сторінкою історії закладів освіти є діяльність польських педагогічних закладів освіти – Київського польського ІСВ (з 1933 р. – педінституту), Київського і Проскурівського польських педагогічних технікумів. Комплексно дана проблематика не розглядалася. В одній із наших публікацій ми показали побут, матеріальне становище і дозволяв студентів цих закладів у міжвоєнний період¹.

У 1920-1930-ті рр. навчання та виховання підростаючого покоління було одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики Радянської держави. Систему освіти використовували як засіб цілеспрямованого впливу на свідомість українського народу. Тому особлива увага приділялася формуванню ідеологічного світогляду студентів закладів педагогічної освіти, майбутніх учителів, які мали формувати політичну свідомість підростаючого покоління за комуністичними ідеалами. Головною метою цих навчальних закладів було визначено виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі, формування політично свідомого громадянина, який мав жити у новому комуністичному суспільстві. Вищі мали продукувати з пролетарського та комуністичного складу студентства теоретично освічених і вихованих в дусі матеріалістичного світогляду борців за побудову комунізму.

Визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства цих закладів була діяльність осередків КП(б)У і ЛКСМУ. Один із комсомольських осередків діяв у Київському польському педтехнікумі. У 1931/32 н.р. він налічував 60 членів².

Серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою виховання у студентів марксистсько-ленінського світогляду, особливе значення надавалося організації політичних («марксистських», «ленінських») гуртків. У різних документах зазначалося, що вивчення марксизму-ленізму в гуртках було «вирішальною ідейною зброєю партії в боротьбі за виховання студентів у комуністичному дусі, в боротьбі за завоювання вищої школи»³. Водночас, ці гуртки не були популярними серед молоді і робота деяких з них була кволою. З Проскурівського польського педтехнікуму повідомляли про незадовільну роботу гуртка марксизму-ленізму, який у першому семестрі 1934/35 н.р. практично не працював⁴. У закладах функціонували гуртки з вивчення окремих ідеологічних проблем. Наприклад, у Польському педінституті у 1933/34 н.р. діяв політекономічний гурток⁵.

Особлива увага у приділялася політичному (ідеологічному) навчанню. Зокрема, у січні 1930 р. для ознайомлення студентської молоді з питаннями поточної політики вводилися обов'язкові політгодини⁶. Наприклад, політгодини проводилися для студентства Київського⁷ і Проскурівського польських педтехнікумів⁸. Перед студентами виступали

¹ О. Комарніцький, Л. Комарніцька, *Забезпечення студентства польських педагогічних закладів освіти радянської України навчальними і житловими площами (20-30-ті рр. XX ст.)* [в:] *Доля поляків і доля Вітчизни: погляд крізь століття II*, Вінниця 2020, с. 142–147.

² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 34.

³ Г. М. Шевчук, *Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках*, Київ 1963, с. 285.

⁴ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 444, арк. 154.

⁵ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 6, 75зв.

⁶ Я. Буков, *Політгодини себе виправдали. Студент революції*, 1930, №20-21, с. 27.

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 35.

⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 130; спр. 6, арк. 23в.

викладачі, студенти-комуністи, а також представники партійних і комсомольських організацій міста, області⁹. Заняття мали здебільшого схоластичний характер, зводилися до цитування і тлумачення цитат з творів «класиків» марксизму-ленінізму, партійних документів. На політгодинах студентів «широко ознайомлювали» із питаннями внутрішньої і зовнішньої політики партії, постановами і матеріалами партійних з'їздів і пленумів ЦК, рішеннями і постановами уряду, конгресів Комінтерну, партзборів навчальних закладів, аналізували тези доповідей партійного керівництва (В. Молотова, В. Куйбишева, Л. Кагановича та ін.), плани п'ятирічок. Йшлося також про роботу на селі, про політвідділи при МТС та радгоспах, антипартійні угруповання, про чистку партії тощо. Присутність студентів на таких заняттях була обов'язковою¹⁰. У навчальні плани вводили також додаткові заняття для обговорення рішень більшовицької партії і радянського уряду, доповідей на партійних з'їздах (наприклад, у Проскурівському польському педтехнікумі¹¹).

У вишах організовували соціалістичне змагання, які, за розрахунком влади, мали активізувати навчальну та ідеологічну роботу. Напередодні змагання кожний заклад брав на себе зобов'язання (Проскурівський польський педтехнікум¹²). Відбувалися змагання між окремими педтехнікумами. Наприклад, у 1933/34 н.р. Проскурівський польський педтехнікум вступив у соцзмагання з місцевим українським педтехнікумом¹³. У першій половині 1930-х рр. Київський російський педтехнікум щорічно суперничав із польським педтехнікумом¹⁴. Частина закладів не впоралися із взятими зобов'язаннями. Так, у ході суперництва останніх закладів, Київський польський педтехнікум у першому семестрі 1931/32 н.р. виконав умови змагання лише на 92%¹⁵.

Одним із ідеологічних прийомів соцзмагання було ударництво, відповідно до якого частина студентів, що «включалися» в індивідуальне змагання, оголошувала себе ударниками (передовиками), які мали бути першими у всьому. Ударництво стало основним методом залучення студентів до боротьби за високу успішність і активну участь у громадсько-політичному житті. Так, у Польському педінституті у другому семестрі 1933-1934 н.р. було 394 ударники¹⁶, Київському польському педтехнікумі – в 1934/35 н.р. – 40¹⁷; Проскурівському польському – в 1933/34 н.р. – 30¹⁸.

Кращих студентів-ударників матеріально та морально стимулювали. Як правило, їх вшановували на урочистих зборах, приурочених Міжнародному дню солідарності трудящих, Жовтневій революції, чи на вечорах ударника. Так, у Польському педінституті в другому семестрі 1933/34 н.р. матеріально заохотили 58 ударників¹⁹. У 1934/35 н.р. премії отримали також 20 студентів-ударників Київського польського педтехнікуму²⁰.

Важливе місце займали боротьба з релігією і насадження атеїзму. Особливу увагу більшовики приділяли поширенню антирелігійних поглядів серед студентів педагогічних закладів освіти. Нам вдалося вивити скупі дані про запровадження у 1928/29 н.р. «обов'язкового» антирелігійного семінару для третьокурсників Київського польсько-

⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 11, спр. 149, арк. 32; І. І. Паніотов, *Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.)*, Харків 1973, с. 62.

¹⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 253зв.

¹¹ Держархів Вінницької обл., ф. п. 292, оп. 1, спр. 4, арк. 15зв., 30; Спр.24, арк. 20зв., 42; Держархів Житомирської обл., ф. п. 211, оп. 1, спр. 30, арк. 11; спр. 35, арк. 33; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, арк. 104.

¹² О. І. Алтухова, *Про польський педагогічний технікум в м. Проскуріві [в:] Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр., Хмельницький 1999, с. 349.*

¹³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 2зв.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 34, 50; Держархів м. Києва, ф. р. 359, оп. 1, спр. 11, арк. 7; спр. 66, арк. 23; спр. 67, арк. 95; спр. 135, арк. 17.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 34.

¹⁶ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 9.

¹⁷ Ibidem, ф. р. 807, оп. 11, спр. 18, арк. 13.

¹⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 2зв.

¹⁹ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 9.

²⁰ Ibidem, ф. р. 807, оп. 11, спр. 18, арк. 13.

го педтехнікуму²¹. У 1930-ті рр. більшовики активізували антирелігійну роботу. у Польському педінституті започаткували осередок «Спілки войовничих безбожників»²². У Проскурівському²³ і Київському польських педтехнікумах працювали атеїстичні гуртки «Безвірник»²⁴.

Однією із форм громадсько-політичної активності студентів була їхня участь у загальнодержавних заходах, зокрема проводилися Ленінські дні (Київський польський педтехнікум²⁵).

Важливою складовою буття студентської молоді виступала громадська діяльність, яка була підпорядкована ідеологічним настановам партії, що значною мірою заважало молоді критично оцінити реальний стан речей. Поступово охоплюваність молоді громадською роботою зростала. У Польському педінституті в другому семестрі 1933/34 н.р. у ній брали участь 87,5% студентів²⁶.

Виконання декількох навантажень призводило до перевантаження громадською роботою, що, у свою чергу, позначалося на навчальних показниках. Це змусило політбюро ЦК КП(б)У у постанові від 28 січня 1928 р. зауважити: «Враховуючи, що надмірне громадське навантаження студентів негативно впливає на успішне навчання, дати директиву як по лінії партії, так і по лінії Наркомосу про те, щоб громадські, партійні та комсомольські доручення, котрі покладалися на студентів, не були б на шкоду основним заняттям студентів й успішності навчальної роботи»²⁷. Наявні факти свідчать, що ця постанова не завжди брала-ся до уваги. У Польському педінституті в другому семестрі 1933/34 н.р. по одному навантаженню мали 82,4%, по два – 4,9%. Окремі активісти мали ще більше навантажень²⁸.

У міжвоєнний період більшовики творили і всіляко підтримували (організаційно і фінансово) лояльні і підконтрольні їй громадські організації, які б могли створити реальну й відчутну конкуренцію надзвичайно популярним на той час серед населення України національним культурно-освітнім організаціям. Найбільш масовими були осередки «Тсоавіахіму», які функціонували, зокрема, у Польському педінституті²⁹, Проскурівському польському педтехнікумі³⁰. При осередках функціонували стрілецькі гуртки, членів яких готували до складання нормативів. Нам вдалося віднайти факти про те, що у 1933/34 н.р. 45 гуртківців Проскурівського польського педтехнікуму здобули третю стрілецьку категорію³¹. У першому семестрі наступного навчального року нормативи складали 35 чоловік і 15 жінок, з яких третю категорію присвоїли відповідно 20 і 2 особам³². У Польському педінституті в 1933/34 н.р. гуртківці втягнули у складання нормативів всіх 355 студентів вишу. З них 120 осіб склали нормативи «Ворошилівський стрілець», 143 – на значок ГПО. Крім того, з парашутом з вишки стрибали 217 осіб, з аероплана – 14³³.

Складали нормативи і члени фізкультурних гуртків. Так, у 1933/34 н.р. 40 гуртківців Проскурівського польського педтехнікуму склали нормативи на значок ГПО³⁴. Свої результати члени гуртків демонстрували на змаганнях, у конкурсах-оглядах. Так, у 1933/34 н.р. Польський педінститут у конкурсі-огляді на кращу фізкультуроту серед вишів республіки було визнано одним з найкращих³⁵.

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2930, арк. 31.

²² Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 75зв.

²³ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5зв.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 35.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Держархів м. Києва, ф. р. 920, спр. 18, арк. 7.

²⁷ І. О. Кліцаков, *Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.)*, Донецьк 1997, с. 103.

²⁸ Держархів м. Києва, ф. р. 920, спр. 18, арк. 7.

²⁹ Ibidem, арк. 8.

³⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5зв.

³¹ Ibidem, спр. 1, арк. 252, 262.

³² Ibidem, спр. 10, арк. 10.

³³ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 8, 79зв.

³⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 62.

³⁵ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 8, 79зв.

Для студентів, які відповідно до начального плану проходили допризовну військову підготовку³⁶, організовували табірні збори. Один із них відбувся з 1 по 20 липня 1934 р. за участю 50 молодих людей Польського педінституту³⁷.

У вишах діяли осередки Міжнародної організації допомоги робітникам, У Проскурівському польському педтехнікумі у 1934/35 н.р. налічувалося 69 членів МОДР³⁸. Поточна робота модрівців зводилася головним чином до збору коштів для допомоги трудящим, що переслідувалися за кордоном. Так, у Київському польському педтехнікумі у 1931/32 н.р. організували бригади для організації зборів коштів на допомогу політв'язням Польщі³⁹.

Діяли осередки Товариства Українського Червоного Хреста, зокрема, у Проскурівському польському педтехнікумі (у 1934/35 н.р. – 58 членів). У цьому ж закладі діяв також гурток з надання першої медичної допомоги (30 осіб)⁴⁰. У Польському педінституті в другому семестрі 1933/34 н.р. працював гурток з вивчення авіамотору, до якого входили 17 осіб⁴¹.

Цікаво, що закладах польської національної меншини діяли осередки Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «Озет», наприклад, у Проскурівському польському педтехнікумі⁴².

Процеси будівництва вищої школи, побут та настроїв студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення яскраво відображені у періодичній пресі закладів освіти педагогічного профілю. Київський польський педтехнікум видавав «Польський журнал Київського польського педтехнікуму»⁴³. Польський педінститут⁴⁴, Проскурівський польський педтехнікум⁴⁵ обмежилися випуском стінгазет. У першому з цих закладів в другому семестрі 1933/34 н.р. опублікували 9 загальноінститутських стінгазет, 14 факультетських, 10 гуртожитських, а також 9 бюлетенів⁴⁶. У Проскурівському польському педтехнікумі у 1933/34 н.р. було видано 16 загальнотехнікумівських газет, двічі на місяць публікували курсові газети⁴⁷.

Студентів зобов'язували передплачувати пресу як загальносоюзну, так і республіканську (Проскурівський польський педтехнікум⁴⁸).

Молодь залучали до участі у різних загальнодержавних кампаніях, насамперед, до мобілізації коштів на різні господарські потреби держави. За нашими даними, передплатою добровільної позики були охоплені студенти Проскурівського польського педтехнікуму⁴⁹. Студентство також брало участь у зборах коштів на потреби оборони. Так, студенти Київського польського педтехнікуму збирали гроші на танк імені Дзержинського і підводний човен⁵⁰.

Залучали молодь і до інших видів громадських робіт. Комсомольці Київського польського педтехнікуму в 1934/35 н.р. після постанови ЦК партії про ліквідацію карткової системи на хліб брали участь у перевірці роботи хлібних крамниць⁵¹. Студентство Проскурівського польського педтехнікуму складало списки виборців, організовувало агітаційні бригади, створювало інформаційні куточки у приміщеннях, де проходили вибори. У 1933/34 н.р. одного із студентів цього закладу обрали депутатом міської ради⁵².

³⁶ Манфор, Увага допризовній військовій підготовці. *Студент революції*, 1927, №1, с. 20–21.

³⁷ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 79зв.

³⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5зв.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 34.

⁴⁰ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5зв.

⁴¹ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 79зв.

⁴² Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5зв.

⁴³ О. О. Лаврут, Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.*, Київ 2009, вип. 28, с. 50.

⁴⁴ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 9.

⁴⁵ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 253зв., 262; спр. 6, арк. 3зв.

⁴⁶ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 9.

⁴⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 253зв., 262; спр. 6, арк. 3зв.

⁴⁸ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 444, арк. 155.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 34.

⁵¹ Держархів м. Києва, ф. р. 807, оп. 11, спр. 18, арк. 13.

⁵² Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, арк. 5.

Одним із пріоритетних напрямів громадської діяльності студентів була їхня робота у селах у напрямку т.зв. «культзмички міста і села». Так, студенти Проскурівського польського педтехнікуму працювали у підшефному селі Шаровечка⁵³. У 1934/35 н.р. 8 студентських бригад цього закладу допомагали селянам під час весняної посівної кампанії, виголошували доповіді⁵⁴, організували антирелігійний вечір⁵⁵. Крім того, студенти цього закладу проводили роботу у міському польському робітничому клубі, над яким взяли шефство⁵⁶. Восени 1931 р. вони провели антирелігійний вечір на заводі імені Томського, устаткували тут пересувну польську бібліотеку, а також постійний «лікбез»⁵⁷. Проскурівська молодь шефувала над червоноармійцями, допомагала їм випускати стінгазети, виписувала для них газети, налагодила обмін газетами, збирала кошти для преміювання кращих червоноармійців⁵⁸.

Частина студентства польських закладів освіти не сприйняла більшовицької моделі суспільства і наприкінці 1920-х – у 1930-ті рр. посилюються його опозиційні настрої. Зокрема, молодь відмовлялася сприймати вчення класиків марксизму-ленінізму, керівників більшовицької партії і уряду. Так, у 1933/34 н.р. студент III курсу хімічного відділу Польського педінституту Опико у гуртожитку висміював гасла Сталіна, поширював думки про «ніщету» та інші «ворожі теорії». Він говорив, що почуває себе «як в грязі»⁵⁹. У цьому ж закладі «ворогами народу» оголосили студентів Шліферштейна, який проходив у судово-слідчих документах як перебіжчик з Польщі, і Вацхевича (був зв'язаний із «шпіонами» та допомагав касиру Філіповському перейти на територію Польщі)⁶⁰.

Частину молоді відрахували із вишів як «класово-ворожу і контрреволюційну», «антирадянську», «соціально чужу». Так, у Польському ІСВ у 1931/32 н.р. заарештували 10 студентів: Панька, Корицького, Мулька, Гожкова, Павліковського та ін.⁶¹ У березні 1933 р. Польський педінститут покинули 40 студентів⁶². Восени 1933 р. за повідомленням Київського віце-консула II Речі Посполитої П. Курницького з Польського педінституту і Київського польського педтехнікуму було вилучено 150 студентів старших курсів⁶³. У Польському педінституті у 1935 р. з 512 студентів «класово-ворожими і контрреволюційними елементами» визнали 84 особи⁶⁴. Упродовж 1934-1935 н.р. у Київському польському педтехнікумі навчання покинули 7 студентів, визнаних «класово-ворожим елементом»⁶⁵. Подібне мало місце і в Проскурівському польському педтехнікумі. Зокрема, відрахували зі складу студентів Місецького, який при вступі до закладу «приховавав», що він куркуль. Допомогли «пиліні» односельчани, які рекомендували звернути увагу на цього студента і одночасно донесли на голову Куровечиської сільської ради, який у характеристиці на Місецького не вказав, що той куркуль⁶⁶.

Частину відрахованої молоді повернули на навчання. Наприклад, апеляційна комісія Вінницького обласного відділу народної освіти у липні 1934 р. поновила у правах студентку Проскурівського польського педтехнікуму Зендеровську, а наступного місяця – Лопатинську⁶⁷. 25 грудня того ж року заступник наркома освіти УСРР Хаїт своїм наказом ска-

⁵³ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 444, арк. 155.

⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 148, 253.

⁵⁵ Ibidem, спр. 6, арк. 262.

⁵⁶ Ibidem, арк. 33в.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, арк. 35.

⁵⁸ Держархів Вінницької обл., ф. п. 457, оп. 1, спр. 444, арк. 155; Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, арк. 262; спр. 6, арк. 33в.

⁵⁹ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 35.

⁶⁰ К. Двірна, Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка). *Волинські історичні записки: зб. наук. пр.*, Житомир 2011, т. 6, с. 152–153.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1529, арк. 17, 24.

⁶² К. Горбуров, Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в РСР: матеріали всеукр. наук. конф.*, Київ 2013, с. 93.

⁶³ Ibidem, с. 95.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, арк. 139.

⁶⁵ Держархів м. Києва, ф. р. 807, оп. 1, спр. 18, арк. 1, 13.

⁶⁶ О. І. Алтухова, *Про польський педагогічний технікум*, с. 350.

⁶⁷ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 2597, оп. 1, спр. 5, арк. 26–28.

сував наказ директора Польського педінституту про відрахування із вишу Б. Тахмановського, як сина куркуля. Пізніше з'ясувалося, що батько працював у колгоспі імені Мархлевського (с. Гута Яцковецька Кам'янець-Подільського району), виборчих прав не позбавлявся⁶⁸.

Серед відрахованих були і комсомольці. Серед них Малішевський, студент Проскурівського польського педтехнікуму. У протоколі засідання комітету комсомолу закладу від 15 лютого 1931 р. зазначалося, що він проявив «явно шкідницьку ідеологію»: ухилився від виконання завдань комітету, зривав політнавчання, задавав одному із пропагандистів питання контрреволюційного змісту. Крім того, його звинуватили також в тому, що у гуртожитку він вкрав одягло й простирadlo і продав їх⁶⁹.

Деякі джерела свідчать про опозиційні настрої студентів, спричинені іноземним фактором. На початку 1930-х рр. почала з'являтися фашистська свастика і гасла на зразок: «Хай живе фашизм» (наприклад, на стінах Польського педінституту, до подвійних вікон вкинуті були хрестики)⁷⁰.

У деяких закладах мали місце прояви антисемітизму. У Київському польському педтехнікумі у 1929 р. на комсомольських зборах, коли обговорювали антисемітичні «вибрики» студента Київського інституту народного господарства Голубцова, то комсомолец Бега виступив на його захист. У цьому ж закладі були прояви польського націоналізму і «шляхетського гонору»⁷¹. В антисемітизмі звинувачували також студентів Польського педінституту⁷².

Частина студентів відкрито демонструвала своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту. Так, хлопці і дівчата Польського педінституту відверто співчували заарештованим двом «викладачам-контрреволюціонерам»⁷³.

Більшість дослідників вважають, що механізм репресій мав спланований характер. Інструкції про створення та наступний розгром фіктивних контрреволюційних організацій були чіткими та спускалися зверху, а самі ці організації за задумом слідчих та їх керівництва мали чітку, структуровану ієрархію. У квітні 1934 р. було організовано процес «Польської організації військової» (ПОВ), метою якої було нібито від'єднання від СРСР України та Білорусії і організація федерації Польщі, України та Білорусії⁷⁴. У розділі 6 обвинувачувального висновку йшлося про те, що основною «бойовою та організаційною базою» був Польський ІСВ (педінститут), який «за завданням московського керівництва ПОВ повинен був зайнятися підготовкою організаційських, пропагандистських і військових кадрів для повстання». У документі констатувалася «шкідницька робота» ПОВ у педінституті щодо комплектування його студентством: «Керований ставлениками ПОВ, особливо Сохацьким, інститут перетворився на розсадник польського націоналізму на Україні, що підготовляв націоналістичні кадри учителів для польських шкіл»⁷⁵.

На жаль, ми не маємо точних даних щодо персонального складу учасників ПОВ. Однак, можемо констатувати, що серед них було багато студентів, зважаючи на те, що упродовж другого семестру 1933/34 н.р. кількість студентів вишу зменшилась з 278 до 160⁷⁶. У 1933 р. ДПУ заарештувало Мулька, Повніковську, Тожкову, які були «активними контрреволюціонерами»⁷⁷. У 1935 р. з вишу відрахували Валевського, Венцевича, Лісовського, Чухлевську, які нібито мали зв'язки з ПОВ та іншими контрреволюційними організаціями. Шліферштейн звинуватили в тому, що він був польським легіонером⁷⁸.

⁶⁸ Держархів Хмельницької обл., ф. р. 300, оп. 1, спр. 88, арк. 3.

⁶⁹ Ibidem, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 18, арк. 99зв.

⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, арк. 3; О. Рябенко, *Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія*, Харків 2012, с. 214.

⁷¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2930, арк. 32; Мірошніченко, Усавлений технікум (Ще про польське технікум у Києві). *Студент революції*, 1929, №5-6, с. 30.

⁷² ЦДАГО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1529, арк. 17, 33; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, арк. 140.

⁷³ *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*: колект. монографія, Київ, 2012, с. 700.

⁷⁴ *Реабілітовані історією. Хмельницька область*, Хмельницький, 2014, кн. 5, с. 60.

⁷⁵ К. Горбуров, *Переддень «Великого терору»*, С. 97–98; *Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.*: зб. док. і матер., Київ 2011, с. 287.

⁷⁶ Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, арк. 2.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, арк. 97.

⁷⁸ Ibidem, спр. 6641, арк. 139–140.

На початку 1932 р. осередок «ПОВ» було створено у Проскурівському польському педтехнікумі, який очолив директор закладу І. Струтинський і завідувач навчальної частини П. Дума. До його складу увійшли 11 осіб, у т.ч. студенти Й. Зайонц, Й. Кшивановський, М. Шостак⁷⁹. Вони вступили в організацію у 1933 р. і нібито проводили «обробку» студентів з метою «вербовки» їх в «ПОВ»⁸⁰. У справі «ПОВ» на Поділлі проходили також студенти Польського педінституту П. Шкляр⁸¹, Київського польського педтехнікуму – Ясницький, Добржанський⁸². 23 лютого 1934 р. в обвинувачувальному висновку зазначалося, що Шостака засудили на 5 років позбавлення волі з відбуттям терміну у концтаборі, Зайонця і Кшивановського мали вислати за межі України на 5, а Шклярука – на 3 роки⁸³.

Студентів мобілізували на обговорення сфабрикованих гучних політичних справ, на яких вони під впливом осередків КП(б)У і ЛКСМУ, як правило, засуджували «ганебні виступи», спрямовані проти радянської влади. Так, у червні 1934 р. учасники загальних зборів студентів, аспірантів, викладачів і співробітників Польського педінституту надіслали «полум'яний привіт» ЦК КП(б)У. Вони «дякували» партії за розгром «контрреволюційного націоналізму і його агентури» на чолі з М. Скрипником, а також за розгром «контрреволюційної школи польського фашизму» у виші⁸⁴.

Таким чином, у 1920-1930-ті рр. одним із пріоритетних завдань польських педагогічних закладів освіти визначалося виховання студентів у марксистсько-ленінському дусі. Для радянзації молоді, нав'язування їй більшовицької ідеології використовували різні шляхи. Зокрема, свої ідейні настанови влада поширювала через організацію політичних гуртків та шкіл, проведення соцзмагань, поширення антирелігійних поглядів серед студентів. Частина студентів були охоплені роботою в осередках добровільних товариств, які влада використовувала для пропаганди своїх ідей соціалістичного будівництва та ідеологічного виховання мас. Найбільш діяльними були осередки «Тсоавіахіму», які курирували роботу військових, оборонних, стрілецьких та інших гуртків. Близькими до них були спортивні (фізкультурні) гуртки. У вишах діяли також осередки Міжнародної організації допомоги робітникам, товариства Українського Червоного Хреста, Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «Озет» тощо. Активізації ідеологічної роботи серед студентства слугували студентська преса. Значну частину часу студентів забирала участь у позавишівській роботі. Зокрема, вони трудилися на різних кампаніях, пов'язаних з мобілізацією коштів на господарські потреби держави, брали участь у зборах коштів для зміцнення оборони. Влада зобов'язувала студентство допомагати селянам під час посівної і збиральної кампаній, проводити у селах політико-освітню роботу. Студенти брали шефство і над робітниками місцевих підприємств і підрозділами Червоної армії.

Більшість студентів були відданими справі більшовизму, прагнули втілити в життя постанови партійно-державного керівництва. Разом з тим, частина молоді не була згодна з політикою правлячого режиму і виявляла опозиційність. Студентів, які виявляли антирадянські настрої, відраховували з педагогічних навчальних закладів. Частина з них стали об'єктом, стосовно яких спрямовувалися репресивні заходи.

Бібліографія

Алтухова О. І., Про польський педагогічний технікум в м. Проскуріві. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. пр.*, Хмельницький 1999, с. 347–350.

Буков Я., Політгодини себе виправдали. *Студент революції*, 1930, №20-21, с. 27.

Горбуров К., Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві. *Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матеріали всеукр. наук. конф.*, Київ 2013, с. 90–106.

⁷⁹ Реабілітовані історією. Хмельницька область, с. 90, 116.

⁸⁰ Ibidem, с. 126.

⁸¹ Ibidem, с. 128.

⁸² Ibidem, с. 122.

⁸³ Ibidem, с. 129-131.

⁸⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6591, арк. 62.

Двірня К., Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х роках ХХ ст. (архівна розвідка). *Волинські історичні записки: зб. наук. пр.*, Житомир 2011, т. 6, с. 149–155.

Протоколи засідань бюро осередку КП(б)У при інституті соцвиху. 28 листопада 1930 р. – 13 жовтня 1931 р. *Держархів Вінницької обл.*, ф. п. 292, оп. 1, спр. 4, 87 арк.

Протоколи засідань парткомітету. 20 січня – 10 грудня 1935 р. *Держархів Вінницької обл.*, ф. п. 292, оп. 1, спр. 24, 54 арк.

Матеріали об участі учебных заведений Винницкой области в III туре Всесоюзных соревнований вузов и техникумов. 13 ноября 1934 г. – 27 декабря 1935 г. *Держархів Вінницької обл.*, ф. п. 457, оп. 1, спр. 444, 290 арк.

Протоколы заседаний бюро и собраний первичной организации КП(б)У. 11 января – 21 декабря 1930 г. *Держархів Житомирської обл.*, ф. п. 211, оп. 1, спр. 30, 103 арк.

Протоколы заседаний бюро, материалы и выводы по обследованию работы первичной организации КП(б)У, резолюции и списки коммунистов, которые выполняют партийные поручения. 8 января – 23 декабря 1931 г. *Держархів Житомирської обл.*, ф. п. 211, оп. 1, спр. 35, 56 арк.

Отчёт техникума о работе за 1930-1931 гг. Сентябрь 1930 г. – декабрь 1931 г. *Держархів м. Києва*, ф. р. 359, оп. 1, спр. 11, 84 арк.

Отчёты о работе партийной и комсомольской организации техникума за 1933-1934 учебный год. Рабочие планы, академические ведомости слушателей годичных курсов. 1933 – 20 июля 1934 г. *Держархів м. Києва*, ф. р. 359, оп. 1, спр. 66, 253 арк.

Отчёт работы за 1933/34 учебный год. Б.д. *Держархів м. Києва*, ф. р. 359, оп. 1, спр. 67, 118 арк.

Отчёт о работе техникума за 1934/35 учебный год. 1934-1935 гг. *Держархів м. Києва*, ф. р. 359, оп. 1, спр. 135, 31 арк.

Звіт за 1934-1935 рр. Б.д., *Держархів м. Києва*, ф. р. 807, оп. 1, спр. 18, 33 арк.

Матеріали про соцзмагання. 1 січня – 28 вересня 1935 р.

Держархів м. Києва, ф. р. 920, оп. 11, спр. 18, 115 арк.

Накази про звільнення студентів. Листування з ВНО про річний звіт, звіт за семестр. 31 грудня 1934 р. – 14 лютого 1935 р. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 300, оп. 1, спр. 88, 45 арк.

Вказівки та інструкція НКО УРСР про порядок складання звітів, звіти та відомості про стан і діяльність інституту та робітфаків при ньому за 1933 р. 5 січня – 5 грудня 1933 р. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 302, оп. 1, спр. 1841, 203 арк.

Переписка с областным отделом народного образования по вопросам подготовки к новому учебному году, организации учительских курсов, приказы по техникуму, отчёты и информации о состоянии учебно-воспитательной работы. Август 1933 г. – 8 августа 1934 г. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 1, 413 арк.

Положения, приказы и указания Народного комиссариата просвещения УССР о введении преподавания военной подготовки в учебных заведениях; список и характеристики преподавателей и административно-технического персонала техникума. Май-декабрь 1934 г. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 5, 29 арк.

Постановления Винницкого областного исполнительного комитета и отдела народного образования в организации учительских курсов и изъятии запрещённой литературы; отчёты о работе техникума. 31 октября 1934 г. – 13 февраля 1935 г. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 6, 39 арк.

Годовой отчёт техникума за 1934 г. Списки преподавателей, административно-технического персонала и студентов техникума. 1934 г. – 16 февраля 1935 г. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 10, 48 арк.

Приказы по техникуму за 1935 год. 8 января – 22 февраля 1935 г. *Держархів Хмельницької обл.*, ф. р. 2597, оп. 1, спр. 18, 18 арк.

Єфіменко Г. Г., *Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1938)*, Київ 2001, 304 с.

Кліцаков І. О., *Педагогічні кадри України (1917-1937 рр.)*, Донецьк 1997, 310 с.

Комарніцький О., Комарніцька Л., Забезпечення студентства польських педагогічних закладів освіти радянської України навчальними і житловими площами (20-30-ті рр. XX ст.). *Доля поляків і доля Вітчизни: погляд крізь століття II*, Вінниця 2020, С. 142–147.

Лаврут О. О., Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник: зб. наук. пр.*, Київ 2009, вип. 28, С. 45–56.

Манфор. Увага допризывній військовій підготовці. *Студент революції*, 1927, №1, с. 20–21.

Мірошніченко. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві). *Студент революції*, 1929, №5-6, с. 30.

Паніотов І. І., *Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931-1941 рр.)*, Харків 1973, 188 с.

Реабілітовані історією. Хмельницька область, Хмельницький, 2014, кн. 5, 896 с.

Рябченко О., *Студенти радянської України 1920-1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія*, Харків 2012, 456 с.

Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920-1938 рр.: зб. док. і матер., Київ 2011, 472 с.

Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: колект. монографія, Київ, 2012, 786 с.

Звіти педтехнікумів Київської області про їх роботу за 1931/32 учбовий рік. 1932 р. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)*, ф. 166, оп. 10, спр. 1490, 53 арк.

Матеріали про стан та учбову роботу Польського інституту соціального виховання (постанови, доповіді, доповідні записки, листування). 5 березня 1932 р. – 12 квітня 1933 р. *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 10, спр. 1529, 44 арк.

Інформаційні листи, звіти інститутів і технікумів соціального виховання України про їх роботу у 1932/33 учбовому році. 13 січня – 20 травня 1933 р. *ЦДАВО України*, ф. 166, оп. 11, спр. 149, 181 арк.

Переписки с Польбюро ЦК ВКП(б) и окружками КП(б)У об итогах исследования польского педагогического техникума в г. Киеве и польских трудовых школ, выезда поляков в Польшу и др. вопросам. 20 февраля – 28 декабря 1929 г. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)*, ф. 1, оп. 20, спр. 2930, 49 арк.

Докладные записки, справки, переписка партийных, советских органов, Наркомпроса УССР о состоянии и работе органов просвещения, необходимости их реорганизации, состоянии высших учебных заведений. 5 января – 17 декабря 1933 г. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6222, 164 арк.

Циркулярные письма ЦК КП(б)У обкомам партии, докладные записки, справки, переписка отдела культуры и пропаганды ЦК КП(б)У, обкомов КП(б)У, советских, профсоюзных органов и учреждений о работе высших и средних учебных заведений. 27 февраля 1934 г. – 6 января 1935 г. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6451, 241 арк.

Приветственные письма, рапорты, телеграммы в адрес ЦК КП(б)У, секретарей ЦК КП(б)У от районных съездов Советов, конференций учителей, выпускников высших учебных заведений, Польского педагогического института. 2 января – 31 декабря 1934 г. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6591, 124 арк.

Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постановления, директивные письма, докладные записки, справки, письма, телеграммы ЦК КП(б)У, партийных, советских, комсомольских органов о работе, состоянии и реорганизации вузов и техникумов Украины, созыве конференции молодых ученых, выплате стипендий. 3 января – 16 декабря 1935 г. *ЦДАГО України*, ф. 1, оп. 20, спр. 6641, 195 арк.

Шевчук Г. М., *Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках*, Київ 1963, 436 с.

ПОЛЬСЬКІ КУЛЬТУРНІ ВПЛИВИ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Анотація. *Тривала історія україно-польських контактів містить чимало прикладів позитивного досвіду партнерської взаємодії двох сусідніх народів у суспільній, науковій, культурній, побутовій сферах, які отримали широке представлення у вітчизняній та зарубіжній історіографічній традиції. У статті висвітлено малодосліджений аспект україно-польських міжетнічних взаємин – питання польських культурних впливів на повсякденне життя дворянства Лівобережної України. Хронологічно тема охоплює період кінця XVIII – першої половини XIX ст., що обумовлено соціально-економічними, політичними, культурними трансформаціями в українському суспільстві, пов'язаними з ліквідацією автономного статусу Гетьманщини у складі Російської імперії та вимушеною інтеграцією нащадків козацько-шляхетських родин у загальноімперський культурний контент. На підставі широкої джерельної бази визначено специфіку польсько-української культурної взаємодії на Лівобережжі, її інтенсивність та соціальний склад учасників культурних обмінів. Особливу увагу звернено на опосередкований характер польського культурного впливу, який здійснювався шляхом залучення представників лівобережного дворянства до російської імперської культури, та його виключно елітарну спрямованість. Розглянуто сформовані за польськими зразками культурно-побутові практики місцевої еліти – домашнє музикування, організація концертних салонів та танцювальних вечорів, устрій типового дворянського маєтку. Проаналізовано культурні запозичення у гумористично-розважальній сфері, царині виховання та освіти дворянської молоді, зокрема домашньої її форми. Зроблено висновки про доволі значний вплив польської, як частини загальноєвропейської, культури на повсякденне життя дворянства Лівобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.*

Ключові слова: польсько-українські контакти, культурна взаємодія, простір повсякдення, культурно-побутові практики, соціальна еліта.

POLISH CULTURAL INFLUENCES ON THE EVERYDAY LIFE OF THE NOBILITY OF LEFT BANK UKRAINE AT THE END OF THE 18th – IN THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

Abstract. *The long history of Ukrainian-Polish contacts contains many examples of positive experience of partnership interaction between two neighboring peoples in the social, scientific, cultural, and everyday spheres, which have been widely represented in the domestic and foreign historiographical tradition. The article highlights an understudied aspect of Ukrainian-Polish interethnic relations – the issue of Polish cultural influences on the everyday life of the nobility of Left Bank Ukraine. Chronologically, the topic covers the period of the end of the 18th – the first half of the 19th century, which was caused by socio-economic, political, and cultural transformations in Ukrainian society, connected with the elimination of the autonomous status of the Hetmanate within the Russian Empire and the forced integration of the descendants of Cossack-noble families into the imperial cultural content. On the basis of a wide source base, the specifics of Polish-Ukrainian cultural interaction on the Left Bank, its intensity and the social composition of participants in cultural exchanges are determined. Particular attention is paid to the mediated nature of Polish cultural influence, which was carried out by attracting representatives of the left-bank nobility to Russian imperial culture, and its exclusively elitist orientation. Considered the cultural and everyday practices of the local elite formed according to Polish models – home music making, organization of concert salons and dance evenings, arrangements of a typical nobleman's estate. Cultural borrowings in the humorous and entertaining sphere, the sphere of upbringing and education of noble youth, in particular its domestic form, are analyzed. Conclusions were made about the rather significant influence of Polish, as part of the European culture, on the everyday life of the nobility of the Left Bank of Ukraine at the end of the 18th – in the first half of the 19th century.*

Key words: Polish-Ukrainian contacts, cultural interaction, everyday space, cultural and everyday practices, social elite.

ПОЛЬСКИЕ ВПЛЫВЫ КУЛЬТУРОВЕ НА ЖИЗНЬ ЦОДЗИЕННЕ СЗЛАЧТЫ ЛЕВОБРЕЖНЕЇ УКРАЇНЫ ПОД КОНЕЦ XVIII – В ПЕРВШЕЇ ПОЛОВИЕ XIX ВІЕКУ

Adnotacja. Длуга история контактов українсько-польских zawiera wiele przykładów pozytywnych doświadczeń partnerskich interakcji dwóch sąsiadujących ze sobą narodów w sferze społecznej, naukowej, kulturalnej i codziennej, które są szeroko reprezentowane w krajowej i zagranicznej tradycji historiograficznej. W artykule zwrócono uwagę na niedostatecznie zbadany aspekt українсько-польских stosunków międzyetnicznych – problematykę polskich wpływów kulturowych na życie codzienne szlachty lewobrzeżnej Ukrainy. Chronologicznie temat obejmuje okres od końca XVIII do pierwszej połowy XIX wieku, który był spowodowany przemianami społeczno-gospodarczymi, politycznymi i kulturowymi w społeczeństwie ukraińskim, związanymi z likwidacją autonomicznego statusu hetmanatu w Imperium Rosyjskim i przymusowej integracji potomków rodów kozacko-szlacheckich w imperialne treści kulturowe. Na podstawie szerokiej bazy źródłowej określa się specyfikę polsko-ukraińskiej interakcji kulturowej na lewym brzegu, jej intensywność oraz skład społeczny uczestników wymiany kulturalnej. Szczególną uwagę zwrócono na pośredniczony charakter polskich wpływów kulturowych, który dokonywał się poprzez przyciąganie przedstawicieli szlachty lewobrzeżnej do rosyjskiej kultury imperialnej i jej wyłącznie elitarną orientację. Rozwagał zwyczaje kulturowe i codzienne lokalnych elit ukształtowanych na wzór polskich – domowe muzykowanie, organizowanie salonów koncertowych i wieczorków tanecznych, aranżacje typowego majątku szlacheckiego. Analizowane są zapożyczenia kulturowe w sferze humorystycznej i rozrywkowej, w sferze wychowania i edukacji młodzieży szlacheckiej, aw szczególności jej forma domowa. Wyciągnięto wnioski o dość znaczącym wpływie języka polskiego, jako części kultury europejskiej, na życie codzienne szlachty lewobrzeżnej Ukrainy pod koniec XVIII – w pierwszej połowie XIX wieku.

Słowa kluczowe: kontakty polsko-ukraińskie, interakcja kulturowa, przestrzeń codzienna, praktyki kulturowe i codzienne, elita społeczna.

Український та польський народи мають давню й багату історію взаємин, які залишили глибокий слід – у культурі, мові, традиціях. Попри окремі контрoверсійні й трагічні сторінки українсько-польських контактів, є достатньо багато прикладів позитивного досвіду партнерської взаємодії двох народів-сусідів у суспільній, науковій, культурній, побутовій сферах.

Відавна польсько-українські стосунки, інтеграційні, асиміляційні процеси на східноєвропейських теренах, особливості соціальної диференціації та стратифікації польського та українського суспільства викликали інтерес вітчизняних та зарубіжних дослідників¹. Разом з тим у поле зору науковців потрапляли комунікації національних політичних та інтелектуальних еліт². Однак стан дослідження польсько-українських взаємин є досить нерівномірним тематично та географічно. Для прикладу, відносно періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст. найглибше вивченими є контакти у політичній сфері. Географічно більшість авторів робить прив'язку до території Східної Галичини та Правобережжя, аргументуючи це тривалим співіснуванням українського та польського етносів у вказаних регіонах, а також спільним їх перебуванням у цей період у складі російського та австрійського державних утворень. Виходячи з цього, вбачаємо потребу у висвітленні польсько-української взаємодії наприкінці XVIII – у першій поло-

¹ Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст., ред.: В. Телъвак, Л. Лазурко та П. Серженга, Видавничий дім «Гельветика», Херсон 2019; К. Мацузато, *Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века*, «Ab Imperio» 2000, № 1, с. 123-144; <https://muse.jhu.edu/article/538269>; О. Калакура, *Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття* [в:] *Курасівські читання – 2005. Наукові записки*, випуск 30, кн. 1, с. 173-186; *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*, ред.: І. Патор, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2019.

² *Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.)*, Видавництво «Плай», Івано-Франківськ 1997; В. Свербигуз, *Старосвітське панство*, Studio Literka, Варшава 1999; О.І. Гуржій, Ю.А. Русанов, *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії*, Інститут історії України НАН України, Київ, 2017; Д. Бовуа, *Шляхтич, кріпак, ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)*, переклад з французької Зої Борисюк, Інтел, Київ, 1996.

вині XIX ст. в суспільно-культурній площині Лівобережної, Слобідської та Південної України. Завдання цієї статті полягає в акцентуванні уваги саме на польських культурних впливах на повсякденне життя дворянства Лівобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Межа XVIII – XIX століття – непростий час в історії Лівобережної України, пов'язаний внаслідок ліквідації Гетьманщини з остаточною втратою власного адміністративного устрою, елементів місцевого самоврядування, станових привілеїв колишньої козацької старшини. Позбавлені власної державності, нащадки козацько-шляхетських родів в умовах уніфікаторської та асиміляційної політики царського уряду, прагнули зберегти своє соціальне становище, вимушено інтегруючись в імперське суспільство, частково переймаючи укорінені в ньому культурно-побутові норми та форми їх прояву у повсякденному житті.

Подібні запозичення стосувалися і способів культурної взаємодії лівобережного українського дворянства з представниками європейських етносів, зокрема – з носіями польської культурної традиції. Загальновідомо, що до початку XX ст. польське населення в українських землях, які входили до складу Російської імперії, було сконцентровано переважно на Правобережжі, де його кількість завдяки протекціоністській політиці офіційного Петербургу та розвитку капіталістичних відносин навіть зростала. Що ж стосується лівобережної частини України, то наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. кількість поляків, проживаючих тут, складала незначний відсоток. Звідси – основна відмінність у способах та формах польсько-української культурної взаємодії, її інтенсивності та соціальному складі учасників культурних обмінів. На відміну від Правобережної України, де через історичну спорідненість, відсутність територіального розмежування, а часто – і розмитість культурних норм, всі без винятку верстви українського та польського суспільства контактували на побутовому рівні, на Лівобережжі – польський культурний вплив на повсякденне життя українців носив виключно елітарний характер, стосуючись лише вищої верстви – українського дворянства. Даний феномен, на нашу думку, пояснюється також опосередкованим характером польського культурного впливу, який здійснювався шляхом залучення представників лівобережного дворянства до російської імперської культури. Ще одним посередником виступала інтелектуальна еліта Правобережної України, переважно польсько-українського чи польського етнічного походження.

Відносна вузькість соціальної бази польських культурних впливів на Лівобережжі визначила форми їх прояву у повсякденні дворян. Передусім, це охоплює сферу традиційних розваг знаті, виховного процесу, торкаючись облаштування панського маєтку та навіть такого специфічного явища як анекдот та гумор.

Принагідно зазначимо про відсутність ворожості чи протиставлення «свій» – «чужий» у сприйнятті польської культури лівобережним дворянством, що також є логічним продовженням російської національної політики початку XIX ст., позначеної наданням широкої культурно-політичної автономії полякам на Правобережжі. Більше того, лівобережні дворяни часто не відмежовували польську культуру від загальноєвропейської, посередництвом польських носіїв прагнули долучитися до європейського лоску, стати рафінованими європейцями. Вказана тенденція була характерна для високоосвіченої частини лівобережного дворянства, переважно молоді, яка отримала гарну освіту європейського зразка.

Детальний аналіз повсякденного життя українського дворянства Лівобережжя вказує на помітний польський вплив в царині традиційних розваг, таких як домашнє музичування та танцювальні салони. Взагалі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. музичне життя Лівобережної України було зосереджене саме у панських маєтках, у дворах місцевої знаті. Вони створювали свої кріпосні оркестри, хори, запрошували відомих закордонних музикантів, професійних педагогів. Так, панські маєтки Розумовських, Милорадовичів, Будлянських, Шираїв, Галаганів та інших поміщиків козацько-старшин-

ського походження утримували власні музичні капели, навіть невеликі театральні трупи³. Свідчення естетизації дворянського побуту на європейський зразок знаходимо також у листах Параскеви Галаган до своїх братів Петра і Павла, що містять прохання пересилки нот танцювальних мелодій, зокрема кадрили та «польського» (полонезу), та придбання фортепіано⁴. Показовим з точки зору польських музичних впливів є факт включення до репертуару домашнього музикування інструментальних творів польських композиторів: Ф. Шопена, М. Огінського, Ю. Козловського, К. Мігулі, Й. Витвицького, К. Собанського та ін⁵. Значним на розвиток теорії і практики музичної освіти на Лівобережній Україні став вплив подільських композиторів польського походження: Антона Коціпінського (популяризатора польської класичної музики, засновника кількох музичних магазинів, продукція яких користувалася великим попитом у лівобережних дворянських садибах)⁶, Михайла Завадського (автора «ефектних танцювальних мелодій» та творів у салонному стилі)⁷, Владислава Заремби (засновника жанру фортепіанної фантазії на тему української народної пісні)⁸.

Початок XIX ст. ознаменувався надзвичайною популярністю серед лівобережного дворянства нової світської розваги європейського зразка – культурних салонів та танцювальних вечорів, які поступово витіснили моду на організацію власних кріпацьких балетних, оперних та драматичних театрів. Тенденція до проведення танцювальних вечорів та салонів на території Наддніпрянської України була започаткована російською аристократією, яка приїздила на літній сезон у свої маєтки, і активно переймалася українськими поміщиками. До традиційного набору салонних танців на Лівобережній Україні входили кадрили, вальс, мазурка, полька, лендлером, краков'як та ін. Так, на початку XIX ст. великою популярністю тут користувалася шляхетська мазурка – світський танець польської знаті. На балах, як свідчать сучасники, ним традиційно завершали перше відділення або весь захід⁹. Виконували мазурку 4, 8 або 16 пар. Для музичного оформлення були характерні різкі ритмічні зміщення у такті. Описуючи особливості виконання мазурки на танцювальних вечорах та салонах Лівобережної України, О. Цорн зазначав, що чарівність танцю полягає у виявленні особистої свободи – кожен може на власний розсуд скласти будь-які комбінації, «аби не виходити з такту і не заважати іншим»¹⁰. До речі, у більш пізній період, у другій половині XIX ст. у салонах української еліти Лівобережжя надзвичайним попитом користувався ще один польський танець – краков'як – у версіях М. Гавліковського та М. Яковлева¹¹.

Цікаво, що саме розуміння поняття «салон», як вільного та невимушеного спілкування в товаристві української еліти, не передбачало володіння танцювальною технікою, проте вимагало беззаперечного дотримання правил виконання танців, згідно етикету вищих верств суспільства.

На ряду з цариною розваг ще одним проявом європейського культурного впливу на повсякденне життя лівобережного дворянства стало виховання дітей української знаті, до якого активно долучилися і польські наставники. За традицією лівобережне дворянст-

³ М. Будзар, *Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII – середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Галаганів*, «Київські історичні студії: науковий журнал» 2021, № 1 (12), с. 59; <http://10.28925/2524-0757.2021.17>.

⁴ Там само, с. 6.

⁵ А.В. Озимовська, *Історіографія польських музикантів-педагогів на Поділлі*, «Педагогічний дискурс» 2013, випуск 15, с. 491; http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_100.

⁶ Там само, с. 491.

⁷ Там само, с. 492.

⁸ Там само, с. 492-493.

⁹ С.О. Єфанова, Л.К. Бакало, *Вплив західноєвропейської хореографічної культури на формування салонних танців в Україні (XIX – поч. XX ст.)*, «Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство» 2018, № 38, с. 136-137; <https://doi.org/10.31866/2410-1176.38.2018.141757>.

¹⁰ А.Я. Цорн, *Грамматика танцевального искусства и хореографии*, Планета музики, Санкт-Петербург, 2011, 2-е изд., с. 117.

¹¹ Н.Н. Яковлев, *Новый салонный танец «Краковьяк»*, Издание Северная лира, Санкт-Петербург 1904, с. 3.

во наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. віддавало перевагу домашній освіті, вбачаючи у ній надійний засіб збереження своєї національної та культурної ідентичності, особливо актуальної в умовах бездержавності. Однак, наслідуючи російські зразки, до індивідуального внутрішньо сімейного процесу у цей період стали масово залучати іноземних гувернерів та вчителів (французів, швейцарців, поляків, рідше – німців та англійців). Для представників аристократії неможливо було уявити виховання дитини без участі іноземних бон, гувернанток та гувернерів. Практично всі сторони життя українського дворянина-підлітка формувалися під впливом іноземних наставників. Зусилля домашніх педагогів спрямовувалися на прищеплення дворянським дітям світського етикету – європейських манер, мови, культури, які слугували взірцем *bon ton*¹². Так, наприклад, у родині лівобережних поміщиків Лисенків вихованням дітей займалася полька пані Розалія, яка, за наполяганням матері, займалася з дітьми французькою мовою та прищеплювала їм світські манери¹³.

Заможні дворяни, маючи самі, як правило, блискучу європейську освіту, були дуже вибагливі у виборі наставників, не жалкуючи коштів на навчання дітей, тому дворянські діти, які мешкали в містах під наглядом кращих іноземних гувернерів та вчителів, отримували енциклопедичні знання, а як наслідок – підвищену екзальтованість, невимущеність публічної поведінки та слідування моді. Тоді як діти, виховані у дрібних дворянських маєтках за участі посередніх провінційних вчителів, у цілому характеризувалися низьким рівнем знань¹⁴.

Польща виступала передатчиком найбільш привабливих для лівобережного дворянства зразків європейської культури і у питанні загальної організації побуту панського маєтку. Багато українських дворян переймало польські звичаї, заводили розкіш, чисельну прислугу, соколів, ловчих, запозичували культурно-побутові практики, притаманні польській шляхті – тривале відзначення свят з пальбою з гармат та ілюмінаціями, світські раути та прийоми, візити та гостювання родичів і знайомих тощо¹⁵.

Оригінальним виявом польсько-української культурної взаємодії є побутування польського анекдоту в українському дворянському середовищі Лівобережжя, історія якого бере початок від часів Феофана Прокоповича, що включив польський гумористичний текст до свого трактату «Слово о власти и чести царской»¹⁶. Зберігся також рукописний збірник невідомого автора, який увібрав у себе близько двадцяти польських анекдотичних історій, що передавалися усно у колі лівобережних дворян у першій половині XIX ст.¹⁷ Польський гумор на Лівобережжі представлений значним жанровим розмаїттям, яке включає в себе небилиці, фацеції (жарти), історичні чи псевдоісторичні анекдоти, анекдоти про дурнів, комічні діалоги, монологи та інтермедії. Цікаво, що польські та українські письменники другої половини XIX ст. вважали попередній період часом панування усних анекдотів, які намагалися зберегти у своїх творах.

Тож підсумовуючи, можемо вказати на доволі значний вплив польської, як частини загальноєвропейської, культури на повсякдення українського дворянства Лівобережжя, що знайшов свій вияв у культурно-побутових практиках місцевої еліти, таких як: домашнє музикування, організація концертних салонів та танцювальних вечорів, устрій типового дворянського маєтку тощо. Культурні запозичення помітні у гумористично-розважальній сфері, царині виховання та освіти дворянської молоді, зокрема домашньої її форми.

¹² К. Косовска, *Домашнее воспитание и образование дворянских детей во второй половине XVIII – начале XIX вв. (на материале мемуарной литературы)* [в:] *Русское детство*, Księgarnia Akademicka, Краків, с. 97-98.

¹³ М. Старицький, *Твори в шести томах*, Дніпро, Київ, 1990, т. 6. Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи, с. 386.

¹⁴ Там само, с. 101.

¹⁵ М. Будзар, *Музика в соціокультурному середовищі ...* с. 59-60.

¹⁶ Э. Малек. *Единство в смехе. О некоторых аспектах польско-русских литературных связей XVII-XIX в.* [в:] *Культурные связи России и Польши в XI-XX вв.*, УРСС, Москва: УРСС, 1998, с. 87.

¹⁷ Там само, с. 88.

Особливістю польсько-української культурної взаємодії Лівобережжя наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. став її елітарний (дворянський) характер, зумовлений посередництвом російської імперської культури та вузькістю соціальної бази контактів.

Бібліографія

- Бовуа Д., *Шляхтич, кріпак, ревізир. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)*, переклад з французької Зої Борисюк, Інтел, Київ, 1996.
- Будзар М., *Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII – середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Галаганів*, «Київські історичні студії: науковий журнал» 2021, № 1 (12), С. 58-69; <http://10.28925/2524-0757.2021.17>.
- Гуржій О.І., Русанов Ю.А., *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії*, Інститут історії України НАН України, Київ, 2017.
- Єфанова С.О., Бакало Л.К., *Вплив західноєвропейської хореографічної культури на формування салонних танців в Україні (XIX – поч. XX ст.)*, «Вісник КНУКіМ. Серія «Мистецтвознавство» 2018, № 38, с. 126-142; <https://doi.org/10.31866/2410-1176.38.2018.141757>.
- Калакура О., *Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX століття* [в:] *Курасівські читання – 2005*. Наукові записки, випуск 30, книга 1, с. 173-186.
- Косовска К., *Домашнее воспитание и образование дворянских детей во второй половине XVIII – начале XIX вв. (на материале мемуарной литературы)* [в:] *Русское детство*, Księgarnia Akademicka, Краков, с. 97-98.
- Малек Э., *Единство в смехе. О некоторых аспектах польско-русских литературных связей XVII-XIX в.* [в:] *Культурные связи России и Польши в XI-XX вв.*, УРСС, Москва, 1998, с. 84-102.
- Мацузато К., *Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века*, «Ab Imperio» 2000, № 1, с. 123-144; <https://muse.jhu.edu/article/538269>.
- Озимовська А.В., *Історіографія польських музикантів-педагогів на Поділлі*, «Педагогічний дискурс» 2013, випуск 15, с.489-496; http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_100.
- Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*, ред.: І. Патор, НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2019.
- Свербигуз В., *Старосвітське панство*, Studio Literka, Варшава, 1999.
- Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.*, ред.: В. Тельвак, Л. Лазурко та П. Серженга, Видавничий дім «Гельветика», Херсон, 2019.
- Старицький М., *Твори в шести томах*, Дніпро, Київ, 1990, т. 6. Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи.
- Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.)*, Видавництво «Плай», Івано-Франківськ, 1997.
- Цорн А.Я., *Грамматика танцевального искусства и хореографии*, Планета музики, Санкт-Петербург, 2011, 2-е изд.
- Яковлев Н.Н., *Новый салонный танец «Краковяк»* Издательство Северная лира, Санкт-Петербург, 1904.

Кирило Мелекесцев

ORCID 0000-0003-4931-9576

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

k.melekestsev@donnu.edu.ua

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Анотація. У цій роботі, поєднуючи огляд літератури та висвітлення новітніх джерел з українсько-польських відносин, іде пошук відповідей на питання: чи існували попередні роботи з інформаційного протистояння в контексті сучасних українсько-польських відносин; як виокремити аспекти відносин, які стосувалися «технічної» сторони інформаційного протистояння; описати, яке саме було місце історичного дискурсу в сучасних українсько-польських відносинах у вимірі «гуманітарної» сторони інформаційного протистояння. Розглядається здебільшого література українського та польського походження, як така, що націлена на внутрішню аудиторію, так і націлена на зовнішню (англомовні статті), виявлені відмінності її від американського трактування ключових елементів інформаційного протистояння. Щодо джерел, то це законодавчі акти (міжнародні угоди, що були ратифіковані парламентами країн), діловодна документація щодо їх втілення, а також матеріали ЗМІ. Частина з цих джерел детально розглядалась у попередньому монографічному дослідженні автора, на яке подається посилання. За результатами вивчення джерел виділені варті уваги аспекти відносин України та Республіки Польща, що суміжні як з технічною, так і з історичною стороною інформаційного протистояння. В першому випадку це стосується угод про співпрацю в обміні інформацією, розвитку інфраструктури з інформатики, новітніх комунікацій. В другому випадку ми маємо як приклади співпраці (форуми істориків, президентська риторика), так і приклади конфліктів (рішення Сейму, перехід до «дружньо-критичної» позиції за секретними „Тезами” 2008 р.). Як показують джерела, інформаційна політика держави ніколи не «зупиняється», тож захист своїх інтересів завжди стоїть у державного керівництва на першому місці. Врешті, необхідність захищати власний інфопростір та підтримувати лояльність, патріотизм населення, спричиняє інформаційне протистояння навіть між дружніми країнами.

Ключові слова: інформаційне протистояння, історія України, історія Польщі, історична пам'ять, кібервійна, комунікації, політика пам'яті, історична політика

INFORMATION WARFARE AND HISTORICAL DISCOURSE IN THE CONTEMPORARY UKRAINIAN-POLISH RELATIONS

Abstract: This work combines a review of the literature and the coverage of the latest sources on Ukrainian-Polish relations in the search for answers to certain questions: whether there were previous works on information warfare in the context of the contemporary Ukrainian-Polish relations; how can one single out the aspects of the relationship that were related to the «technical» side of information warfare; whether one can describe exactly what was the place of historical discourse in the contemporary Ukrainian-Polish relations in terms of the «human studies» side of the information warfare research. Literature of Ukrainian and Polish origin is considered, both the one aimed at an internal audience, and the one aimed at an external audience (English-language articles), with notes on said works' differences from American authors' interpretation of the core elements of information warfare. As for the sources, these are legislative acts (international agreements ratified by the parliaments of countries), administrative documentation regarding the implementation of said acts, as well as materials from the media. Some of these sources were discussed in detail in the author's previous monographic study, which is referenced. According to the results of the study of the sources, the work highlights noteworthy aspects of the relations between Ukraine and the Republic of Poland, which are related to both the technical and the historical side of the information warfare. In the first case, it concerns agreements on cooperation in the exchange of information, the development of IT infrastructure, and modern communications systems. In the second case, we have examples of both cooperation (forums of historians, presidential rhetoric)

and conflicts (decisions of the Sejm, transition to a «friendly-critical» position based on the classified „Theses” of 2008). As the sources show, the information policy of the state never «stops», so the protection of its interests is always in the first place for the state actors. The need to protect one's own information space and maintain the loyalty and patriotism of the population causes information confrontation even between friendly countries.

Key words: information warfare, history of Ukraine, history of Poland, historical memory, cyberwarfare, communications, politics of memory, history policy

WOJNA INFORMACYJNA I DYSKURS HISTORYCZNY WE WSPÓŁCZESNYCH STOSUNKACH UKRAIŃSKO-POLSKICH

Adnotacja: W niniejszej pracy, łączącej przegląd literatury i omówienie najnowszych źródeł dotyczących stosunków ukraińsko-polskich, poszukiwano odpowiedzi na pytania: czy istniały wcześniejsze prace dotyczące konfrontacji informacyjnej w kontekście współczesnych stosunków ukraińsko-polskich; jak wyróżnić te aspekty relacji, które były związane z „techniczną” stroną konfrontacji informacyjnej; opisać, jakie dokładnie miejsce zajmował dyskurs historyczny we współczesnych stosunkach ukraińsko-polskich pod kątem „humanitarnej” strony konfrontacji informacyjnej. Uwzględniono literaturę pochodzenia ukraińskiego i polskiego, zarówno skierowaną do odbiorców wewnętrznych, jak i zewnętrznych (artykuły anglojęzyczne), oraz ujawniono jej różnice w stosunku do amerykańskiej interpretacji kluczowych elementów konfrontacji informacyjnej. Jeśli chodzi o źródła, to są to akty ustawodawcze (umowy międzynarodowe ratyfikowane przez parlamenty państw), dokumentacja urzędnicza dotycząca ich wykonania, a także materiały medialne. Niektóre z tych źródeł zostały szczegółowo omówione w poprzednim opracowaniu monograficznym autora, do którego odsyłam. Zgodnie z wynikami badań źródeł, zwraca się uwagę na godne uwagi aspekty stosunków między Ukrainą a Rzeczpospolitą Polską, które dotyczą zarówno technicznej, jak i historycznej strony konfrontacji informacyjnej. W pierwszym przypadku dotyczy to porozumień o współpracy w zakresie wymiany informacji, rozwoju infrastruktury informatycznej oraz najnowszej komunikacji. W drugim przypadku mamy zarówno przykłady współpracy (fora historyków, prezydencka retoryka), jak i przykłady konfliktów (decyzje Sejmu, przejście do stanowiska „przyjazno-krytycznego” w oparciu o tajne „Tezy” z 2008 roku). Według źródeł polityka informacyjna państwa nigdy się nie „ustaje”, więc ochrona jego interesów jest zawsze na pierwszym miejscu dla kierownictwa państwa. W końcu potrzeba ochrony własnej przestrzeni informacyjnej oraz zachowania lojalności i patriotyzmu ludności powoduje konfrontację informacyjną nawet pomiędzy zaprzyjaźnionymi państwami.

Słowa kluczowe: wojna informacyjna, historia Ukrainy, historia Polski, pamięć historyczna, wojna cybernetyczna, komunikacja, polityka pamięci, polityka historyczna

У політичний дискурс ХХІ ст. увійшла фраза «інформаційна війна», яка нерідко зустрічається у сучасних обговореннях політичної ситуації у світі, описуючи вкрай різноманітні тактики, що стосуються різних аспектів життя країн, – серед них й дискурсу з історії. Однак у пошуку конкретної дефініції та походження виділяються дві дуже різних групи характеристик «інформаційної війни»: технічно-кібернетичні (розгляд інформації в математичному полі, її значення для ключової інфраструктури та окремих систем) та історико-психологічні (розгляд інформації в призмі пропаганди та її впливів на людей, їхні думки, поведінку, дискурс у суспільстві).

Крім того, «інформаційних війн», тобто гіпотетичних тривалих конфліктів, в яких інформаційні операції завдавали б шкоди на рівні конвенційної війни за кількістю жертв та якісними змінами політичної ситуації, поки що не існувало в історії. Слід казати саме про інформаційне протистояння, яке може готувати ситуацію до часу конвенційної війни, або супроводжувати конвенційні воєнні дії. Інформаційна політика є невід’ємною складовою функціонування держави, тому інформаційні операції можуть здійснюватися й у мирний час. Проте саме конвенційна війна особливо актуалізує інтерес людей до питань інформації, ставить виклик перед людьми щодо бажання вишукати правду (підсвідомо бажає також знайти «свою» правду, яка б відповідала світогляду, цінностям, когнітивній упередженості пошукача). Це й актуалізує зацікавлення поняттями про інформаційні операції. Саме сукупність інформаційних операцій (як з боку державних, так і недержавних акторів міжнародних відносин), які сприяють підготовці, обґрунтуванню та проведенню воєнних дій варто називати інформаційним протистоянням. Така дефініція відповідає й західному дис-

курсу з теми: «information warfare», а не «information war», екстраполюючи з тези Дж. Гріна про «cyberwar» та з теорії інформаційного протистояння Р. Шапранські¹.

З огляду на вищевказані нотатки щодо термінології, постають завдання: визначити, чи існували попередні роботи з інформаційного протистояння в контексті сучасних українсько-польських відносин; виокремити аспекти відносин, які стосувалися «технічної» сторони інформаційного протистояння; описати, яке саме було місце історичного дискурсу в сучасних українсько-польських відносинах у вимірі «гуманітарної» сторони інформаційного протистояння.

Серед робіт, у яких розкривалися окремі аспекти інформаційного протистояння у відносинах України та Республіки Польща, здебільшого поширено вивчення «гуманітарної» сторони. Аналітичне дослідження Я. Турчин 2012 р. про популяризацію в Польщі символів «помаранчевої революції» на кінець 2005 р. розвиток «помаранчевого бренду» призупинився, через відсутність власної інформаційної стратегії та інформаційна війна між вчорашніми союзниками з «помаранчевого табору»². Не дивлячись на це, дослідниця вказувала на існування «м'якої сили» України у Польщі. У статті 2016 р. С. Троян та А. Киридон, розглядаючи «трикутник» Україна–Польща–Московщина (який також зазначався як важливий для розуміння суті відносин в попередніх роботах А. Киридон), зазначили про актуалізацію в сучасному інформаційному полі проблем історичної пам'яті, болісних сторінок історичного минулого для суспільного і державного простору Центрально-Східної Європи та характерний «поліваріативний характер інформаційного протистояння»³.

Вищезгаданими українськими дослідниками розглядався міжнародний науковий проєкт під керівництвом А. Еткінда *Memory at War: Cultural Dynamics in Poland, Russia and Ukraine*, який об'єднав дослідження «гуманітарної» та «технічної» сторони інформаційного протистояння у попередньо описаному «трикутнику» на сході Європи⁴. Окремий інтерес становить суб-проєкт Е. Руттен, де розглянуто «соціальні мережі, чий читачі опиняються у світі цифрових війн, де правлять альтернативні історії та різноманітні версії пам'яті змагаються за контроль»⁵.

Соціальні мережі також стали об'єктом інтересу для польських і українських дослідників, особливо в контексті агресії Москви у 2022 р. У роботі доктора А. Козловського розглядають форми, тактики, методики дезінформації польського населення щодо війни Москви проти України, демонструється, що московський інформаційний вплив існує і діє поза межами російськомовного та англomовного дискурсів у мережі Інтернет. Особливо небезпечними можливими результатами дезінформації дослідник визначив посилення негативного ставлення поляків до української меншини у Польщі та українських біженців⁶. Щодо українських робіт, слід згадати аналітичне дослідження Центру стратегічних комунікацій *Poland in the Information War against Russia: What Polish Online Media Are Saying About Ukraine*, в якому за допомогою штучного інтелекту проаналізовані зміни в динаміці публікацій про Україну в польських онлайн-ЗМІ 2022 р., зазначено фокусування польських медій на ролі ЄС та США, значенні Москви як «найбільшої загрози», згадки про «варварство», поразки та погане планування московських воєначальників⁷.

¹ К. І. Мелекесцев, Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць*. Випуск XXXVIII. Херсон: ХДУ, 2022. С. 67–68.

² Я. Турчин, «М'яка сила» України в Польщі: особливості та механізми реалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр.* Львів, 2012. Вип. 24. С. 123.

³ С. Троян, А. Киридон, «Війни пам'ятей» у вимірі інформаційного протистояння. *Україна–Європа–Світ*. 2016. Вип. 18. С. 40, 44.

⁴ Memory at War: Cultural Dynamics in Poland, Russia and Ukraine. URL: <https://heranet.info/projects/hera-i-cultural-dynamics-inheritance-and-identity/memory-at-war-cultural-dynamics-in-poland-russia-and-ukraine/>

⁵ E. Rutten. Web Wars: Digital Diasporas and the Language of Memory. *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*, No. 4, 2010. P. 172.

⁶ A. Kozłowski. Disinformation in Poland on the war in Ukraine. *Pulaski Policy Paper*, no 9(2022) June 1, 2022.

⁷ Poland in the Information War against Russia... URL: <https://spravdi.gov.ua/en/poland-in-the-information-war-against-russia-what-polish-online-media-are-saying-about-ukraine/>

З «технічної» сторони розглядає інформацію в контексті польсько-українських відносин за фінансування Данської ради у справах біженців, де конкретно аналізується інформація про міграційні процеси через агресію Москви проти України у варшавських джерелах з метою ідентифікації проблем з нелегальними перевезеннями людей (500 опитувань громадян України та 100 опитувань групи громадян третіх країн, які мігрували з України до Варшави)⁸. Як «технічні», так і «гуманітарні» питання інформаційної безпеки розкрито українським дослідником з Маріупольського державного університету П. Катериничем у компаративному аналізі 2022 р., де зазначена більша уразність української доктрини щодо інфопростору, характерна їй демагогія, нестача конкретних рекомендацій щодо захисту інфополя⁹.

Врешті, більшої уваги з боку українських і польських дослідників отримала саме «гуманітарна» складова інформаційного протистояння (питання пропаганди та боротьби з нею, серед іншого й у царині «війн пам'яті», історичної політики). Це актуалізує потребу натовість характеризувати «технічну» складову польсько-українського співробітництва з питань інформації та виділити ключові моменти співпраці. У процесі розгляду українсько-польських угод початку XXI ст. постали такі напрями: обмін секретними даними, співробітництво в налагодженні інформаційної інфраструктури та новітніх комунікацій, стандартизація у сфері інформатики.

Велике значення для співпраці мали угоди 2001–2003 рр. про обмін інформацією між міністерствами у фінансовій галузі, про міжурядовий обмін секретною інформацією. Ці документи свідчать про те, що історія співпраці першого десятиліття незалежності логічно спричинила досягнення високого рівня довіри у відносинах України та Польщі. За словами Є. Козакевича, Польща поставила за мету створення двосторонніх інструментів співробітництва, які б полегшили Україні шлях до європейських інституцій¹⁰. Така політика спрацювала – у 2002 р., коли Л. Кучма наголосив на європейському виборі країни¹¹.

Досвід польської сторони в галузі інформації зацікавив представників Кабінету міністрів України для імплементації «стандартизаційних» положень «Плану дій Україна – ЄС» (2005–2007 рр.). Справа в тому, що серед договорів України і Польщі періоду 2005–2007 рр. вагома частина міжурядових та міжвідомчих угод була пов'язана з використанням польського досвіду реформ заради наближення до вимог ЄС. Наприклад, у сфері інформатизації сторони започаткували проведення спільних засідань між представниками міністерств задля «забезпечення охорони авторських і суміжних прав згідно зі стандартами, визначеними Європейським Союзом»¹².

Задля реалізації угоди, Національна комісія з питань регулювання зв'язку України та Офіс з електронних комунікацій Республіки Польща щорічно реалізовували спільні програми двостороннього співробітництва з метою регулювання ринку електронних комунікацій. Із польською допомогою українські органи регулювання у сфері зв'язку активізували залучення найкращих практик європейських країн до розвитку українського ринку¹³. У 2006 р. в межах програми взаємодопомоги відбулися два семінари цих організацій спільно із Антимонопольним комітетом України. Особливу увагу українські фахівці приділили вивченню регуляторних підходів в країнах ЄС, забезпеченню універсальної послуги та IP-телефонії відповідно до європейських директив. Коментуючи результати співпраці, Голова Антимонопольного комітету України О. Костусев зазначив,

⁸ Danish Refugee Council. Data collection in Warsaw (Poland) in the context of the Ukrainian war. URL: <https://reliefweb.int/job/3904562/data-collection-warsaw-poland-context-ukrainian-war>

⁹ P. Katerynych, Comparative analysis of the information security environment in Ukraine and Poland (survey of journalists and editors). *Communication & Society*, 35(4), 2022. P. 49.

¹⁰ Є. Козакевич, Рухаємося у доброму і бажаному напрямі. *Політика і час*. 1995. № 4. С. 21.

¹¹ Європейський вибір. *Послання Президента до Верховної Ради України*. Київ: Преса України, 2002. С. 6.

¹² Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері інформатизації. *Офіційний вісник України*. 12 жовтня 2010. № 74. С. 210.

¹³ Прискорення євроінтеграційних процесів через партнерські програми регуляторів. URL: <http://www.nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=99&id=154&language=uk>

що польські рекомендації прискорили завершення побудови ефективної моделі регулювання ринків телекомунікаційних послуг в Україні. На думку посадовця, це «сприяло інтеграції України до Європейського Союзу»¹⁴. Питань спільного досягнення Україною і Польщею стандартів ЄС також стосувалося співробітництво у сфері телекомунікацій і поштового зв'язку. Відповідна угода відкрила можливості до передачі Польщею різної інформації стосовно існування економіки у складі СОТ українській стороні¹⁵.

Вивчення українськими фахівцями європейського досвіду сприяло розвитку провідних українських операторів мобільного зв'язку. Наприклад, компанії УМС та «Київстар» почали тестування першої в Україні мережі високошвидкісного бездротового Інтернету. Українсько-польські консультації позитивно вплинули на позицію українського уряду, і три роки прискорених економічних реформ дали результат: врешті-решт Україна та ЄС врегулювали питання експортних мит, відкривши Україні шлях до Світової організації торгівлі¹⁶.

Інформаційне протистояння в його «гуманітарній», психологічній частині стосується українсько-польських відносин не лише контексту московсько-української війни. Елемент інформаційного протистояння, який стосується історичних наративів у двох країнах, але при цьому використовувався з метою досягти геополітичних дивідендів. Йдеться про секретні «Тези про політику Польщі щодо Росії і України» від 2008 р., де зазначалася потреба «дружньо-критичних» відносин з Україною, проголошувалося: «Навіть не згадуючи величезні економічні інтереси Польщі в Росії, що стосується не тільки енергетичного сектора, який відіграє важливу роль у відносинах Польщі з Росією та Європою, а також взаємних культурних і інтелектуальних інтересів, слід зазначити, що активний діалог з Росією має велике політичне значення для Польщі». Відповідне дипломатичне напруження у 2009 р. з приводу вимог перегляду позиції України стосовно певних подій історії був не лише демонстрацією Польщею «політики сили», а частиною нової доктрини зовнішньої політики, яка мала намір збільшити польський вплив у Москві за рахунок України¹⁷.

Протягом періоду 2009–2013 рр. викристалізувалися критичні претензії польської сторони, які Сейм Республіки Польща оформив у 2013 р. на офіційному рівні. Українське керівництво сподівалося, що його «нейтральна» позиція буде розцінена як прагматика та здатність до примирення. На практиці ж Польща отримала ініціативу щодо вимог до України, від яких залежало майбутнє партнерства. Історичний контекст довгого співіснування України та Польщі давав знати про проблемні моменти сучасних українсько-польських відносин¹⁸.

Загострення проблем українсько-польських відносин спонукало сторони до спроб їхнього вирішення. Повчальними стали дискусії навколо історичної пам'яті (2010–2013 рр.) та ініціатива науковців Інституту національної пам'яті Республіки Польща та Українського інституту національної пам'яті (2015 р.) у пошуку перетину позицій з питань національної пам'яті. Вони стали основою якісно нового співробітництва, закріплення «позиції примирення» українців і поляків. Окрім необхідності розроблення наукових питань, відновлення такого діалогу між дослідниками за участі державних інституцій (УІНП та ІПН) пояснюється й змінами у внутрішньополітичній ситуації в країнах. У 2014–2015 рр. в обох країнах до влади прийшли сили, які у передвиборчих кампаніях робили акцент на патріотизмі. Попри компромісну президентську риторику, парламенти країн ухвалили законодавство, яке стосувалося найбільш «гарячих» питань історії. Перед

¹⁴ Триває співпраця України і Польщі в галузі телекомунікацій. *Кабінет Міністрів України*. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/publish/article?art_id=54615615

¹⁵ Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері телекомунікацій і поштового зв'язку. *Офіційний вісник України*. 14 грудня 2007. № 92. С. 201.

¹⁶ WTO welcomes Ukraine as a new member. *World Trade Organization*. URL: https://www.wto.org/english/news_e/pres08_e/pr511_e.htm

¹⁷ К.І. Мелекесцев, О.М. Бут, *Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції*: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 200 с. С. 93–95.

¹⁸ Ibidem, с. 119.

істориками постало завдання: повернути проблему в наукове русло, налагодити зв'язок дослідників із органами державної влади. Не є випадковістю, що переговори про відновлення спільних форумів УІНП та ПІНП почали вести у 2014 р., після перемоги Революції гідності. Розсекречення архівів спецслужб колишнього СРСР в Україні уможливило відкриття науковцями нового масиву фактичного матеріалу стосовно питань історії України і Польщі, особливо репресій проти поляків. Основною темою було визначено період 1939–1947 рр., пов'язаний із найзапеклішими дискусіями істориків стосовно Волинської трагедії, Операції «Вісла», Другої світової війни. Дискусію викликала вживана термінологія щодо трактування Волинської трагедії. Про це на першому засіданні форуму йшлося у наступних доповідях: «Огляд польських досліджень з польсько-українських відносин 1939–1947 рр.» (доповідач професор Я. Пісулінський) та «Інвентар проблем спільної історії XX ст.» (доповідач професор Л. Зашкільняк). Проте засідання форуму припинилися у 2018 р., у зв'язку з ухваленням у Польщі закону про кримінальну відповідальність за заперечення злочинності дій українських націоналістів у 1925–1950 рр., з протестом проти чого виступили в УІНП, вбачаючи в цьому загрозу для українських учасників форуму. Проте факт того, що відбулося п'ять засідань за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», які спонукали до організації нових конференцій, виставок, обмінів матеріалами свідчить про результативність цих ініціатив¹⁹.

Таким чином, більшість досліджень, як українських, так і польських, розглядаючи концепт інформаційного протистояння в контексті українсько-польських відносин приділяють найбільшу увагу гуманітарному, психологічно-історичному аспекту (що відрізняє їх від американських дослідників, для яких це поняття відповідає в першу чергу протистоянню в кібернетичній сфері). При цьому, найбільший інтерес дослідників викликала тема супротиву України та Польщі московським інформаційним впливам. Між тим, існують варті уваги аспекти відносин України та Республіки Польща, що суміжні як з технічною, так і з історичною стороною інформаційного протистояння. В першому випадку це стосується угод про співпрацю в обміні інформацією, розвитку інфраструктури з інформатики, новітніх комунікацій. В другому випадку ми маємо як приклади співпраці (форуми істориків, президентська риторика), так і приклади конфліктів (рішення Сейму, перехід до «дружньо-критичної» позиції за секретними «Тезами» 2008 р.). Причини наявності таких моментів у тому, що інформаційна політика держави ніколи не «зупиняється», тож захист своїх інтересів завжди стоїть у державного керівництва на першому місці. Це спричиняє інформаційні конфлікти навіть у таких відносно дружніх сусідів як Польща й Україна.

Список джерел та літератури

Danish Refugee Council. Data collection in Warsaw (Poland) in the context of the Ukrainian war. 8 November 2022. *ReliefWeb*. OCHA. URL: <https://reliefweb.int/job/3904562/data-collection-warsaw-poland-context-ukrainian-war>

Katerynych P. Comparative analysis of the information security environment in Ukraine and Poland (survey of journalists and editors). *Communication & Society*, 35(4), 2022. PP. 37–53.

Kozłowski A. Disinformation in Poland on the war in Ukraine. *Pulaski Policy Paper*, no 9(2022) June 1, 2022. URL: https://pulaski.pl/wp-content/uploads/2022/06/Pulaski_Policy_Paper_No_9_2022_EN.pdf

Memory at War: Cultural Dynamics in Poland, Russia and Ukraine. *HERA Network*. URL: <https://heranet.info/projects/hera-i-cultural-dynamics-inheritance-and-identity/memory-at-war-cultural-dynamics-in-poland-russia-and-ukraine/>

Poland in the Information War against Russia: What Polish Online Media Are Saying About Ukraine. *Centre for strategic communication*. 1 August 2022. URL: <https://spravdi.gov.ua/en/poland-in-the-information-war-against-russia-what-polish-online-media-are-saying-about-ukraine/>

¹⁹ К.І. Мелекесцев, О.М. Бут, *Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції*: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 200 с. С. 115–116.

Rutten E. Web Wars: Digital Diasporas and the Language of Memory. *Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European New Media*, Issue 4 War, Conflict and Commemoration in the Age of Digital Reproduction, 2010. PP. 171–176

WTO welcomes Ukraine as a new member. *World Trade Organization*. URL: https://www.wto.org/english/news_e/pres08_e/pr511_e.htm

Європейський вибір: Виступ Президента України Л. Д. Кучми у Верховній Раді України 18 червня 2002 р. *Послання Президента до Верховної Ради України*. Київ: Преса України, 2002. 94 с.

Козакевич Є. Рухаємося у доброму і бажаному напрямі. *Політика і час*. 1995. № 4. С. 21–26.

Мелекесцев К. І., Бут О. М. *Україна та Республіка Польща: еволюція від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції*: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 200 с.

Мелекесцев К. І. Про трактування інформаційної війни: від технічно-кібернетичної до історико-психологічної парадигми. *Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць*. Випуск XXXVIII. Херсон: ХДУ, 2022. 110 с. С. 62–68.

Прискорення євроінтеграційних процесів через партнерські програми регуляторів. *Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації*. URL: <http://www.nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=99&id=154&language=uk>

Триває співпраця України і Польщі в галузі телекомунікацій. *Кабінет Міністрів України*. URL: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/publish/article?art_id=54615615

Троян С., Киридон А. "Війни пам'ятей" у вимірі інформаційного протистояння. *Україна–Європа–Світ*. 2016. Вип. 18: Присвячено 150-річчю від дня народження М. Грушевського. С. 40–45.

Турчин Я. «М'яка сила» України в Польщі: особливості та механізми реалізації. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку: зб. наук. пр.* Львів, 2012. Вип. 24. С. 119–125.

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері телекомунікацій і поштового зв'язку. *Офіційний вісник України*. 14 грудня 2007. № 92. С. 201.

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у сфері інформатизації. *Офіційний вісник України*. 12 жовтня 2010. № 74. С. 210.

Наталя Міщанчук

ORCID 0000-0002-4145-4768

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, аспірантка
проспект Гагаріна 72, м. Дніпро, Україна, 49010

natalia.myschanchuk111@gmail.com

ТВОРЧІ КОНТАКТИ МИКОЛИ ЛИСЕНКА В ПОЛЬСЬКОМУ КУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

Анотація. Процеси формування української та польської модерних націй спонукали інтелектуалів другої половини XIX ст. до інтенсивної праці над оформленням національних проєктів, пошуком легітимного шляху до їх реалізації в умовах бездержавності. Розвиток національної ідеї та національної політики посилював почергове домінування тенденцій зближення і конфронтації між двома народами, яке наклало свій відбиток на характер інтелектуальних контактів польської та української культурних еліт. У статті досліджується мережа творчих комунікацій відомого українського композитора, диригента, фольклориста, педагога Миколи Лисенка у польському культурно-інтелектуальному просторі. На підставі широкої джерельної бази, представленої епістолярними матеріалами, щоденниками, спогадами сучасників, мистецькими оглядами концертно-хорової діяльності митця, визначено основні напрямки творчих контактів М. Лисенка з представниками польської культурної інтелігенції. Особливу увагу звернено на вплив мікросередовища Київського університету на формування польських симпатій композитора. Детально розглянуто композиторські, виконавські, диригентські, наукові, видавничі взаємини митця у польському культурному просторі. Проаналізовано міжособистісні комунікації М. Лисенка з А. Міцкевичем, Т. Падурою, Т. Венявським, А. Коціпінським, А. Зарембою, І. Зілінським, М. Менцинським та іншими провідними діячами польської культури та науки. 8. Показано внесок українського інтелектуала у популяризацію польської музичної традиції в українському суспільстві. Зроблено висновок про значну роль польських контактів у житті та творчій діяльності М. Лисенка, гармонічне поєднання його чіткої патріотичної позиції та відкритості до професійних комунікацій з представниками культурної еліти інших народів.

Ключові слова: польсько-українська культурна взаємодія, мистецькі взаємини, польські мотиви, мережа інтелектуальних комунікацій, культурна еліта.

CREATIVE CONTACTS OF MYKOLA LYSENKO IN THE POLISH CULTURAL SPACE

Abstract. The processes of the formation of Ukrainian and Polish modern nations motivated the intellectuals of the second half of the 19th century to intensive work on the design of national projects, the search for a legitimate way to their implementation in conditions of statelessness. The development of the national idea and national policy strengthened the alternating dominance of the tendencies of rapprochement and confrontation between the two peoples, which left its mark on the character of the intellectual contacts of the Polish and Ukrainian cultural elites. The article examines the network of creative communications of the famous Ukrainian composer, conductor, folklorist, teacher Mykola Lysenko in the Polish cultural and intellectual space. On the basis of a wide source base represented by epistolary materials, diaries, memories of contemporaries, artistic reviews of the artist's concert and choral activities, the main directions of M. Lysenko's creative contacts with representatives of the Polish cultural intelligentsia are determined. Special attention is paid to the influence of the microenvironment of Kyiv University on the formation of the composer's Polish sympathies. The compositional, performing, conducting, scientific, and publishing relations of the artist in the Polish cultural space are examined in detail. The interpersonal communications of M. Lysenko with A. Mickiewicz, T. Padura, T. Wieniawski, A. Kotsipinski, A. Zaremba, I. Zylinski, M. Mencynski and other leading figures of Polish culture and science were analyzed. The contribution of the Ukrainian intellectual to the popularization of the Polish musical tradition in Ukrainian society is shown. A conclusion was made about the significant role of Polish contacts in the life and creative activity of M. Lysenko, a harmonious combination of his clear patriotic position and openness to professional communications with representatives of the cultural elite of other nations.

Key words: Polish-Ukrainian cultural interaction, artistic relations, Polish motifs, network of intellectual communications, cultural elite.

KONTAKTY TWÓRCZE MYKOŁY ŁYSENKI W POLSKIEJ PRZESTRZENI KULTUROWEJ

Adnotacja. *Procesy kształtowania się nowoczesnego narodu ukraińskiego i polskiego motywowały intelektualistów drugiej połowy XIX wieku do intensywnych prac nad projektowaniem projektów narodowych, poszukiwaniem legalnego sposobu ich realizacji w warunkach bezpaństwowości. Rozwój idei narodowej i polityki narodowej wzmocnił naprzemienną dominację tendencji zbliżenia i konfrontacji obu narodów, co odcisnęło swoje piętno na charakterze kontaktów intelektualnych polskiej i ukraińskiej elity kulturalnej. Artykuł analizuje sieć komunikacji twórczej słynnego ukraińskiego kompozytora, dyrygenta, folklorysty, pedagoga Mykoły Łysenki w polskiej przestrzeni kulturowej i intelektualnej. Na podstawie obszernej bazy źródłowej reprezentowanej przez materiały epistolarne, pamiętniki, wspomnienia współczesnych, artystyczne recenzje koncertów i działalności chóralnej artysty, określa się główne kierunki kontaktów twórczych M. Łysenki z przedstawicielami polskiej inteligencji kulturalnej. Szczególną uwagę zwrócono na wpływ mikrośrodowiska Uniwersytetu Kijowskiego na kształtowanie się polskich sympatii kompozytora. Szczegółowo zbadano relacje kompozytorskie, wykonawcze, dyrygenckie, naukowe i wydawnicze artysty w polskiej przestrzeni kulturowej. Przeanalizowano kontakty interpersonalne M. Łysenki z A. Mickiewiczem, T. Padurą, T. Weniawskim, A. Kotsipińskim, A. Zarembą, I. Żylińskim, M. Menczyńskim i innymi czołowymi postaciami polskiej kultury i nauki. Ukazano wkład ukraińskiego intelektualisty w popularyzację polskiej tradycji muzycznej w społeczeństwie ukraińskim. Stwierdzono istotną rolę kontaktów polskich w życiu i działalności twórczej M. Łysenki, harmonijne połączenie jego wyrażonego patriotyzmu i otwartości na kontakty zawodowe z przedstawicielami elity kulturalnej innych narodów.*

Słowa kluczowe: *polsko-ukraińskie interakcje kulturowe, relacje artystyczne, motywy polskie, sieć komunikacji intelektualnej, elita kulturalna.*

Процеси формування української та польської модерних націй, тісно пов'язаних спільним історичним підґрунтям, тривалими політичними, соціально-економічними та культурними взаєминами, спонукали інтелектуалів другої половини XIX ст. до інтенсивної праці над оформленням національних проєктів, пошуком легітимного шляху до їх реалізації в умовах бездержавності. Основною проблемою тогочасного націєтворення і українців, і поляків був пошук етнонаціональних ідентантів, які послужили б базою їхніх національних намірів¹.

Відсутність власної державності, спільне перебування у складі імперських утворень Росії та Австро-Угорщини, «змагальний» характер національних устремлінь українців і поляків посилювали почергове домінування тенденцій зближення і конфронтації, які склалися у стосунках між двома народами протягом багатьох століть². Так, у першій половині XIX ст. відчувалася спільність інтересів українців і поляків у протистоянні російській та австрійській імперській владі, а польський визвольний рух мав значний вплив на формування національної свідомості українського народу. В цей період яскраво виявилася зближення двох культур, тісні контакти української і польської інтелігенції. Проте подальший розвиток національної ідеї та національної політики, кінцевою метою якої було здобуття державної незалежності, послідовно приводив до загострення конфронтації між двома народами, особливо помітної наприкінці XIX ст. Така конфронтація наклала відбиток на розвиток їх культурних зв'язків.

Суперечливе ставлення багатьох українців до гострого в ті часи «польського питання» та до польської культури відбилося і у свідомості відомого композитора, диригента, фольклориста, педагога, громадського діяча Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912), спонукаючи його, з одного боку, до штучного відмежовування від польських впливів, а з іншого, – до глибокого зацікавлення польськими культурними досягненнями і прагнення вчитися на їх кращих зразках.

Постать українського інтелектуала неодноразово потрапляла у поле зору вітчизняних музикознавців, які відзначали його вагомий внесок у формування національної

¹ Ю.П. Присяжнюк, С.О. Шамара, Ю.В. Ігнатенко, *Польські «сліди» українського народолюбства на зламі 1850-1860-х рр.*, «Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» 2015, № 29(362), с. 106.

² Р.А. Сулім, М. Лисенко і Ф. Шопен у контексті українсько-польських культурних зв'язків: Автореф. дис. канд. мистецтвознав.: 17.00.01, Національна музична академія України імені П.І. Чайковського, Київ 1999, с. 8.

музичної традиції, української культури та національної ідентичності³. Значна увага дослідників приділялася вивченню культурних контактів М. Лисенка з представниками слов'янської, переважно російської⁴, інтелігенції. Разом з тим у різні періоди вітчизняні та зарубіжні науковці зверталися до окремих аспектів інтелектуальних комунікацій композитора у чеському⁵, сербському⁶, хорватському⁷, болгарському⁸, польському⁹ культурному просторі. Однак, незважаючи на тривалу історію пошуків слов'янських культурних контактів митця, на сьогодні тема польських комунікацій, які займали значне місце у житті та творчій діяльності М. Лисенка, залишається недостатньо розробленою, потребуючи комплексного дослідження взаємозв'язків українського композитора з представниками польської інтелігенції. Тож своє завдання вбачаємо у реконструкції мережі творчих комунікацій М. Лисенка в польському культурно-інтелектуальному просторі.

Основу джерельної бази дослідження становлять епістолярні матеріали самого митця¹⁰, щоденники та спогади сучасників – провідних представників інтелектуальної еліти України другої половини XIX ст. – Олени Пчілки, М. Старицького, О. Русова, Б. Познанського, І. Зілінського та інші¹¹. Важливим джерелом виступають мистецькі огляди концертно-хорової діяльності митця, зокрема його слов'янських концертів, рецензії та відгуки на оригінальні твори композитора, розміщені на шпальтах тогочасних київських, харківських, полтавських, петербурзьких, львівських, краківських часописів¹².

³ В. Андрієвський, *Микола Лисенко (в соту річницю народження 1842-1912)*, Українське видавництво, Львів 1942; Л. Архимович і М. Гордійчук, *М. Лисенко. Життя і творчість*. 3-тє видання, доповнене, перероблене, Мистецтво, Київ 1952; Т.П. Булат, *Микола Лисенко*, Музична Україна, Київ 1973; Л. Кобилянський, *Микола Лисенко (біографічний нарис)*, Накладня Михайла Транька, Львів 1930; І. Коляда, Ю. Коляда, С. Вергун, *Микола Лисенко*, Фоліо, Харків 2018; Р. Скорульська, М. Чуєва, *Микола Лисенко. Дні і роки*, Музична Україна 2015.

⁴ Л. Архимович, *Лисенко і російська музична культура* [в:] *Російсько-українські мистецькі зв'язки: Збірник*, упоряд.: Ю. Костюк, АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Київ 1955, с. 100-113; *Глінка і Лисенко, «Радянська музика»* 1987, № 4, с. 20; А. Гозенпуд, *Лисенко і «Могучая кучка», «Советская музыка»* 1952, № 12, с. 62-67; А. Гозенпуд, *Н.В. Лисенко и русская музыкальная культура*, Музгиз, Москва 1954; М. Михайлов, *М. Лисенко і російські композитори, «Література і мистецтво»* 1954, 22 березня, с. 4; В. Лисенко, *М. Лисенко в Петербурзі: (З історії музичної культури)*, «Музика» 1978, № 3, с. 31; О. Лисенко, *М.В. Лисенко і російська музична культура, «Радянське мистецтво»* 1952, 19 березня; К. Масленникова, О. Лисенко, П.І. Чайковський у М. Лисенка, «П. Чайковський і Україна» 1990, Київ, с. 157-158.

⁵ Т. Булат, *Визнання: [М. Лисенко і слов'янство; 3 уривки листа до Л. Прохазки]*, «Музика» 1992, №2, с. 2-3; Людвік Куба про Україну: *Збірник статей, матеріали і дослідження з історії чехословацько-українських взаємин*, упоряд.: М. Мольнар, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ 1963.

⁶ М.В. Гуць, *Лисенко і пісенна культура народів Югославії* [в:] *Микола Лисенко – борець за народність і реалізм у мистецтві*, відп. ред.: М.П. Загайкевич, Наукова думка, Київ 1965, с. 146-171.

⁷ И. Ямпольский, *Кухач и Лисенко: (О творческих связях хорватского музыковеда Р. Кухача и украинского композитора Н. Лисенко)*, «Советская музыка» 1974, № 11, с. 115-118.

⁸ П. Атанасов, *Український композитор М.В. Лисенко і Болгарія, «Вітчизна»* 1958, № 11, с. 182-183.

⁹ «І мого світу прибуло...»: *Листування Миколи Лисенка і Модеста Менцинського*, передмова В. Головащенко, «Україна» 1989, № 25, с. 21-24.

¹⁰ *Микола Лисенко. Листи*, упорядкування, примітки та коментарі Остапа Лисенка, Мистецтво, Київ 1964.

¹¹ І. Зілінський, *Пам'яті Миколи Лисенка (З приводу 30-річчя його смерті)*, «Краківські вісті» 1942, 05-06 грудня; Б. Познанський, *Картини мого прощало*, «Киевская старина» 1892, № 2, с. 278-294; № 3, с. 439-457; № 4, с. 89-104; Олена Пчілка, *Микола Лисенко (спогади і думки)*, «Літературно-Науковий Вісник» 1913, кн. 1, с. 56-73, кн. 2, с. 235-254; О.О. Русов, *Щоденники та спогади*, упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., коментарі О.Я. Рахна, Десна Поліграф, Чернівці 2011, с. 265-281; М. Старицький, *Твори в шести томах*, Дніпро, Київ 1990, т. 6. Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи, с. 381-422.

¹² В. Василенко, *К юбилейному чествованию Н.В. Лисенка*, «Полтавский Вестник» 1903, № 75; [Вечори камерної музики (1-а серія), 7, 9, 14 жовтня у залі Реального училища]: [Анонси], «Киевлянин» 1896, № 271, 279, 283; *Вісті [Наш композитор народний п. Лисенко]*, «Правда» 1870, 6, с. 281; *Вісті [Великоруський співак п. Д.А. Славянський дав 26-го грудня в Празі концерт...]*, «Правда» 1868, № 1, с. 12; [Ц.Кюї], *Музыкальные заметки: Последняя концертная неделя. Концерты Лавронской и этнографично-славянский Лисенко*, «Санкт-Петербургские Ведомости» 1875, № 98; В. Левицький, *Закордонська Україна в 1881 році*, «Зоря» 1882, № 6, с. 89-91; *Літературні звістки [Опера Лисенка «Різдвяна ніч»]*, «Правда» 1874, № 3, с. 127; *Літературно-музикальний вечір в пользу лечебницы для приходящих 3 марта в Дворянском собрании: [Анонс-программа]*, «Киевлянин» 1870, № 26; *Концерты: [Концерт М. Лисенко 17 березня у залі 1-ї гімназії]: [Анонс-програма]*, «Киевлянин» 1870, № 33; *[Про виконавську манеру Лисенка-піаніста]*, «Музичний сезон» 1870, № 18; *[Про участь гімназиста Миколи Лисенка у благодійному концерті]*, «Харьковские губернские ведомости» 1857, № 51, с. 470-471; І. Франко, *[Рецензія на «Збірки народних пісень»]*, «Kurjer Lwowski» 1892, № 240; *Хроника, «Любитель»* 1861, № 40.

Творча діяльність Миколи Лисенка – людини високої ерудиції й енциклопедичних знань, що поєднувала в собі блискучу європейську освіту та гостре почуття національної свідомості – віддзеркалює бурхливу добу національно-визвольних рухів XIX ст., які охопивши всю Східну Європу, актуалізували питання збереження фольклору, розвитку національних мов, етнографії, історії, мистецтва. Ідея народності, швидко поширюючись серед слов'янських етносів, сприяла польсько-українській партнерській взаємодії, одним із позитивних виявів якої стала творча співпраця провідних представників національних культурних еліт.

Аналіз творчої діяльності М. Лисенка крізь призму польсько-української культурної взаємодії вказує на значний вплив мікросередовища Київського університету на формування «польських симпатій» митця. Варто зазначити, що перші поодинокі, переважно побутові, контакти з носіями польської культури, відносять нас до раннього дитинства композитора. Так, зі спогадів М. Старицького, який, рано осиротівши, виховувався у родині свого троюрідного брата Миколи Лисенка, довідуємося про польську гувернантку – Розалію Іванівну – яка, за наполяганням матері хлопчика займалася з ним французькою мовою та світським етикетом. Відомо також про захоплене ставлення пані Розалії до музики Ф. Шопена, яке передалося її юному вихованцю, що ще в гімназійні роки відзначався філігранним виконанням творів великого поляка¹³.

Проте справжнє «занурення» у польський культурний простір відбулося лише в другій половині 60-х років XIX ст., в часи навчання М. Лисенка у Київському університеті. Київ, як основний культурно-освітній центр Правобережжя, що ще в середині XIX ст. перетворився на осередок польської освіти й культури, справив на нього глибоке враження після переведення з Харківського університету. Студенти в польських костюмах, польська мова на вулицях, в театральних постановках, магазинах, ресторанах дивувала і бентежила колишнього харків'янина, викликаючи занепокоєння, що і університетські лекції доведеться слухати польською¹⁴. Однак дуже швидко перший скепсис змінюється захопленням від бурхливого київського музичного життя, яке завжди вабило юнака. У щоденнику його університетського приятеля О. Русова знаходимо схвальні відгуки на спільно відвідані концерти польських музикантів – А. Контського, Г. Венявського, С. Таборовського, які тоді гастролювали у Києві¹⁵. Та найбільшою перевагою нової *alma mater* стало бурхливе університетське життя, атмосфера, насичена національними ідеями, боротьбою студентських організацій, активною громадською діяльністю, у яку, за спогадами М. Старицького, вони поринали все більше¹⁶.

Студентське середовище, виступивши каталізатором ідейної еволюції М. Лисенка в українському напрямку, сформувало його особисті світоглядні установки, виражену патріотичну позицію. Саме на університетські роки припадає активна співпраця майбутнього композитора з членами Київської громади – «хлопоманами» В. Антоновичем, К. Михальчуком, Т. Рильським, Б. Познанським, П. Житецьким та ін. Етнічні поляки, які обрали шлях служіння українському народові, стали однодумцями митця на довгі роки. Вже у цей період за сприяння П. Житецького та П. Чубинського М. Лисенко долучається до етнографічних подорожей на Київщині та Полтавщині, в якості диригента бере участь у концертах, організованих громадівцями¹⁷.

Варто зазначити, що яскраво виражені українські симпатії, чітка патріотична позиція М. Лисенка ніколи не стояли на заваді професійної співпраці митця з представниками культурної інтелігенції інших етносів. Більше того, створена ним розгалужена мережа інтелектуальних комунікацій сприяла плідній культурній взаємодії, одним із прикладів якої є його творчі контакти у польському культурному просторі.

Аналіз мистецьких взаємин М. Лисенка у польському середовищі дозволяє деталізувати основні їх напрямки, а саме: композиторські, виконавські, диригентські, науко-

¹³ М. Старицький, *Твори в шести томах ...*, с. 386, 393.

¹⁴ Там само, с. 401.

¹⁵ О.О. Русов, *Щоденники та спогади...*, с. 270.

¹⁶ М. Старицький, *Твори в шести томах ...*, с. 405.

¹⁷ Олена Пчілка, *Микола Лисенко ...*, с. 68, 69.

ві, видавничі контакти тощо. Хронологічно першими формуються виконавські комунікації. До репертуару своїх фортепіанних концертів, починаючи зі студентських років, М. Лисенко традиційно включав твори відомого польського композитора Ф. Шопена. Полонез, мазурки, етюди, фантазії, алегро, концертне рондо авторства великого поляка зустрічаємо у концертних програмах як наприкінці 1860-х рр., так і на початку ХХ ст.¹⁸ Судячи з відгуків у пресі¹⁹, український піаніст виявив себе як чудовий інтерпретатор шопенівської творчості, здатний досягнути глибинний зміст його музики. До речі, інтерес М. Лисенка до музики польського композитора був особливим: ще під час навчання у Лейпцизі (1867-1869 рр.) він не втрачав жодної можливості познайомити з нею своїх консерваторських педагогів, прагнучи на прикладі Ф. Шопена змінити зверхне ставлення німецьких музикантів до слов'янської музичної традиції²⁰; а значно пізніше – вже з позицій власного педагогічного досвіду – опанування творів Ф. Шопена розглядав як важливий етап у становленні піаніста, що мало, на його думку, свідчити про високий рівень художньої зрілості²¹. Особисте знайомство пов'язувало М. Лисенка з польським композитором та скрипалем Г. Венявським, концерти якого в «Гевандхаусі» у Лейпцизі 1867 р. він відвідував²², та з подільськими композиторами польського походження А. Коціпінським та В. Зарембою.

Актуальним у той час ідеям слов'янської єдності відповідало включення М. Лисенком до хорових концертів польських народних мелодій у власному аранжуванні. З метою ознайомлення київської публіки з маловідомими слов'янськими мелодіями ще під час організації свого першого хорового концерту, він у листі до львівського композитора А. Вахнянина від 9 лютого 1870 р. звертається з проханням надіслати йому надруковані у Галичині збірки польських, словацьких, чеських, сербських та власне галицьких пісень²³. Насичена програма слов'янських етнографічних концертів, даних М. Лисенком 16 березня та 3 квітня 1875 р. у «Соляному містечку» в Петербурзі, де він перебував на навчання, поміж іншим включала «*Quodlibet*» («Вінок») з польських народних пісень «*Obleichi ja zaraп*» («Одягну я жупан»), «*A w Warszawie*» («А у Варшаві»), «*Podkryweczki dajcie ognia*» («Підківочки, дайте жару») у його власній обробці для чоловічого хору²⁴. Про серйозний художній підхід організаторів до своєї справи свідчить розміщення у концертній програмі повного перекладу тексту пісень, приміток до власних назв, прізвищ історичних осіб, зазначення жанру пісні та назви збірки, з якої її було взято²⁵.

Польські мотиви присутні і в оригінальних інструментальних творах українського композитора. Так, М. Лисенку належить авторство двох мазурок (1876, 1877 рр.), трьох полонезів (1875, 1877 р.) та експромту (1900 р.), аналізуючи які, музикознавці вказують на значний вплив творчої манери Ф. Шопена, що поєднується зі зверненням до українських фольклорних джерел²⁶. 1881 р. митець став першим українським інтерпретатором поезії А. Міцкевича, поклавши на музику слова його «*Милованки*», перекладені з польської М. Старицьким²⁷. Творча співпраця поєднує М. Лисенка і з Т. Падурою. Не зважаючи на досить скептичне ставлення композитора до представників «української школи» в польській літературі²⁸, він є автором музики до навіяної козацьким фольклором поезії Т. Падури «*Лірник*».

¹⁸ Микола Лисенко. Листи ..., с. 31, 58, 78, 97, 346.

¹⁹ Р.А. Сулім, М. Лисенко і Ф. Шопен ..., с. 14.

²⁰ Микола Лисенко. Листи ..., с. 28, 44, 54, 65-66.

²¹ Р.А. Сулім, М. Лисенко і Ф. Шопен ..., с. 14-15.

²² Микола Лисенко. Листи ..., с. 32.

²³ Там само, с. 105-106.

²⁴ Вінець: Збирнычок найлипших квартетов польских и руських, Коштом товариства «Лютня», Львів, 1885.

²⁵ Т. Булат, Микола Лисенко ..., с. 28.

²⁶ Р.А. Сулім, М. Лисенко і Ф. Шопен ..., с. 14.

²⁷ Т. Булат, Микола Лисенко ..., с. 49.

²⁸ Микола Лисенко. Листи ..., с. 197.

Органічним продовженням мистецьких комунікацій М. Лисенка у польському культурному просторі стали його наукові контакти у царині етнографії, музикознавства та мовознавства. Стійкий інтерес до вивчення фольклорної спадщини українського та інших слов'янських народів, підкріплений практичною потребою концертно-хорової діяльності, часто спонукав композитора до власних етнологічних студій. Згадаємо про карпатську фольклорну експедицію 1873 р., організовану у рамках етнографічної програми Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, у якій М. Лисенка супроводжував давній приятель О. Русов. У ході подорожі, вивчаючи фольклорні традиції лемків, бойків, гуцулів та інших українських субетнічних груп, дослідники збирали також словацькі, чеські, угорські, польські народні мелодії. Зокрема, відомо про запис двадцяти польських пісень, які в обробці М. Лисенка пізніше склали основу «Вінка»²⁹. Велику зацікавленість композитор виявляв і до наукових праць польських дослідників, які займалися вивченням українського фольклору. У листі до Ф. Колесси від 17 травня 1896 р., розмірковуючи про самотність української музики та фольклору, він наголошував на ґрунтовності наукового підходу польського дослідника О. Кольберга у вивченні пісень Покуття³⁰. З нетерпінням чекає М. Лисенко обіцяний О. Франко етнографічний збірник ще одного поляка Вацлава Залеського, який займався дослідженням гуцульських пісень³¹.

Зацікавлення митця українським епічним інструментарієм спонукає його до знайомства з польським торбаністом Ф. Відортом, що мешкав у маєтку князя Р. Сангушка. Свої очікування від візиту польського музиканта М. Лисенко описує в листі до М. Комарова від 23 жовтня 1891 р. І хоча у своїй органологічній теорії композитор виводив українську кобзу від бури – музичного інструменту кримських татар, вказуючи на її тюркське, а не європейське походження, як стверджувала більшість тогочасних польських музикознавців, запланований концерт торбаніста викликає у нього жвавий інтерес³².

Тісні інтелектуальні комунікації пов'язували М. Лисенка з відомим українським мовознавцем польського походження, професором Краківського Ягеллонського університету І. Зілінським. Відгукнувшись на прохання вченого, який за запрошенням Російської Академії Наук у 1911 р. проводив польові діалектологічні дослідження Східної України, М. Лисенко займається розробкою дослідницького маршруту на теренах рідної Полтавщини, заручившись підтримкою земляків-однодумців³³. Згодом, доєднавшись до експедиції, композитор стає одним із респондентів І. Зілінського, який записував не лише сільські говори, а у мову української інтелігенції³⁴.

Цікавим прикладом тривалої у часі українсько-польської взаємодії стали видавничі контакти М. Лисенка з власниками нотно-книжкової крамниці у Києві, поляками за походженням – Б. Корейво, Л. та В. Ідзиковськими. Так, Б. Корейво, співпраця композитора з яким розпочалася ще 1868 р., залишаючись упродовж чверті століття провідним видавцем творів М. Лисенка, випустив декілька номерів із серії Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка», «Збірників українських народних пісень», твори для фортепіано, музику до опер «Різдвяна ніч», «Чорноморці» та «Наталка-Полтавка»³⁵. Частина накладу названих видань публікувалися як власність автора, частина як власність видавця. Співпраця продовжилася і після переходу 1897 р. крамниці та видавництва до фірми

²⁹ Т. Булат, *Микола Лисенко ...*, с. 31.

³⁰ *Микола Лисенко. Листи ...*, с. 277, 476.

³¹ Там само, с. 175.

³² Там само, с. 197.

³³ Там само, с. 422-423.

³⁴ М. Мушинка, *Іван Зілінський (1879-1952): Життя і наукова діяльність* [в:] *Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879-1952). Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника 1939 р.*, Наукове Товариство імені Шевченка, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів 1994, с. 21.

³⁵ *Каталог нот, находящихся в книжном и нотном магазине Б. Корейво*, Типография Г. Франкевича, Киев 1885, с. 5, 12, 13, 18, 21, 27; *Каталог нот, находящихся в книжном и нотном магазине Б. Корейво*, Типография Г. Франкевича, Киев 1891, с. 14, 15, 34, 35, 52-59.

«Леон Ідзиковський»³⁶. Відомо, що навіть значна частина особистого листування композитора приходила також на адресу крамниці – вул. Хрещатик, 39³⁷.

Багато уваги приділяючи популяризації української культури на міжнародній арені, М. Лисенко ніколи не втрачав слушної нагоди використати у цій справі посередництво представників польської культурної еліти. Заочне знайомство з українським оперним співаком польського походження, солістом Стокгольмської опери М. Менцинським, захопленим творчістю М. Лисенка, сприяло поширенню вокально-інструментальних творів композитора, зокрема «Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка» на німецьку сцену³⁸. Творчі зв'язки поєднували митця і з польськими театральними колами Львова. Тож 1900 р. директор театру Т. Павліковський запрошував М. Лисенка на прем'єру його опери «Різдвяна ніч», що мала йти польською на львівській сцені³⁹. Вдруге до ідеї подібної постановки польський театр повертається 1908 р., звертаючись до композитора з проханням надіслати оркестрові партитури⁴⁰.

Підводячи підсумок, слід вказати на розгалужену мережу творчих контактів М. Лисенка у польському культурно-інтелектуальному просторі, що знайшли вираження не лише у мистецькій взаємодії його як композитора, піаніста, диригента, але й розповсюдилися на дотичні царини – наукову та видавничу діяльність. Гармонічне поєднання його чіткої патріотичної позиції та відкритості до професійних комунікацій з представниками культурної еліти інших народів являє приклад позитивної співпраці двох слов'янських етносів.

Бібліографія

Андрієвський В., *Микола Лисенко (в соту річницю народження 1842-1912)*, Українське видавництво, Львів, 1942.

Архимович Л., *Лисенко і російська музична культура* [в:] *Російсько-українські мистецькі зв'язки: Збірник*, упоряд.: Ю. Костюк, АН УРСР, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, 1955, с. 100-113.

Архимович Л. і Гордійчук М. М., *Лисенко. Життя і творчість*. 3-тє видання, доповнене, перероблене, Мистецтво, Київ, 1952.

Атанасов П., *Український композитор М.В. Лисенко і Болгарія*, «Вітчизна» 1958, № 11, с. 182-183.

Булат Т., *Визнання: [М. Лисенко і слов'янство; 3 уривки листа до Л. Прохазки]*, «Музика» 1992, № 2, с. 2-3.

Булат Т.П., *Микола Лисенко*, Музична Україна, Київ 1973.

Василенко В., *К юбилейному чествованию Н.В. Лисенка*, «Полтавский Вестник» 1903, № 75.

[Вечори камерної музики (1-а серія), 7, 9, 14 жовтня у залі Реального училища]: [Анонси], «Киевлянин» 1896, № 271, 279, 283.

Вінець: Збирнычок найлипших квартетов польских и руських, Коштом товариства «Лютня», Львів 1885.

Вісти [Наш композитор народний п. Лисенко], «Правда» 1870, № 6, с. 281.

Вісті [Великоруський співак п. Д.А. Славянський дав 26-го грудня в Празі концерт...], «Правда» 1868, № 1, с. 12.

³⁶ Каталог музыкальных произведений Миколая Витальевича Лисенко. Изданных и находящихся на главном складе в Книжном и Музыкальном Магазины Влад. Идзиковского, Типо-литография И.И. Чоколова, Киев, 1905; Каталог українських книжок і нот книгарні і музичного магазину Леона Ідзиковського. Друкарня Тарського, Київ 1910, с. 57-65, 68-72.

³⁷ Микола Лисенко. Листи ..., с. 151, 163, 175, 184, 185, 226, 308.

³⁸ Там само, с. 389.

³⁹ Там само, с. 331.

⁴⁰ Там само, с. 410.

Глінка і Лисенко, «Радянська музика» 1987, № 4, с. 20.

Гозенпуд А., *Лысенко и «Могучая кучка»*, «Советская музыка» 1952, № 12, с. 62-67.

Гозенпуд А., *Н.В. Лысенко и русская музыкальная культура*, Музгиз, Москва, 1954.

Гуць М.В., *Лисенко і пісенна культура народів Югославії* [в:] *Микола Лисенко – борець за народність і реалізм у мистецтві*, відп. ред.: М.П. Загайкевич, Наукова думка, Київ 1965, с. 146-171.

Зілінський І., *Пам'яті Миколи Лисенка (З приводу 30-річчя його смерті)*, «Краківські вісті» 1942, 05-06 грудня.

«І мого світу прибуло...»: Листування Миколи Лисенка і Модеста Менцинського, передмова: В. Головащенко, «Україна» 1989, № 25, с. 21-24.

Каталог музыкальных произведений Миколая Витальевича Лисенко. Изданных и находящихся на главном складе в Книжном и Музыкальном Магазине Влад. Идзиковского, Типо-литография И.И. Чоколова, Киев 1905.

Каталог нот, находящихся в книжном и нотном магазине Б. Корейво, Тип. Г. Францкевича, Киев 1885, 1891.

Каталог українських книжок і нот книгарні і музичного магазину Леона Ідзиковського, Друк. Тарського, Київ 1910.

Кобилянський Л., *Микола Лисенко (біографічний нарис)*, Накладня Михайла Транька, Львів 1930.

Коляда І., Коляда Ю., Вергун С., *Микола Лисенко*, Фоліо, Харків 2018.

Концерты: [Концерт М. Лисенко 17 березня у залі 1-ї гімназії]: [Анонс-програма], «Киевлянин» 1870, № 33.

[Ц. Кюї], *Музыкальные заметки: Последняя концертная неделя. Концерты Лавронской и этнографично-славянский Лисенко*, «Санкт-Петербургские Ведомости» 1875, № 98.

Левицький В., *Закордонська Україна в 1881 роце*, «Зоря» 1882, № 6, с. 89-91.

Лисенко В., *М. Лисенко в Петербурзі: (З історії музичної культури)*, «Музика» 1978, № 3, с. 31.

Лисенко О., *М.В. Лисенко і російська музична культура*, «Радянське мистецтво» 1952, 19 березня.

Літературні звістки [Опера Лисенка «Різдвяна ніч»], «Правда» 1874, № 3, с. 127.

Литературно-музыкальный вечер в пользу лечебницы для приходящих 3 марта в Дворянском собрании: [Анонс-программа], «Киевлянин» 1870, № 26.

Людвік Куба про Україну: Збірник статей, матеріали і дослідження з історії чехословацько-українських взаємин, упоряд.: М. Мольнар, Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ 1963.

Микола Лисенко. Листи, упорядкування, примітки та коментарі Остапа Лисенка, Мистецтво, Київ 1964.

Михайлов М., *М. Лисенко і російські композитори*, «Література і мистецтво» 1954, 22 березня, с. 4.

Мушинка М., *Іван Зілінський (1879-1952): Життя і наукова діяльність* [в:] *Збірник пам'яті Івана Зілінського (1879-1952). Спроба реконструкції втраченого ювілейного збірника 1939 р.*, Наукове Товариство імені Шевченка, Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів 1994, с. 13-49.

Познанський Б., *Картины моего прошлого*, «Киевская старина» 1892, № 2, с. 278-294; № 3, с. 439-457; № 4, с. 89-104.

Олена Пчілка, *Микола Лисенко (спогади і думки)*, «Літературно-Науковий Вісник» 1913, кн. 1, с. 56-73, кн. 2, с. 235-254.

Присяжнюк Ю.П., Шамара С.О., Ігнатенко Ю.В., *Польські «сліди» українського народолюбства на зламі 1850-1860-х рр.* [в:] *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»* 2015, № 29(362), с. 106.

[Про виконавську манеру Лисенка-піаніста], «Музичний сезон» 1870, № 18.

[Про участь гімназиста Миколи Лисенка у благодійному концерті], «Харьковские губернские ведомости» 1857, № 51, с. 470-471.

Русов О.О., *Щоденники та спогади*, упоряд., підгот. до друку, вступ. ст., коментарі О.Я. Рахна, Десна Поліграф, Чернігів, 2011, с. 265-281.

Скорульська Р., Чуєва М., *Микола Лисенко. Дні і роки*, Музична Україна, Київ, 2015.

Сулім Р.А., *М. Лисенко і Ф. Шопен у контексті українсько-польських культурних зв'язків*: Автореф. дис. канд. мистецтвознав.: 17.00.01, Національна музична академія України імені П.І. Чайковського, Київ, 1999.

Старицький М., *Твори в шести томах*, Дніпро, Київ 1990, т. 6. Оповідання, статті, автобіографічні твори, вибрані листи.

Франко І., [Рецензія на «Збірки народних пісень»], «Kurjer Lwowski» 1892, № 240.

Хроника, «Любитель» 1861, № 40.

Ямпольский И., *Кухач и Лысенко: (О творческих связях хорватского музыковеда Р. Кухача и украинского композитора Н. Лысенко)*, «Советская музыка» 1974, № 11, с. 115-118.

Маріанна Плахтій

ORCID 0000-0001-6789-7711

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

marianna.plakhtiy@kpnu.edu.ua

Тетяна Сулятицька

ORCID 0000-0002-2100-5412

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

suliatytska.tetyana@kpnu.edu.ua

ПРОФЕСОР ГЕНРІХ СТРУВЕ: ЗАКОНИ ПРАВИЛЬНОГО МИСЛЕННЯ

Анотація. Наприкінці XIX століття в межах логічної проблематики існувала велика кількість напрямів: логіка формальна, логіка індуктивна, логіка і теорія пізнання, логіка математична, психологічний напрямок у логіці. Розвиток логіки як навчальної дисципліни наприкінці XIX століття мав враховувати здобутки отримані у межах напрямів розвитку логіки. У дослідженні проаналізовано головні тенденції у розумінні значення логіки Г. Струве для освітнього середовища. Досліджено методологічні особливості викладу логіки як навчального предмета за лекціями та підручниками Г. Струве опублікованими російською мовою.

За лекційним курсом та підручником «Елементарна логіка. Підручник для викладання та самоосвіти» Г. Струве ми відстежуємо намагання впорядкувати та узгодити найбільш продуктивні надбання існуючих шкіл логіки та найновіші досягнення психологічної науки, застосувати їх до трансформації курсу класичної логіки. Хочемо звернути увагу, що підручники Г. Струве російською та польською активно використовувались для викладання у всій російській імперії та, зокрема, об'єднували у одне освітнє середовище за вивченням логіки українське та польське студентство. Розглянуто погляди Г. Струве на закони логіки та їх дидактичне значення. Із всезагальності законів мислення Г. Струве виводить безпосереднє значення логіки та наголошує на безпосередньому зв'язку законів логіки із гносеологією. Г. Струве репрезентує традиційний підхід до викладання логіки і стоїть на порозі нової парадигми логіки як логіки математичної. Історико-філософська реконструкція логічних поглядів Г. Струве у першу чергу вказує намагання ученого направляти наукові розвідки у практичну площину.

Ключові слова: логіка, історія логіки, історія української логіки, закони логіки, Генріх Струве.

PROFESSOR HEINRICH STROWE: THE LAWS OF RIGHT THINKING

Abstract. At the end of the 19th century, there was a large number of directions within logical problems: formal logic, inductive logic, logic and theory of knowledge, mathematical logic, psychological direction in logic. The development of logic as an educational discipline at the end of the 19th century tended to take into account the achievements made within the directions of the development of logic. The main trends in the understanding of the significance of H. Struve's logic for the educational environment is analyzed in the article. The methodological features of the presentation of logic as a subject based on the lectures and textbooks of H. Struve published in Russian are studied.

According to H. Struve's lecture course and textbook, we track the efforts to organize and harmonize the most productive assets of the existing schools of logic and the latest achievements of psychological science, to apply them to the transformation of the classical logic course. We would like to draw your attention to the fact that H. Struve's textbooks in Russian and Polish were actively used for teaching throughout the Russian Empire and united Ukrainian and Polish students in one educational environment aimed at the studying of logic. G. Struve's views on the laws of logic and their didactic significance are considered. From the universality of the laws of thinking, H. Struve derives the immediate meaning of logic and emphasizes the direct connection between the laws of logic and epistemology. H. Struve represents the traditional approach to teaching logic

and stands on the threshold of a new paradigm of logic as mathematical logic. The historical-philosophical reconstruction of H. Struve's logical views primarily indicates the scientist's efforts to direct scientific research into the practical plane.

Key words: *logic, history of logic, history of Ukrainian logic, Henrik Struve.*

У системі української вищої освіти швидко змінюються навчальні плани, кількість годин, впроваджуються інформаційні технології, інтерактивні форми та методи навчання, зникають традиційні дисципліни, а на їх місце вводять нові спецкурси та «модні» дисципліни. Постає запитання: чи не потрапимо ми у ситуацію, коли у гонитві за новаціями, нехтуємо знаннями, які складають підґрунтя класичної вищої освіти. Насамперед це твердження стосується логіки, яка успішно виконувала функцію базової у вищій європейській освіті від початку створення перших університетів у Європі і залишається нормативною дисципліною класичних університетів. У багатьох університетах України «Логіка» перебуває у переліку дисциплін вільного вибору студентів та запропонована до вивчення після основного курсу «Філософії», що не є досить продуктивним, адже логіка – це пропедевтика вивчення філософії.

Наукове дослідження історії логіки в Україні потребує детального вивчення та уточнення. Позаяк, попри значні здобутки та теоретичні розробки у галузі сучасної логіки, малодослідженими залишаються сторінки історії існування останньої у освітньому середовищі України. виправити таку ситуацію ми маємо можливість обравши предметом дослідження внесок Генріха Єгоровича Струве в українське освітнє поле.

Вивчаючи історію певної науки здавалося достатньо було б дослідити найбільш визначні постаті, що запропонували власні теорії, концепції, збагатили науку новими ідеями. Утім, при більш ретельному погляді на історію науки, чітко простежується внесок не лише «генераторів ідей», а й науковців, що виконують функцію організаторів наукової діяльності, просвітителів, педагогів, які направляють наукові розвідки з теоретичного в практичне русло. До таких вчених належить філософ, логік, психолог Генріх Струве.

В українських наукових дослідженнях Г. Струве приділено досить мало уваги, а в історії української логіки про нього майже нічого не відомо.

У російській літературі постать Г. Струве визначена як «російсько-польського філософа» із родини російських дипломатів. Згадують Г. Струве як популяризатора різних напрямів європейської філософії у росії¹. Підручник Г. Струве з «Елементарної Логіки» набув сучасних перевидань 2010 року, 2011 року та 2015 року у росії. Тому, вважаємо за необхідне дослідити на основі ранніх російськомовних праць внесок Г. Струве у пропагування логічної освіти.

Генріх Струве (1840-1912) – відомий філософ, логік та психолог. Після закінчення гімназії вступив на теологічний факультет Тюбінгенського університету, утім відмовився від теології на користь філософії. Відвідував лекції з філософії та психології у багатьох німецьких університетах².

У 1862 р. захистив дисертацію «Про походження душі» у Енському університеті, а у 1870 р. – докторську дисертацію «Самостійна основа душевних явищ» у Московському університеті. «Самостійна основа душевних явищ» викликала жваву полеміку на сторінках наукової періодики, до неї долучилися М. Страхов, М. Аксаков, С. Урсов, П. Юркевич. Зважаючи на оригінальність його філософських ідей, міністр освіти російської імперії Д. Толстой, запросив Г. Струве викладати у Московському університеті, але молодий професор відмовився³. Впродовж багатьох років Г. Струве був професором Імператорського Варшавського університету з російською мовою навчання, де довгий час викладав логіку, психологію, етику, естетику, історію філософії.

¹ Сербиненко В., Гребешев І. *Личности и идеи в русской метафизике*. 2022.

² Trzcieniecka-Schneider I. *Logika Henryka Struvego: u progu nowego paradygmatu* <https://> 2010. S.9.

³ Струве Генрих Егорович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург. 1890-1907. С. 832.

Генріх Єгорович був почесним доктором Ягелонського університету (1900), членом Академії наук у Кракові (1897) та почесним членом Московського психологічного товариства (1899).

До головних праць Г. Струве зараховують: *Wykład systematyczny logiki* (1870), *O teorii jestestw organicznych Jędrzeja Śniadeckiego* (1873), *Cechy charakterystyczne filozofii i jej znaczenie w porównaniu z innymi naukami* (1875), *Wstęp krytyczny do filozofii, czyli rozbiór zasadniczych pojęć o filozofii* (1896), *Przedmiot i metoda historii literatury polskiej* (1902), *Logika elementarna* (1907), *Historia logiki jako teorii poznania w Polsce* (1911)⁴.

Серед багатьох посмертних згадок про ученого найбільш влучними є слова К. Твардовського, який характеризував Струве як вченого, що пов'язав минуле з майбутнім та врятував від минулого те, що мало в ньому вічну цінність і зберіг його сьогодні у галузі філософії⁵.

Для розвитку польської логічної думки Г. Струве мав визначальне значення, що підтверджує дослідниця І. Trzcieńska-Schneider: «Немає сумніву, що ідея загальної логіки, практично орієнтована на підвищення логічної культури, пропагована як Айдукевичем, так і Котарбінським, мала свого попередника в особі Генрика Струве»⁶.

Варто зазначити, що наприкінці XIX ст. існувала велика кількість нових напрямів розвитку логіки (математичний, психологічний, індуктивний тощо), утім зазвичай мало уваги приділено дослідженню традиційного напрямку розвитку логічної науки. Тому ми звертаємо увагу на здобутки Г. Струве в галузі формальної логіки, окреслюємо методологічні особливості викладання навчального предмету та вплив логічних розробок на розвиток української освіти.

Здобутки Г. Струве у галузі логіки були надзвичайно вагомими. Ученому належить підручник «Елементарна логіка. Підручник для викладання та самоосвіти»⁷, виданий російською мовою у Москві 1870 року, він був настільки вдалий, що до 1907 року мав уже 13 перевидань. Підручник був погоджений комітетом Міністерства народної освіти російської імперії як керівництво для гімназій, а також святішим синодом російської імперії для духовних семінарій. Переклад польською мовою цього підручника здійснений у 1907 році⁸.

У передмові до першого видання Г. Струве окреслює переваги від здійсненої освітньої реформи, за якою вивчення логіки розпочиналось у гімназіях. Така реформа виправляла недолік, «внаслідок якого у нас молода людина могла закінчити курс наук, не лише у гімназії, але й в університеті (наприклад, на медичному, математичному, а іноді й на юридичному факультетах), не отримавши ні найменшого поняття про найелементарніші підґрунтя Логіки, цього необхідного засобу при всякому науковому дослідженні; умовами усякої істинної освіти і самостійного мислення, як у галузі теорії, так і в практичному житті»⁹. Як не прикро, утім описана Г. Струве ситуація є властивою сучасній системі вітчизняної освіти XXI ст., що у свою чергу через наявність великої кількості інформації та відсутність розуміння теорії логічного мислення призводить до збільшення явищ маніпуляції, невірної аргументації, некритичного мислення.

Чи варто сподіватися на самостійне осягнення правил та законів логіки? Ґрунтовне пояснення відповіді на це питання знаходимо у Г. Струве. Учений зазначає, що значення Логіки для мислення подібне значенню граматики для мови, арифметики для обчислення,

⁴ Struve Henryk. *Wykład systematyczny logiki*. 1870; Struve Henryk. *O teorii jestestw organicznych Jędrzeja Śniadeckiego*. 1873; Struve Henryk. *Cechy charakterystyczne filozofii i jej znaczenie w porównaniu z innymi naukami*. 1875; Struve Henryk. *Wstęp krytyczny do filozofii, czyli rozbiór zasadniczych pojęć o filozofii*. 1896; Struve Henryk. *Przedmiot i metoda historii literatury polskiej*. 1902; Struve Henryk. *Logika elementarna*. 1907; Struve Henryk. *Historia logiki jako teorii poznania w Polsce*. 1911.

⁵ Twardowski K., *Henryk Struve*, «Ruch Filozoficzny» 1912, R. II, nr 6, s. 102.

⁶ Trzcieńska-Schneider I. *Logika Henryka Struvego: u progu nowego paradygmatu* <https://wydawnictwo.naukowe.uniwersytetu.pedagogicznego.krakow.pl/>, 2010, s. 68.

⁷ Струве Г. *Элементарная логика, учебник для преподавания и самообучения*. 13-е издание. Санкт-Петербург. 1907. 164 с.

⁸ Struve Henryk. *Logika elementarna*. 1907.

⁹ Струве Г. *Элементарная логика, учебник для преподавания и самообучения*. 13-е издание. Санкт-Петербург. 1907. С. 1.

теорії музики для музичного мистецтва. «Існують люди, які розмовляють правильно, не знаючи граматики; здійснюють точні обрахунки, не знача арифметики; на слух доволі правильно наспівують різні пісні, не маючи поняття про теорію музики; так само, існують люди, які мислять логічно, не знаючи Логіки, керуючись одним, так званим, здоровим глуздом, або розсудком. Утім, без знання граматики ніхто не може вникнути у дух мови і користуватись ним із потрібною впевненістю; без знання арифметики ніхто не в змозі виконувати арифметичні дії із необхідною точністю і користуватись при цьому прийомами спрощення; без вивчення теорії музики, неможливо бути істинним артистом, навіть володіючи чудовим музичним слухом. Подібним чином, без знання законів правильного мислення, тобто без знання Логіки, ніхто не в змозі дослідити та усвідомити предмети, тобто пізнати їх із необхідною точністю, ясністю та достовірністю»¹⁰.

Такою простою та зрозумілою для молоді аргументацією Г. Струве привертав увагу до необхідності та доцільності вивчення цієї науки. Принагідно хочемо зазначити, що подібну аргументацію наводить у своїх лекціях і український професор Памфіл Данилович Юркевич¹¹.

Професор П. Юркевич¹² був одним із тих небагатьох критиків, хто публічно виступив у захист позиції, яку висував Г. Струве у докторській дисертації «Самостійна основа душевних явищ»¹³.

Захист дисертації відбувався у Москві, де у той час український професор П. Юркевич був призначений ординарним професором кафедри філософії московського університету з 1861-1874 рр., а у 1869-73 рр. виконував обов'язки декана історико-філософського факультету¹⁴.

Розробка П. Юркевичем методологічних новацій при викладанні Логіки, до якої входив розділ психології, відбулася ще у час його викладацької діяльності у Київській духовній академії. Більше семи рукописів із логіки П. Юркевича¹⁵ та досвід викладання вказують на фаховість його висновків щодо проблем логіки та психології. Уподобнюють поста-ті Г. Струве та П. Юркевича необхідність працювати на російську імперію та підлаштовуватись до офіційних «циркулярів» Міністерства народної освіти російської імперії.

Розкриваючи предмет вивчення логіки, Г. Струве характеризував його через відношення до інших психічних явищ. Згідно із твердженням Г. Струве, мислення – це «діяльність розуму, через яку людина намагається пізнати предмети, що збуджують її увагу, тобто досліджувати, зрозуміти, засвоїти їх»¹⁶.

З точки зору психології мислення також складає одну із груп психічних явищ, тобто явищ душі, до яких також належать відчуття та явища волі. А відмінність логіки від психології Г. Струве вбачає у тому, що логіка вивчає мислення виключно як засіб пізнання, за допомогою якого досліджують та засвоюють предмети. Психологія ж вивчає мислення як психічне явище, його зв'язок з іншими психічними явищами, значення його у розвитку розумової діяльності тощо.

Мисленнева діяльність розуму, із наміром пізнати предмет, підпорядкована логічним законам, які мають характер всезагальності, стверджує Г. Струве. «Логіка, як наука про правильне мислення, вивчає мислення як засіб точного дослідження та ясного усвідомлення явищ. Вона стає таким чином наукою або теорією пізнання істини»¹⁷.

¹⁰ Струве Г. *Элементарная логика, учебник для преподавания и самообучения*. 13-е издание. Санкт-Петербург. 1907. С. 7.

¹¹ Плахтій М.П. *Логічні погляди П.Д. Юркевича*. Філософські проблеми гуманітарних наук. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. № 8-9. С. 213-217.

¹² Юркевич П.Д. *Игра подспудных сил: По поводу диспута проф. Струве*. Москва. 1870.

¹³ Струве Г. *Самостоятельное начало душевных явлений. Психологическое исследование*. Москва. 1870.

¹⁴ *Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник* / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук та ін.. Київ: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. С. 231.

¹⁵ Плахтій М.П. *Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. С. 174.

¹⁶ Струве Г. *Элементарная логика, учебник для преподавания и самообучения*. 13-е издание. Санкт-Петербург. 1907. С. 2.

¹⁷ Там само.

Отже, із всезагальності законів мислення, безпосередньо впливає значення логіки: вона постає необхідним керівництвом як при науковому дослідженні предметів, так і при утворенні ясних та правильних поглядів на життя людини та світу в цілому.

Напрями розвитку логіки наприкінці XIX ст.

На сучасному етапі, зазначає Г. Струве, логіка розвивається у трьох напрямках: формальний, метафізичний, емпіричний. Головними представниками формального напрямку вчений називає Кізеветтера, Круга, Гербарта та його школу. Г. Струве позитивно оцінює роботи Гербарта, підкреслюючи, що він першим мав на увазі розвивати формальні основи логіки на ґрунті математики та розглядає, з математичної точки зору, різні логічні відношення, стверджуючи, що логіка буде точною наукою тільки тоді, коли зведе свої наукові твердження до математичних формул.

Хоча раніше, у власних лекціях із логіки, Г. Струве стверджував, що заснована на математиці формальна школа не вирішує усіх задач логіки, а може бути лише одним із допоміжних засобів для вирішення різноманітних задач пізнання, оскільки: «Логіка – наука якісна: її сутність у якісній відмінності між істиною і хибною. Тому формальна школа, яка ґрунтується на математиці не вирішує остаточно задач логіки; вона може лише бути допоміжним засобом для вирішення складних завдань пізнання»¹⁸.

До визначних праць прибічників напрямку математичної логіки у 90-х роках XIX ст. Г. Струве відносить праці: Р. Цимермана «Формальна логіка» (1867), Дреслера «Логіка» (1873), Лінднера «Формальна логіка» (1885), а також Дробиша, Ланге, Дж. Буля, Ст. Джевонса, Ліара.

Ще один напрямок – метафізичний, ґрунтується на розвитку ідеалістичних теорій Фіхте, Шеллінга, Гегеля. А розвиток емпіричного напрямку пов'язаний з роботами О. Конта, на думку якого логіка повинна бути замінена математикою та відмежована від філософських наук. Г. Струве негативно оцінює погляди О. Конта, вважає їх позбавленими критичної основи, а більш змістовними вважає роботи Дж. Мілля.

Крім вищевказаних односторонніх напрямків Г. Струве виділяє ще один, утворений у «новіший час» – синтетичний, що «представляє новий критичний початок, поповнюючи емпіризм, раціоналізм, містицизм», до якого учений відносить роботи Тренделенбурга, Зігварта, Лотце¹⁹.

Закони логіки

Однією із фундаментальних тем в курсі класичної логіки завжди була тема «Закони логіки» і лише після її вивчення студенти могли переходити до опрацювання інших розділів цієї дисципліни. Із законів мислення розпочиналося вивчення логіки як навчального предмету у всіх типах навчальних закладів російської імперії XIX – початку XX ст. Така позиція представлена у підручниках та рукописних лекціях із логіки О. Новицького²⁰, П. Юркевича²¹, П. Ліницького²² за якими навчались в Україні. Наприклад, у Й. Міхневича²³ закони логіки викладались після розділів «Склад та утворення думок» та «Прийоми мисленевої діяльності», але все ж перед формами мислення.

¹⁸ Струве Г. *Лекции по логике 1892/93 г.* Литографическое издание. С. 79.

¹⁹ Там само. С. 87.

²⁰ Новицкий Орест. *Краткое руководство к логике, с предварительным очерком психологии.* Изд. 2-е. Киев, 1846. 188 с.

²¹ Юркевич П.Д. *Лекции по логике читанные в 1864/65 акад. год., на 112 л.* Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. КДА 352 Л (Муз 818 а). Оп. №16. Арк. 762-873.

²² Линицкий П. *Слова и речи на разные дни и случаи, учебные работы студентов; лекции по логике, читанные профессором П.И. Линицким в записи студ. П. Кудрявцева.* Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. 160. Оп. №815. Арк. 159-238.

²³ Михневич Й. *Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики.* Одесса, 1847. 116 с.

Наприкінці XIX ст. з'являються підручники, у яких «Законо мислення» викладались після розділу «Судження», або у цьому ж розділі. Це можемо простежити у підручниках Г. Челпанова²⁴, М. Ланге²⁵, Г. Струве та інших.

Формулювання та тлумачення законів логіки теж не були однаковими у вітчизняних підручниках з логіки. Так основним законом мислення вважав закон протиріччя Й. Міхневич, висловлював сумніви щодо закону виключення третього О. Новицький, головним та визначальним вважав закон тотожності П. Юркевич, М. Ланге надавав важливого значення закону протиріччя, не визнавав закон достатньої підстави І. Продан тощо²⁶.

Генріх Єгорович наголошує на всезагальності законів мислення, адже мисленнєва діяльність розуму, який намагається пізнати предмети, підпорядкована відомим законам, які називають логічними. *«Ці закони мислення мають характер всезагальності, тобто вони одні й ті самі, завжди і всюди, у всіх людей, і при дослідженні й пізнанні самих різноманітних предметів»*²⁷. У такому відношенні уподібнює учений логіку до математики взагалі та особливо до арифметики, оскільки правила арифметичних дій залишаються незмінними, хоча вони і застосовуються до різноманітних предметів.

Із всезагальності законів мислення Г. Струве виводить безпосереднє значення логіки. Вона виконує функцію необхідного керівника правильного пізнання істини і при науковому дослідженні предметів, таким чином, ще раз наголошуючи на зв'язку із гносеологією.

Логіка, як наука про правильне мислення розглядає різні явища мислення з точки зору їх правильності й вказує на їх участь в точному та ясному пізнанні істини. З цієї метою вона вивчає перш за все основні закони мислення і лише потім досліджує окремі явища мисленнєвої діяльності з вказаної точки зору. До таких окремих явищ мислення Г. Струве зараховує: уявлення та поняття про предмети, судження, визначення та поділ понять, умовиводи, що виводяться із суджень, доведення та науку, як методичне дослідження речей та співставлення наших знань в одне логічне ціле.

Генріх Єгорович першим законом мислення визначає закон тотожності, оскільки істина завжди та всюди одна і та ж, узгоджена сама із собою та ніколи і ніде не змінює свого змісту. Формулювання закону: *«Якщо думка А істина, то вона завжди і всюди А. Звідси формула: $A=A$ »*²⁸. Учений наголошує на тому, що закон тотожності є логічною основою всякого ствердження, бо ствердження є не що інше, як вказівка на тотожність змісту нашої думки з істиною.

Другий закон, на думку Г. Струве, теж беззаперечний, адже будь-яке протиріччя в мисленні виключає можливість пізнання істини. Цей закон обґрунтовує зміст попереднього закону тотожності, але в заперечній формі, бо, якщо істина завжди згідна сама з собою, то, природно, що кожна думка, яка заперечує сама себе, тобто суперечлива сама собі, не може бути істинною. Г. Струве приходять до висновку: *«А є завжди і всюди А, отже ніколи не може бути не-А. Звідси формула цього закону: $A \neq \text{non-}A$ »*²⁹.

Закон протиріччя є логічною основою всякого заперечення, позаяк заперечення є не що інше як вказівка на суперечність, що існує між даною думкою та істиною. Виходячи з цього учений наголошує на двох видах протиріч: по-перше, коли даному предмету ми приписуємо властивість, яка йому самому суперечить, і по-друге, коли одному і тому ж предмету, в один і той же час, ми приписуємо дві суперечні ознаки. Формула першого випадку: $A=\text{non-}A$. Формула другого випадку суперечності: $A=B+\text{non-}B$. Тут вже можна вести розмову і про парадокс як суперечливе положення, суперечність якого може бути усунута найближчим, більш точним поясненням предмета.

²⁴ Челпанов Г.И. Учебник логики для гимназий и самообразования. 5-е издание. Москва, 1909. 192 с.

²⁵ Ланге Н. Учебник логики для гимназий и самообразования. Изд 2-е, дополненное и исправленное. Одесса, 1918. 172 с.

²⁶ Плахтій М.П. Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. С. 103-121.

²⁷ Струве Г. Лекции по логике 1892/93 г. Литографическое издание. С. 5.

²⁸ Там само. С. 9.

²⁹ Там само. С. 11.

Слід звернути увагу, що на той час у більшості підручників із логіки закон протиріччя формулювався не так як пропонує Г. Струве. Наприклад, «судження $A \in B$ і $A \notin B$ не можуть бути разом істинні» (М. Ланге), « $A \notin B$ і не B » (П. Юркевич), «Якщо $S \rightarrow P$ вірно, то S не – P хибно» (І. Продан)³⁰.

Третім законом мислення Г. Струве визначає закон виключення третього, який формулює наступним чином: між ствердженням та запереченням однієї і тієї ж думки немає нічого третього або середнього; кожне із них, або ствердження або заперечення, завжди або істина або хиба. Цей закон впливає безпосередньо із двох попередніх: оскільки, якщо істина завжди узгоджена сама з собою, а суперечність з нею завжди хиба, то кожна думка може бути тільки або істиною, тобто узгоджена сама з собою, або хибною, тобто суперечною сама собі. Середній стан неможливий. Формула цього закону: $A = \text{або } B, \text{ або } \text{поп-}B$. Безпосереднім наслідком закону виключення третього Г. Струве вбачає наступне положення: «із істини ствердження даної думки впливає хиба її заперечення, і навпаки: із істини її заперечення впливає хиба її ствердження. Формула: $A = \text{або } B, \text{ або } \text{поп-}B$; якщо B , то не $\text{поп-}B$, якщо $\text{поп-}B$, то не B »³¹.

Застосування цього закону потребує розумної постановки питання, інакше кажучи, такої постановки, в якій ствердження і заперечення стосувались би самого досліджуваного предмета і не були позбавлені розумного змісту. Крім того, закон виключення третього є логічним початком будь-якого дослідження істини; адже, якщо між ствердженням та запереченням відносно даного предмета немає нічого середнього, то бажаючи пізнати істину, ми повинні усунути вказану невизначеність, а це можливо лише після детального розгляду даного предмета. У зв'язку із цим, логічна постановка питання по закону виключення третього складає початок наукового дослідження.

Четвертий закон логічного мислення, закон достатньої підстави, учений формулює традиційно: кожна думка може бути визнана істиною лише при достатній підставі. Утім, цей закон слідує із природи людського духу, який не задовольняється у мисленні простим ствердженням чи простим запереченням якого-небудь положення, але завжди потребує відповіді на питання: чому це так, а не інакше? Г. Струве пропонує наступну формулу для цього закону: *Чому $A=B$, або $\text{поп-}B$* ³².

Логічному закону достатньої підстави в мисленні у дійсності відповідає закон причинності, за яким кожному явищу передую відповідна йому причина. Тому учений приходить до висновку, що закон достатньої підстави, застосований до дослідження явищ світу, потребує вказівки на відповідні їм причини. Закон достатньої підстави служить логічним початком достовірності; достовірним і разом з тим безсумнівним ми називаємо всяке положення, що має достатню підставу. Закон достатньої підстави може бути застосований навіть до так званих аксіом, тобто до безпосередніх істин, що не потребують попередніх доведень. Достатньою підставою цих істин служить їх безпосередня очевидність, вважає учений.

Підсумовуючи вище викладене, можемо стверджувати, що незважаючи на велику кількість різноманітних позицій щодо основ традиційної логіки, Г. Струве мав власне аргументоване бачення викладання законів логіки як всезагальних законів мислення у безпосередньому взаємозв'язку із теорією пізнання. Тут ми погоджуємось із польською дослідницею праць Г. Струве, яка підкреслює, що: «Подібного переходу від логіки до теорії пізнання немає у жодному з інших трьох підручників. Ключове в сучасній логіці поняття наслідку, здається, зрозумів тільки Струве»³³.

³⁰ Плахтій М.П. *Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрями розвитку*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. С. 103-121.

³¹ Струве Г. *Лекции по логике 1892/93 г.* Литографическое издание. С. 14.

³² Там само. С. 16.

³³ Trzcieniecka-Schneider I. *Logika Henryka Struvego: u progu nowego paradygmatu*<https://wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, Kraków, 2010. S. 64>.

Висновки

Активний розвиток логічної науки у різних напрямках мав відображення у навчальній дисципліні, тому викладач логіки повинен був не лише орієнтуватись у нових теоріях своєї галузі, а й оцінювати продуктивність їх застосування для навчального середовища.

Звертаючи увагу на становище у якому перебувала логіка як наука із великою кількістю напрямків наприкінці XIX ст., ми підкреслюємо важливість виокремлення серед багаточисельних теорій тієї, яка б могла знайти впровадження як навчальна дисципліна. За лекційним курсом та підручником «Елементарна логіка. Підручник для викладання та самоосвіти» Г. Струве ми прослідковуємо намагання, використовуючи найбільш продуктивні надбання формальної логіки та найновіші досягнення психологічної науки, застосувати їх до трансформації курсу класичної логіки. Хочемо звернути увагу, що підручники Г. Струве російською та польською активно використовувались для викладання у всій російській імперії та, зокрема, об'єднували у одне освітнє середовище за вивченням логіки українське та польське студентство. Адже логічна культура є ядром інтелектуальної культури людини. Знання логіки формує правильне мислення, уміння доводити істинність власних суджень та викривати хибність чужих думок, міркувати послідовно та неперечливо.

Як наслідок відсутності «Логіки» у навчальних планах багатьох українських університетів можемо сьогодні спостерігати: студенти виявляються не готовими до обробки великої кількості матеріалу відведеного на самостійне опрацювання, не мають інструментарію та понятійного апарату для дослідницької роботи, загалом мають низький рівень розумової культури. На противагу системі вищої освіти Західної Європи, де логіка протягом двох останніх століть залишається обов'язковим компонентом вищої освіти й вважається головним критерієм раціональної поведінки. Власне кажучи, спостерігаємо тенденції до нівелювання логічного знання у вищій школі, а така ситуація у вищій освіті України є неприйнятною.

Логікою накопичено багатий досвід формування інтелектуально розвинутої людини, здатної творчо мислити та діяти, вирішуючи будь-які проблемні ситуації. Втрата цього досвіду призведе до неможливості впровадження та долучення української освіти до європейських світових стандартів. Слід зазначити, що логічна культура не є вродженою якістю особистості, а формується у процесі пізнання та засвоєння методів доказового міркування. Тому не слід позбавляти студентів можливості навчитися критично мислити, логічно правильно конструювати міркування та коректно аргументувати власну позицію. Водночас у педагогічних закладах освіти формування логічної культури майбутнього фахівця повинно бути обов'язковим, адже педагог формує логічне мислення нового покоління. Плекаємо надію, що логіка повернеться в усі вищі навчальні заклади та буде якісно сприяти формуванню молодшої української інтелігенції.

Література

- Struve Henryk. *Cechy charakterystyczne filozofii i jej znaczenie w porównaniu z innymi naukami*. 1875.
- Struve Henryk. *Historia logiki jako teorii poznania w Polsce*. 1911.
- Struve Henryk. *Logika elementarna*. 1907.
- Struve Henryk. *O teorii jestestw organicznych Jędrzeja Śniadeckiego*. 1873.
- Struve Henryk. *Przedmiot i metoda historii literatury polskiej*. 1902.
- Struve Henryk. *Wstęp krytyczny do filozofii, czyli rozbiór zasadniczych pojęć o filozofii*. 1896.
- Struve Henryk. *Wykład systematyczny logiki*. 1870.
- Trzcieńska-Schneider I. *Logika Henryka Struvego : u progu nowego paradygmatu*<https://wydawnictwo.naukowe.uniwersytetu.pedagogicznego.krakow.pl/> 2010. 115 p.
- Twardowski K. *Henryk Struve*. «Ruch Filozoficzny» 1912, R. II, nr 6, s. 102.

Ланге Н. *Учебник логики для гимназий и самообразования*. Изд. 2-е, дополненное и исправленное. Одесса, 1918. 172 с.

Линицкий П. *Слова и речи на разные дни и случаи, учебные работы студентов; лекции по логике, читанные профессором П.И. Линицким в записи студ. П. Кудрявцева*. Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. 160. Оп. №815. Арк. 159-238.

Михневич Й. *Опыт постепенного развития главных действий мышления, как руководство для первоначального преподавания логики*. Одесса, 1847. 116 с.

Новицкий Орест. *Краткое руководство к логике, с предварительным очерком психологии*. Изд. 2-е. Киев, 1846. 188 с.

Плахтій М.П. *Логіка в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття: напрям розвитку*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2009. 192 с.

Плахтій М.П. Логічні погляди П.Д. Юркевича. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. № 8-9. С. 213-217.

Сербиненко В., Гребешев И. *Личности и идеи в русской метафизике*. 2022.

Струве Г. *Лекции по логике 1892/93 г.* Литографическое издание. 367 с.

Струве Г. *Самостоятельное начало душевных явлений. Психологическое исследование*. Москва, 1870.

Струве Г. *Элементарная логика, учебник для преподавания и самообучения*. 13-е издание. Санкт-Петербург, 1907. 164 с.

Струве Генрих Егорович. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890-1907. С. 832.

Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник / Авт. кол.: В. Горський, М. Ткачук та ін. Київ: Унів. Вид-во «Пульсари», 2002. С. 231.

Челпанов Г.И. *Учебник логики для гимназий и самообразования*. 5-е издание. Москва, 1909. 192 с.

Юркевич П.Д. *Игра подспудных сил: По поводу диспута проф. Струве*. Москва, 1870.

Юркевич П.Д. *Лекции по логике читанные в 1864/65 акад. год., на 112 л.* Институт рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. КДА 352 Л (Муз 818 а). Оп. №16. Арк. 762-873.

Анатолій Філінюк

ORCID 0000-0002-2659-114X

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

afilinyuk@ukr.net

ВЗАЄМИНИ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У XIX ст.

Анотація. У статті розкрито як вибудовувалися взаємини українців і поляків на території українсько-польського пограниччя наприкінці XVIII – у XIX ст. На основі сучасної методології охарактеризовано українсько-польські відносини в українсько-польському пограниччі у вертикальній і в горизонтальній площині від часу анексії Російською імперією і впродовж всього XIX ст. Відзначено, що не зважаючи на те, що в українській і польській науковій літературі проблема українсько-польських взаємин знаходить свої відображення, в окресленій постановці вона комплексного відображення поки що не отримала. Разом з тим, це питання ніколи не втрачало свого значення, тим більше на сучасному етапі добросусідських взаємин двох великих європейських народів і держав. В історичних дослідженнях мають бути всебічно вивчені та об'єктивно реконструйовані всі впливи і причинні зв'язки, які спричинили долю українців, поляків й представників інших сусідніх народів, які проживали на українсько-польському пограниччі. Наголошено, що на взаєминах між українцями і поляками позначилося утвердження соціальної бази та розширення економічних позицій і правових повноважень російських, польських, іншоетнічних поміщиків при одночасному посиленні станової безправності українських і польських селян. Відзначено, що суть імперського режиму не змінилася: добре почувалися магнати та шляхта, яким були збережені станова приналежність і власність. Водночас через крайню бідність і неосвіченість частина польської шляхти влилася у місцеве селянське середовище і не доводила свого дворянського походження. Це не тільки викликало істотне зростання частки декласованої шляхти, що втратила можливості для господарювання і кар'єрного зростання і відчула на собі всю складність урядової політики. Навіть визнані «справжньою шляхтою» мали чимало проблем і часто судилися за звільнення від податків, рекрутської повинності, за повноцінні права. Більшість їхніх подань задовольнялася, але цей процес був тривалим і виснажливим. Урядова доктрина не залишала українцям місця як народу, хоч офіційно й проголосила, що вони насолоджуватимуться рівними з росіянами правами і однаковим благополуччям. Відтворено процес розвитку і функціонування взаємин між українцями та поляками відбувався щонайменше через призму трьох основних рівнів, які не перебували в ієрархічній залежності один від одного, а реалізовувалися в діалектичній єдності та взаємообумовленості. Їхній оптимальний вплив на міжнаціональне спілкування, регулювання і саморегулювання відбувався не завдяки ієрархії зазначених рівнів, а в результаті багатогранного і всебічного розвитку кожного рівня, різноманітності їх проявів

Ключові слова: українці, поляки, українсько-польське пограниччя, взаємини.

RELATIONSHIPS BETWEEN UKRAINIANS AND POLISHES AT THE UKRAINIAN-POLISH BORDER AT THE END OF THE 18th – IN THE 19th CENTURY

Abstract. The article reveals how relations between Ukrainians and Poles developed on the territory of the Ukrainian-Polish border at the end of the 18th – in the 19th centuries. On the basis of modern methodology, Ukrainian-Polish relations in the Ukrainian-Polish border area are characterized in the vertical and horizontal plane from the time of annexation by the Russian Empire and throughout the entire 19th century. It is noted, that despite the fact that the problem of Ukrainian-Polish relations is reflected in the Ukrainian and Polish scientific literature, it has not yet been comprehensively reflected in the outlined wording. At the same time, this issue has never lost its importance, especially at the current stage of good-neighborly relations between two great European nations and states. Historical research should comprehensively study and objectively reconstruct all the influences and causal relationships. They caused the fate of Ukrainians, Poles and representatives of other neighboring nations who lived at the Ukrainian-Polish border. It is emphasized, that the establishment of the social base and the expansion of the economic positions and legal powers of Russian, Polish, and other ethnic landowners affected the relations between Ukrainians and Poles. At the same time, there was

strengthening of the class disenfranchisement of Ukrainian and Polish peasants. It was noted that the essence of the imperial regime did not change: the magnates and the nobility felt good, and their status and property were preserved. Simultaneously, due to extreme poverty and ignorance, part of the Polish nobility merged into the local peasant environment and did not prove their noble origin. This caused a significant increase in the share of the declassified nobility, which lost opportunities for income and career growth, and experienced all the complexity of government policy. Even those recognized as "real nobility" had a lot of problems and were often sued for exemption from taxes, conscription, and full-fledged rights. Most of their submissions were granted, but the process was long and exhausting. The government doctrine left no place for the Ukrainians as a people, although it officially declared that they would enjoy equal rights and the same prosperity as the Russians. The process of development and functioning of relations between Ukrainians and Poles was reproduced at least through the prism of the three main levels, which were not hierarchically dependent on each other, but were realized in dialectical unity and mutual dependence. Their optimal influence on international communication, regulation and self-regulation was not due to the hierarchy of the specified levels, but as a result of the multifaceted and comprehensive development of each level, the diversity of their manifestations.

Key words: Ukrainians, Poles, Ukrainian-Polish border, relations.

В минулого України є проблеми, які за своїм місцем і значенням для народу та його держави обумовлюють необхідність звернення до них нових і нових поколінь істориків та інших дослідників і політиків. До таких проблем минулого, безперечно, належить і питання міжнаціональних відносин, у тому числі і зокрема взаємини між поляками та українцями, на різних етапах історії, зокрема наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Його піднімали, заговорювали на ньому увагу і в XIX, і в XX ст. Серед наукових досліджень слід виділити праці А. Афанасьєва-Чужбинського, Л. Баженова, С. Баженової, В. Вериги, Я. Верменич, О. Гнатюка, Я. Грицака, М. Грушевського, Б. Гудя, Д. Дорошенка, М. Драгоманова, З. Когута, М. Костомарова, В. Кравченка І. Кривошеї, Я. Олійника, Н. Полонської-Василенко, А. Пономарьова, О. Рента, Й. Ролле, С. Рудницького, В. Сарбея, Р. Симоненка, В. Смоля, Н. Стоколос, С. Тарновського, А. Філінука, Н. Щербак, Н. Яковенко; іноземних дослідників Д. Бовуа, Е. Вілсона, М. фон Гаген, І. Долгорукого, С. А. Камінського, А. Каппелера, М. Кояловича, О. Міллера, Дж. Хоскінга, К. Чижевського. Такий науковий інтерес до польсько-українських взаємин у зазначеному періоді цілком закономірний. Адже національна основа сучасного складу населення України і, зокрема Правобережжя, сформувалася головним чином саме в XVIII – XIX ст., у ході кількох хвиль колонізації українських земель сусідніми державами. Особливість національної основи полягає в тому, що творилася вона на українському етнічному ґрунті, який, за оцінкою А. Пономарьова, не стільки вибирав іншоетнічні субстрати, скільки створював умови для самостійного існування національних груп¹.

Життя доказує, що в історичних дослідженнях мають бути всебічно вивчені та об'єктивно реконструйовані всі впливи і причинні зв'язки, які спричиняли долю українців, поляків та інших сусідніх народів на українсько-польському пограниччі. Передусім, слід враховувати, як будувалися відносини у середовищі українського населення, якими були стосунки українців із сусідніми народами на цьому етапі історії, чим був зумовлений їх непростий, суперечливий й далеко неоднозначний характер? Тим більше, що на їх перебіг впливало чимало об'єктивних і суб'єктивних чинників, зокрема, міжнародна обстановка, особливості політичних і соціальних систем, суспільно-політична ситуація, розстановка політичних сил, економічний і військовий потенціал, рівень політичних культур, особливості національних характерів, ступінь національної свідомості населення, мудрість державних діячів тощо. Поза всяким сумнівом, не останню роль відігравала взаємодія на рівні обивательського, повсякденного буття пересічних українців, росіян, білорусів, поляків, представників інших національностей, які проживали на території України, її великих регіонів.

За оцінкою сучасних українських істориків М. та Л. Олексієвців і політолога М. Юрія, цивілізаційна межовість означає «розхитаність» поведінкового стереотипу, нерідко по-

¹ А. Пономарьов, *Етнічність та етнічна історія України*: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ 1996, с. 133–134.

роджує синдром «блудного сина», неукоріненість, своєрідну ностальгію за чужими культурними образами, схильність до наслідування. Національна свідомість нерідко впадає у гріх історичного волюнтаризму. «Специфіка розколу не в самому факті політичного конфлікту, а в тому, що в Україні ця боротьба приховує за собою боротьбу певного існування державності, боротьбу державності та державної стихії. Розкол постійно відновлюється, якщо розколотою виявляється особистість. Гібридний ідеал дає можливість сакральній владі здійснювати інтерпретацію добра і зла та у певних межах маніпулювати масовою поведінкою»².

Як тут не згадати блискучого англійського мислителя А. Тойнбі, що справив великий вплив на філософську та історичну думку Заходу. Саме він ще в середині минулого століття ясно вбачав найбільші небезпеки для людства у підвищенні ступеня морального убозтва та соціальної деградації під впливом війн, трайбалізму, перерозподілу власності, звертаючи поміж іншим увагу і на такий чинник ризику, як велика протяжність міждержавних кордонів. Вчений наголошував, що кращі уми прагнули досягнути істини, для якої правда була лише обліком. Для секуляризаційної, а тим більше для матеріалістичної свідомості неможливість досягнути абсолютної істини була настільки очевидною, що іноді носії цих форм свідомості взагалі відмовлялись від пошуків істини, замінюючи її певними стереотипами, в результаті чого «деміфологізована» історія перетворилась в ілюстрацію до догматизованої схеми. Це не означає, що адекватне пізнання історії неможливе на шляхах її матеріалістичного розуміння, але вказує на те, що саме це розуміння не повинно бути лінійним і однозначним, яке претендує на виключність³.

Мета нашої розвідки полягає не в пошуку винних у тому, як вибудовувалися польсько-українські взаємини наприкінці XVIII – в XIX ст. не на користь українцям, а в з'ясуванні того, які чинники зробили їх саме такими, якими вони реально були у той період нашої історії.

Передусім зазначимо, що один із найвизначніших українських учених-географів С. Рудницький, зазначивши межі України між 43-м та 54-м ступенем північної географічної широти та між 21-м та 54-м ступенем східної географічної довготи, особливо наголошував, що «українська земля – це не новизна, видерта іншим, це споконвічна батьківщина і власність українського народу! Ніякий інший народ не має права бути на цій землі господарем, лиш український народ!»⁴. Однак, на наше переконання, вартою не меншої уваги теза польського історика і публіциста С. Тарновського про те, що «поляк на Русі не є чужинцем, не є таким, як той, хто на короткий час винайняв помешкання і потім може піти, куди захоче. Він запустив у цю землю коріння, немов старе дерево, і не годиться його з неї виривати чи казати йому, що він має піти. На це право русинів і поляків один наступає, росіянин, коли поляків і католиків неминуче примушує продавати землі й виїжджати, а русинів силою перетягує у свою віру й забороняє їм говорити їхньою мовою. Якщо він переможе, то в кінці не буде на Русі ані поляків, ані русинів, а лише росіяни і Росія»⁵.

Зауважимо, що американський історик Т. Барретт спеціально дослідив проблему фронтиру, зосередившись на тлумаченні сутності терміну «фронтиру» як контактної зони взаємовпливу влади й суспільства. Що ж до «людини порубіжжя» у баченні керівника польської фундації «Пограниччя» К. Чижевського, то це «особа толерантна, часто з переплутаними родинними коренями, яка відзначається емпатією, критичним патріотизмом, імунітетом до національних фобій, володінням різними мовами, цікавістю до іншого і поєднаною з відкритістю до світу любов'ю до своєї малої вітчизни».

² М. Алексієвець, Л. Алексієвець, М. Юрій, *Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації*. Україна – Європа – Світ. Вип. 14. Тернопіль 2014, с. 249–264.

³ А. Дж. Тойнбі, *Постижение истории* (сборник), [пер. с англ.; сост. Огурцов А. П.; вст. ст. Уколов В. И.; закл. ст. Рашковского Е. Б.]. Москва: Прогресс, 1991. 730 [1] с. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/postizhenie-istorii.html>

⁴ С. Рудницький, *Політична географія України*, [упоряд. і авт. передм. П. Штойко]. Б.м., 1998, с. 26, 29.

⁵ *Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012, с. 63.

Специфічність українських кордонів полягає у тому, що окреслюваний ними (тобто кордонами) простір був уявленим до появи бодай адміністративних меж. До того ж, кордони уявної України ніколи не були сталими, а в зонах пограниччя формувалися гібридні, змішані ідентичності. На переконання українського історика, директора Канадського інституту українських студій, професора Альбертського університету В. Кравченка, контактні культурні зони часто окреслювалися за допомогою символів, і тоді історичні наративи «могли відігравати, залежно від кон'юнктури дієву роль, проводячи символічні межі національних проекцій ідентичності, демаркуючи або делімітуючи їхній історичний простір, а чи навпаки – розмиваючи вже наявні кордони нації. При цьому «м'які» та «жорсткі» кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями»⁶.

В історичній візії українців і поляків сучасна пригранична Галичина поєднує різні за суттю історичні феномени: Галицьке та Володимирське князівство і Руське воєводство у складі Речі Посполитої, провінцію Галичини й Володимирії у складі Австрії, міжвоєнну Східну Малопольщу й сучасну Західну Україну. Край сприймають по-різному, залежно від того, з якого боку кордону на нього дивляться: для поляків він і далі є історичною Польщею, для українців – Україною. Те ж більшою чи меншою мірою стосується й інших західних та східних погранич сучасної України, зокрема Волині й Полісся, Буковини та Закарпаття (у польській, українській, румунській, угорській візії) або Луганщини, Донеччини чи Харківщини (в українському та російському дискурсах). Така вже, очевидно, історична доля багатьох фронтирів / пограничних територій: у літературній візії вони часто виглядають утопічними землями національної гармонії, перехрестям різних культурних світів і народів; натомість у політичній – часто спірними територіями, «несправедливо відібраними в законних власників»⁷. В цьому зв'язку істотне значення мають методологічні підходи Я. Верменич про важливість нової «філософії кордонів», проблем рубіжності і пограничних ареалів, дослідження погранич як зон «взаємопритягання і взаємовідштовхування», емоційно насичених «місць пам'яті», культурних обмінів тощо.

Слід розглядати простір не як «фон», а як активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи та структури подій, що відбувалися, так і на їхнє сприйняття. Тим більше, що ми поділяємо точку зору відомої української історикині Я. Верменич про те, що «контактною зоною», в якій відбувалися як добровільні, так і примусові взаємообміни, була вся Україна⁸, особливо Правобережна. Як і кожен український регіон, Правобережжя наприкінці XVIII ст. вирізнялося чітко вираженим «фронтирним» статусом зі складним переплетенням польських, австрійських, румунських, російських, єврейських та інших контактів і взаємовпливів. На його теренах вироблялися відповідні сенси, маркери, лінії протистояння всіх суб'єктів, звичайно, не виключаючи українців. З цієї точки зору важливо зосередити увагу на трьох основних аспектах: територіальній ідентичності населення у фокусі географії, територіальних ідентичностей населення великого українського регіону як об'єкти суспільно-географічного дослідження та суспільно-географічній оцінці територіальної ідентичності його населення.

Міжнаціональні відносини, зокрема взаємини між поляками та українцями, були одними з основних аспектів суспільного життя Правобережної України. З приєднанням регіону царизм цілеспрямовано формував й всіляко утверджував характерну для Росії соціальну базу, розширюючи економічні позиції та правові повноваження російських, польських, іншоетнічних поміщиків, примушуючи їх до цілковитого служіння імперії⁹.

⁶ В. Кравченко, *Україна. Імперія. Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011, с. 13.

⁷ *Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення*: монографія, [відп. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. Львів 2019, с. 34.

⁸ Я. В. Верменич, *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи*, [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Ін-т історії України, 2019, с. 10, 11, 13, 14.

⁹ А. Б. Каменский, *Россия в XVIII веке*. Москва: АСТ; Астрель, 2006, с. 139.

при одночасному посиленні станової безправності українців¹⁰. Розбір шляхти до імперської соціальної структури відбувався кількома етапами. Перший продовжувався до придушення повстання Т. Костюшка. Тоді їм надали право вибору: піти на альянс із царизмом і отримати дворянські привілеї або залишити терени держави. Другий період охоплював час до листопада 1796 р. й характеризувався масовою роздаванням помість росянам, котрі відзначилися при анексії, чисткою органів влади від підозрілих чиновників, більшою рішучістю щодо кооптації магнатів і шляхти на фоні покарання учасників повстання 1794 р. На третьому етапі, що припадав на роки правління Павла I, наступ на права замінили помилуванням більшості польських дідичів, поверненням їм маєтностей і привілеїв. Четвертий етап розпочався з приходом у березні 1801 р. до влади Олександра I, ліберальні реформи 1801–1804 рр. якого до шляхетства «не були ні абсолютним запереченням політики Павла, ні повним поверненням до методів правління Катерини»¹¹. Вони вчоргове засвідчили, що суть імперського режиму не змінилася: добре почувалися магнати та шляхта, яким були збережені станова приналежність і власність.

Дворянство Правобережжя було поділено на три категорії: 1) затверджених дворянськими депутатськими зборами і не затверджених, але котрі володіли помістями і селянами без землі чи кріпосними і дворовими селянами; 2) затверджених депутатськими зборами, але які не володіли населеними помістями; 3) не затверджених дворянськими депутатськими зборами і не власників помість. Перші не включалися до податного стану, не платили податків і не виконували військової повинності; другі звільнялися від повинностей до розгляду доказів на дворянство¹².

Абсолютна більшість шляхти, особливо дрібної, не змогла представити належних документів. Дрібношляхетські сім'ї найчастіше не володіли навіть маленькими помістями; по-друге, частина з них володіла помістями, але вони знаходилися за кордоном; по-третє, багато з них відзначалося високою кар'єрною мобільністю, що ускладнювало збір підтверджуючих документів; по-четверте, для відшукування документів їм часто не вистачало фінансів і часу¹³. Відтак, ревізія 1795 р. перекрила доступ до дворянського стану близько 40 % польської безземельної шляхти¹⁴. У Київській губернії кількість збережених архівних справ по окремих родах перевищила більш як у 3 рази число визнаних у дворянстві¹⁵. Частина, через свою крайню бідність і неосвіченість влилась у місцеве селянське середовище і не доводила свого дворянського походження. Це викликало істотне зростання частки декласованої шляхти, що втратила можливості для господарювання і кар'єрного зростання і відчула на собі всю складність урядової політики. Зокрема, однодворці змушені були виконувати рекрутську повинність¹⁶. Навіть визнані «справжньою шляхтою» мали чимало проблем і часто судилися за звільнення від податків, рекрутської повинності, за повноцінні права. Більшість їхніх подань задовольнялася, але цей процес

¹⁰ А. Г. Філінюк, *Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII – XIX століть* [в:] *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. Вип. 10, Київ: УНІСЕРВ, 2001. с. 51.

¹¹ Н. О. Щербак, *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)*: монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005, с. 95.

¹² *Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем*. В 3 т. В 4 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852, с. 192.

¹³ Є. Чернецький, *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.): джерела, структура стану, роди*, [Білоцерківське рицарське коло, Тов-во охорони старожитностей Київщини, Наук. тов-во братів Вацлава і Едварда Руліковських, Білоцер. міська централізована бібл. система, Білоцерківський краєзн. музей; ред. окремих статей О. Бурковська, В. Іванців, Є. Чернецький; дизайн обкл. О. Пшонківський]. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007, с. 29.

¹⁴ С. О. Борисевич, *Дворянський рід Маньковських на Поділлі* [в:] *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 року)*. Хмельницький: Поділля, 1999, с. 507.

¹⁵ ЦДІА України в Києві, ф. 442, оп. 2, спр. 20, арк. 114–302; С. Лысенко, Є. Чернецький, *Незабитовские на Правобережной Украине* [в:] *Социальная трансформация и межнациональные отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: сб. ст., под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8)*. Москва: РОССПЭН, 2005, с. 48–50.

¹⁶ ЦДІА України в Києві, ф. 210, оп. 2, спр. 27, арк. 3–5.

тривалим і виснажливим¹⁷. Тут у дворяни перейшли 13 поміщицьких селян, 212 міщан, 3744 козаки, 833 різночинці і 122 канцелярських служителі¹⁸. За оцінкою Д. Бовуа, у таких умовах життя шляхти, особливо безземельної, було далеко не ідилічним¹⁹.

Процес розвитку і функціонування взаємин між українцями та поляками відбувався щонайменше через призму трьох основних рівнів. *Перший з них* був пов'язаний із процесом об'єктивної саморегуляції, що відбувався на основі функціонування міжнаціональних відносин, спілкування суб'єктів етно-суспільного буття, свободи вибору етносом, етнічною індивідуальністю свого власного розвитку, зокрема організації в економічній, соціально-політичній і духовній сферах життєдіяльності суспільства, форм реалізації свого внутрішнього етно-соціального потенціалу. *На другому рівні* міжетнічні взаємини розвивалися з позицій регулювання інститутами і засобами громадянського суспільства, його основними структурами. До цього рівня належало державне регулювання процесів розвитку етно-суспільного буття, що безпосередньо чи опосередковано впливали на розвиток етнопольських відносин, суб'єктами якого виступали усі складові влади. І, *нарешті, третій рівень* регулювання міжетнічних взаємин проявлявся певною мірою в свідомому, внутрішньому саморегулюванні кожним суб'єктом особисто своїм етносоціальним потенціалом²⁰. Зазначимо, що ці три рівні не перебували в ієрархічній залежності один від одного, а реалізовувалися в діалектичній єдності та взаємообумовленості. Їхній оптимальний вплив на міжнаціональне спілкування, регулювання і саморегулювання відбувався не завдяки ієрархії зазначених рівнів, а в результаті багатогранного і всебічного розвитку кожного рівня, різноманітності їх проявів²¹. Урядова доктрина не залишала українцям місця як народу, хоч офіційно й проголосила, що вони насолоджуватимуться рівними з росіянами правами і однаковим благополуччям²². Але «медовий місяць» із ними закінчився, так і не розпочавшись.

Тому варто особливо відзначити, що чинник пограничності спричинив формування та функціонування «рубіжного» чи межового суспільства, а відтак феномен роздвоєння історичної і культурної пам'яті. Литвин А. Міцкевич («gente Lithuani, natione Poloni»?) і представник «західної вітки» великоруського народу М. Коялович по-різному інтерпретували єдине культурне поле, яке духовно обробляли на романтизації історії Великого князівства Литовського. Ця феодальна держава довгі століття була гостинним домом для всіх його народностей, які її населяли (українців, білорусів, литовців, поляків, євреїв, татар, вірмен) і релігійних конфесій.

Т. Снайдер констатує, що «боротьба за Україну в межах наукових, правових, політичних, релігійних, культурних та економічних рамок Речі Посполитої» обернулася політичним провалом для останньої. Але саме в занепаді ранньомодерного політичного ладу Речі Посполитої вчений бачає витoki модерних Польщі, України і навіть Росії²³.

З анексією Правобережної України Російською імперією за другим і третім поділами Речі Посполитої українське суспільство регіону знову стало перехідним, яке стало переживати чергову еволюційну трансформацію від одного якісного стану до іншого. Із впровадженням регіону в політичну структуру імперії зростало соціальне безправ'я й зuboжіння селян. Головною причиною цього стало перенесення на мешканців регіону кріпацтва

¹⁷ ЦДІА України в Києві, ф. 127, оп. 200, арк. 1–21.

¹⁸ В. М. Кабузан, С. М. Троицкий, *Изменения в удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг.* [в:] *История СССР*. 1971, № 4, с. 159.

¹⁹ Д. Бовуа, *Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.*, [перекл. з фр. Зої Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007, с. 89.

²⁰ М. Феллер, *Про наших великих духом. Есеї з україноядайки*. Львів: Сполом, 2001, с. 296.

²¹ Т. П. Антонішина, І. П. Мельничук, *Сучасні методологічні підходи та методи в галузі дослідження* [в:] *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009, вип. 15, с. 175.

²² *Полное собрание законов Российской империи*. Т. 24. Санкт-Петербург, 1830, с. 800–802.

²³ Т. Снайдер, *Перетворення націй. Польща. Україна. Литва. Білорусь. 1569–1999*. Київ, 2012, с. 135–148.

в російській модифікації та подушної податі, що різко посилили їх експлуатацію²⁴. Якщо державні повинності офіційно регламентувалися, то поміщицькі залежали від волі, а точніше сваволі хазяїв. Повсюди бідність спричиняла панщина, яку селяни нерідко відробляли навіть у неділю²⁵. Роль «нової» держави зводилася до збереження та посилення кріпацтва, нещадної експлуатації, і ще більшого їх закріпачення²⁶.

Однак у нових історичних умовах, усамітнені, відчужені від життя верхніх прошарків українці не були безжиттєвими. Вони ясно знали і усвідомлювали своє становище. Жили своїм життям, мали свої перекази, свої прагнення. Їх життя було життям народу, що відстоював свою народність і віру і вів пошук вільного їх розвитку. М. Коялович з цього приводу писав, що всяке тепле, рідне слово сильно відгукувалося в душах кращих західно-російських (читай: українських – А. Ф.) людей і всяка щаслива думка швидко пролітала з кінця в кінець і пробуджувала надію на більш світле майбутнє²⁷.

За оцінкою О. Реєнта, «попри відсутність власної держави, українці постійно контактували з іншими народами: росіянами, поляками, євреями, білорусами, болгарями, чехами, німцями, угорцями, сербами, турками, татарами та іншими. При цьому вироблялися своєрідні форми «народної дипломатії», що сприяли зближенню й взаєморозумінню між ними та опосередковано впливали на консолідацію українства, поширення і зміцнення його національної самосвідомості»²⁸. Це тим більше слід наголосити, оскільки взаємовплив, який відбився на взаємовідносинах між етнічними групами, що здавна населяли територію Правобережжя наприкінці XVIII – на початку XIX ст., проявлявся у всіх сферах його суспільного життя. Хоча в часи поділів Речі Посполитої головним був конфлікт між росіянами та поляками, питома вага українців і українських земель у цьому конфлікті не лише не зменшилася, а, навпаки, істотно зросла. Тим більше, що імперська політика в українських землях й нав'язування населенню чужих культури і традицій відігравали роль зовнішніх чинників, які зумовлювали дедалі більшу згуртованість й соціальну мобілізацію корінних мешканців, а відтак підштовхували їх до формування української нації.

Я. Грицак справедливо зазначає, що Україна мала особливу вагу для Росії. «По-перше, українці були другою найбільшою етнічною групою імперії після росіян, а українські землі відзначалися винятковим природним багатством: порівняно з відносно бідними Білоруссю та Литвою. Україна була «землею меду і молока». Контроль над українськими людськими та природними ресурсами для Російської імперії був критично важливим. По-друге, не менш важливим був і символічний вимір. Російська імперія виводила свої початки з Київської Русі й бачила Малоросію своєю історичною колыскою. По-третє, українці (малороси) мовно і релігійно були близькими до росіян (великоросів) і могли виступати надійними партнерами в утриманні імперії»²⁹.

Мало хто з монархів не підписався б під словами Фрідріха II Пруського: «Якщо вам подобається чужа провінція і ви маєте достатньо сил, займіть її негайно. Як тільки ви це здійсните, завжди знайдеться достатньо юристів, які докажуть, що ви маєте всі права на зайняту територію»³⁰. В цій цитаті досить чітко та однозначно декларується відверта імперська прагматичність права сильної держави у зовнішній політиці останніх десятиліть XVIII ст., щоправда з визнанням необхідності її юридичного обґрунтування на офіційному рівні. При цьому акцент робився на прогресивності та доцільності анексії і завуально-

²⁴ В. И. Неупокоев, *Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века*. Москва: Наука, 1987, с. 21.

²⁵ *Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970, с. 343, 387.

²⁶ Державний архів Київської області, ф. 280, оп. 200, спр. 50, арк. 2–81.

²⁷ М. О. Коялович, *Чтения по истории Западной России*. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1884, с. 7.

²⁸ О. Реєнт, *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*, [Інститут історії України НАН України]. Київ 2003, с. 44.

²⁹ Я. Грицак, *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал, 2021, с. 154.

³⁰ М. Ю. Анисимов, *Семилетняя война и российская дипломатия в 1756–1763 гг.* Москва: Т-во науч. изд. КМК, 2014, с. 330.

уванні агресії та експансії. Хоча, як виявилось, згадування про історичне минуле та етнічну і релігійну близькість були недостатніми, щоб забезпечити приєднання.

У своїй узагальнюючій праці про історію Речі Посполитої як історію багатьох народів, її громадян їхню державу, суспільство та культуру в 1505–1795 рр., С. А. Камінський фрагментарно висвітлює вирішення королем Станіславом Августом справи дисидентів і питання Унійної церкви, звернувши передусім увагу на вимоги Катерини II, тиск і шантаж через дипломатичне представництво Росії, опозицію, представлену значною мірою східними кресами Речі Посполитої, тобто Правобережною Україною та цілою кампанією в країнах протестантської Європи проти «польського фанатизму» з тим, щоб використати церковну політику як «важеля, що дозволяв би поставити варшавський престол у цілковиту залежність від Росії»³¹. Автор особливо підкреслює, що «Православна церква втратила на користь Унійної не лише більшість єпархій, а й підтримку православних братств та основної маси населення. На білоруських і українських теренах Речі Посполитої близько 80 % мешканців під час недільної служби молилися за дарування успіхів своїй державі та її королю й за Папу. Уніатське духовництво, передовсім монахи чину Василія Великого, зберігаючи дещо видозмінену православну літургію, пропагувало серед своїх вірних громадянські цінності Речі Посполитої, а міщан і селян церква знайомила з почуттям особистої гідності та відповідальності в сільському й міському садівництві та міському самоврядуванні. У такий спосіб на східних пограниччях Речі Посполитої й Росії вступали в протиріччя між собою не лише дві держави, але й дві цивілізації, і в цьому змаганні Росія втрачала «душі» підданих, на контроль за якими претендувала»³².

Подібно як у Галичині, де проживало змішане польсько-руське населення, в Правобережжі процес асиміляції польських селян і дрібної шляхти був доволі відчутним. Місцева українська культура була «культурою, без сумніву, привабливою для польського селянства... Польський селянин охоче навчався співати тужливі думи, оздоблювати своє вбрання і предмети побуту буйною орнаментикою»³³. Описуючи взаємини на землях Поділля, М. Дунін-Козицька зауважила, що близькість культур поляків і українців нівелювала багато конфліктів, спричинених кріпосними умовами, і впливала на польсько-українські відносини. Чинником, який пом'якшував подібні протиріччя на Русі, була мелодійна українська мова, яку навіть у домашньому вжитку використовувала дрібна шляхта. Нерідко діти шляхтичів починали цією мовою говорити, польські дівчата з кресів любили співати чудові українські пісні – це були ті чинники, які поєднували різні стани одного суспільства. Натомість місцеве населення, наближене до двору, легко навчалось говорити польською мовою, руські духовні особи, особливо жінки, вважали вживання польської мови ознакою гарного тону.. У зазначений період антагонізм між двома віросповіданнями – католицьким і православним, – як і між мовами, був відсутній, і «співжиття двох паростків одного слов'янського роду було цілком можливим, якби не селянська реформа як у Познанському воєводстві»³⁴.

Початки слов'янського відродження спонукали молодого письменника і вченого Адама Чарноцького (1784–1825) розпочати етнографічні дослідження білоруського та українського населення на землях колишньої Речі Посполитої. Свої праці він друкував під псевдонімом Зоріан Доленха-Ходаковський. Його захопили високий рівень фольклору, звичаєвість українців і білорусів, які мали багато спільних рис з іншими слов'янськими народами. Усе це накладалося на паростки національного пробудження слов'янських народів на Сході і Півдні Європи, призводило до ідеалізації порядків, які існували у слов'ян в сиву давнину і які були співзвучні просвітницьким уявленням про освічене суспільство (лагід-

³¹ С. А. Камінський, *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*, [пер. з пол. Я. Стріхи]. Київ: Наш час, 2011, с. 208, 209.

³² Ibidem, с. 209.

³³ F. Buiak, *Galicija*. Lwow; Warszawa, 1929. Т. 1, с. 83.

³⁴ М. Dunin-Kozicka, *Rok 1917*. Op. Cit, s. 60–61.

ність, простота, миролюбність, працелюбність, громадський устрій тощо). Ці ранні спроби ідеалізації слов'янства незабаром послужили сприятливим ґрунтом для романтиків³⁵.

Загалом у другій половині XVIII ст. через активну душпастирську діяльність своєї ієрархії Уніатська церква переживала період розквіту, що відзначалася процесом реформування, наслідком якого була не лише латинізація, як відзначали російські вчені, а й зростання інтелектуальної діяльності Церкви, розвиток монастирської освіти тощо. Саме XVIII ст. характеризується виробленням нової конфесійної ідентичності населення цих теренів – появи руської уніатської тотожності («русских католиків», «уніатів», «греко-уніатів»). Цей процес пошуку рівноваги між католицьким обличчям Київської митрополії та слов'яно-візантійською спадщиною був перерваний зовнішньо-політичним фактором епохального значення – трьома поділами Речі Посполитої, який спровокував цивілізаційно-культурні зміни в усьому регіоні. Проте ліквідація Церкви, яку цілеспрямовано провадила Російська імперія протягом півстоліття, зіштовхнулася зі значними труднощами, адже УЦ наприкінці XVIII ст. була самостійною та дієздатною організацією, яка за ареалом поширення та кількістю вірних успішно конкурувала як із Православною, так і з Римо-Католицькою церквами. Саме тому організаційна структура УЦ та її зміни протягом першої третини XIX ст. потребують окремого розгляду³⁶.

Встановити кількість уніатських парафій Правобережної України досить складно через невідповідність церковного поділу земель адміністративно-територіальному, а також відсутність точних даних. Польський дослідник М. Радван подає свої обрахунки, які, щоправда, стосуються не лише Правобережжя, а всієї території України в складі Речі Посполитої. Так, згідно з даними М. Радвана, у 1772 р. у Брацлавському й Київському воєводствах Київської митрополічної єпархії кількість уніатських парафій становила 2091. У Володимирсько-Брестській єпархії налічувалося 204 парафії, у Луцькій – 1027, у Львівсько-Кам'янецькій – 712. Тобто, на 1772 р. в Україні у межах майбутніх підросійських територій перебувало 4034 парафії. Звичайно, не всі зазначені парафії знаходилися на території Правобережної України, втім, якщо врахувати, що на 1839 р. їх залишилося 139 – трохи більше 3 % від попередньої кількості, то це різке зменшення вражає³⁷.

Після поділів Речі Посполитої і її ліквідації як держави та приєднання Правобережної України до складу Росії її територія надалі залишалася пограничною, фронтірною. Однак збільшився вплив і визиск з боку Російської імперії. Суперечності, що існували за часів Речі Посполитої не лише не були розв'язані, а, навпаки, в умовах відсутності державності ще більше загострилися, як у польського, так і в українського етносів. Але якщо до 1793–1795 рр. вирішальним все таки був польський чинник, то після російський. Це до певної міри ставило українців і поляків у рівні історичні умови, хоча польський національно-визвольний рух постійно використовував українців для досягнення своїх політичних цілей.

Не зважаючи на те, що українці не підтримали Листопадове повстання і його поразку, в середовищі польських емігрантів відбулися серйозні зміни у ставленні до українців. Шукаючи опори в народі, польські демократи звернулися до непростой долі українців, їх постійної боротьби за право на виживання, проти гноблення польської шляхти. Симпатіями до України була просякнута література польського романтизму. Не випадково, виступаючи на паризьких зборах 1832 р. з приводу другої річниці повстання, один з провідних демократів Т. Кремовецький говорив: «Любов до свободи ще збереглася в тих масах, де безкарно діє кий пана і меч царя. Не так давно народ України кривавим маніфестом виявив своє прагнення свободи. Імена Гонти і Залізняка ще сьогодні служать пересторогою для гнобителів»³⁸.

³⁵ Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002, с. 274.

³⁶ В. Е. Лось, *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, [відп. ред. Л. А. Дубровіна]. Київ 2013, с. 48.

³⁷ Ibidem, с. 49.

³⁸ Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002, с. 299.

Відтак геополітичне розташування поліетнічного регіону Правобережної України, економічне підґрунтя етнополітичної ситуації, культурно-історична ідентичність національної групи, рівень політичної активності мешканців в ареалі слугували чинниками як конфліктності, так і пошуку шляхів порозуміння між українцями та поляками, поляками та українцями. Відчуття Батьківщини всупереч всім іншим відмінностям, які існували між членами цього багатонаціонального співтовариства, робило їх єдиним цілим, відтісняючи етнічні, а потім і релігійні особливості в сферу приватного життя людини.

Отож, проблема взаємин українців і поляків, які стали жертвами політичних комбінацій і дій у ході поділів Речі Посполитої та знищення її як держави, котрі поставили їх у становище виживання і потреби захищати свою ідентичність та екзистенційність, обумовили також толерування культурного різноманіття. З одного боку, наявність складного багатокультурного характеру стало передумовою суспільно-політичних трансформацій, з іншого боку – необхідність світоглядного вибору етнічності та сприйняття або відкидання іншого / «іншості». Крім того, на прикладі українсько-польського пограниччя, а також належності українців, поляків і представників інших етнічних спільнот до одного державного організму наприкінці XVIII – в XIX ст. обумовлювала українсько-польський конфлікт, так і сповідування схожих ціннісних орієнтирів й світоглядних засад. Як результат, на рівні місцевих громад природним чином утворювався достатньо збалансований, толерантний, добросусідський клімат у міжетнічних відносинах. Зрештою, формувалася характеристична і специфічна регіональна ідентичність.

Список використаних джерел і літератури

- Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 14. Тернопіль 2014. С. 249–264.
- Анисимов М. Ю. *Семилетняя война и российская дипломатия в 1756–1763 гг.*, Москва: Т-во науч. изд. КМК, 2014. 571 с.
- Антонішина Т. П., Мельничук І. П. Сучасні методологічні підходи та методи в галузі дослідження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2009, вип. 15, с. 173–178.
- Бовуа Д. *Російська влада та польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр.*, [перекл. з фр. Зої Борисюк]. Львів: Кальварія, 2007. 286 с.
- Борисевич С. О. Дворянський рід Маньковських на Поділлі. *Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки*. Зб. наук. праць за матеріалами міжн. наук. конф. (23–24 червня 1999 року). Хмельницький: Поділля, 1999, с. 506–511.
- Верменич Я. В. *Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи* / [відп. ред. В. А. Смолій]. Київ: Ін-т історії України, 2019. 367 с.
- Грицак Я. *Подолати минуле: глобальна історія України*. Київ: Портал, 2021. 408 с.
- Державний архів Київської області, ф. 280, оп. 200, спр. 50, 81 арк.
- Дилонгова Г. *Історія Польщі 1795–1990* (Hanna Dylągowa: Historia Polski).
- Зашкільняк Л., Крикун М. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. 752 с.
- Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область*. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 745 с.
- Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в удельном весе и размещении дворянства в России в 1782 – 1858 гг. *История СССР*. 1971. № 4, с. 153–169.
- Камінський С. А. *Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура*, [пер. з пол. Я. Стріхи]. Київ: Наш час, 2011. 263 с.
- Коялович М. О. *Чтения по истории Западной России*. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, 1884. XIII, 349 с.
- Кравченко В. *Україна. Імперія. Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика, 2011. 544 с.

- Лысенко С., Чернецкий Е., Незабитовские на Правобережной Украине. *Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: 19 – начало 20 вв.: сб. ст.*, [под ред. К. Мацузато (Славяно-евразийские исследования. Вып. 8)]. Москва: РОССПЭН, 2005. С. 48–60.
- Лось В. Е. *Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект*, [відп. ред. Л. А. Дубровіна]. Київ 2013. 300 с.
- Ми не є українофілами. *Польська політична думка про Україну і українців. Антологія текстів*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 440 с.
- Неупокоев В. И. *Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX века*. Москва: Наука, 1987. 288 с.
- Олійник Я. Б., Гнатюк О. М. *Територіальна ідентичність населення Подільського регіону*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. 223 с.
- Полное собрание законов Российской империи*, т. 24. Санкт-Петербург, 1830.
- Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія*, [відп. ред. І. Патер, упоряд. О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. Львів, 2019. 392 с. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=721>
- Польща – нарис історії*, [за ред.: Вл. Менджецького та Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника; Ін-т нац. пам'яті, Коміс. переслідування злочинів проти пол. народу]. Варшава: Вид-во Ін-т нац. пам'яті, 2015. 365 с.
- Польща против Российской империи: история противостояния*, [сост. Н. Н. Малишевский]. Минск: Букмастер, 2012. 704 с.
- Потульницький В. А. *Корона та ціна: Історіософія династичної історії Центральної та Східної Європи IX – XVIII ст.* Львів: Видавничий дім «Наутілу», 2018. 328 с.
- Пономарьов А. П. *Етнічність та етнічна історія України: курс лекцій: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.* Київ: Либідь, 1996. 271 с.
- Реєнт О. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)*, [Інститут історії України НАН України]. Київ, 2003. 340 с.
- Рудницький С. *Політична географія України*, [упоряд. і авт. передм. П. Штойко]. Б.м., 1998. 279 с.
- Скрипник О. Територіальна ідентичність у соціології: теоретична інтерпретація. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2014. Вип. 8. С. 36–41.
- Снайдер Т. *Перетворення націй. Польща. Україна. Литва. Білорусь. 1569–1999*. Київ, 2012.
- Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем*. В 3 т. В 4 ч. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. МВД, 1852. 549 с.
- Тойнби А. Дж. *Постижение истории* (сборник), [пер. с англ.; сост. Огурцов А. П.; вст. ст. Уколовой В. И.; закл. ст. Рашковско Е. Б.]. Москва: Прогресс, 1991. 730 [1] с. URL: <https://avidreaders.ru/read-book/postizhenie-istorii.html>
- Феллер М. *Про наших великих духом. Есеї з україноюдаїки*. Львів: Сполом, 2001. 129 с.
- Чернецький Є. *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.): джерела, структура стану, роди*, [Білоцерківське рицарське коло, Тов-во охорони старожитностей Київщини, Наук. тов-во братів Вацлава і Едварда Руліковських, Білоцер. міська централізована бібл. система, Білоцерківський краєзн. музей; ред. окремих статей О. Бурковська, В. Іванців, Є. Чернецький; дизайн обкл. О. Пшонківський]. Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2007. 176 с.
- Хоскинг Дж. *Россия: народ и империя (1552–1917)*, [пер. с англ. С. Н. Самуйлова]. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
- Щербак Н. О. *Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття)*: монографія. Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
- ЦДДА України в Києві, ф. 127, оп. 200, арк. 1–21.
- ЦДДА України в Києві, ф. 210, оп. 2, спр. 27, арк. 3–5.
- ЦДДА України в Києві, ф. 442, оп. 2, спр. 20, арк. 114–302.
- Bujak F. *Galicija*. Lwow; Warszawa, 1929. Т. 1.
- Dunin-Kozicka M. *Rok 1917*. Op. Cit. S. 60–61.

